

Ганна Демиденко

ПАРАЛІНГВАЛЬНІ
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ
В УКРАЇНСЬКІЙ
ЕТНОКУЛЬТУРІ

монографія

Криворізький державний педагогічний університет

Ганна Демиденко

**ПАРАЛІНГВАЛЬНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОКУЛЬТУРІ**

Монографія

Кривий Ріг
НПП АСТЕРІКС
2016

УДК 811.161.2'373.7:39 (477)

ББК 81.2 Укр-3 : 65.5

Д 30

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Криворізького педагогічного інституту
ДВНЗ «Криворізький національний університет»
(протокол № 11 від 25 червня 2014 р.)

Рецензенти:

Ж. В. Колоїз, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету;

Н. М. Шарманова, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Демиденко Г.

Д 30 Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокulturі :
монографія / Г. Демиденко. – [2-ге вид.]. – Кривий Ріг : НПП
АСТЕРІКС, 2016. – 175 с.

У монографії вміщено теоретичний матеріал, який охоплює питання пов'язані з паралінгвальними явищами, їх вербалізацією й насамперед фразеологізацією. Через фрагменти прототипових ситуацій спілкування, здебільшого завдяки відтворенню виражальних рухів, жестів, мімічних дій, пантомімічних комбінацій, просодичних властивостей мовців досліджено генезу фразеологізмів, маркованих етнокulturою українців. З'ясовано суть поняття «паралінгвальний фразеологізм», проаналізовано основні параметри й класифікаційні схеми невербальної комунікації, які дали змогу диференціювати паралінгвальні сталі звороти на кінематичні (мімічні, миремічні, жестові, пантомімічні) і фонаційні. На основі лінгвокультурологічних напрацювань, з урахуванням наукового доробку в царині етнофразеології, етнопсихології, лінгвістики емоцій, із залученням лінгвістичних механізмів доведено культурну детермінованість українських паралінгвальних фразем на східнослов'янському мовному тлі.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, усіх, хто цікавиться проблемами взаємозв'язку мови та культури.

УДК 811.161.2'373.7:39 (477)

ББК 81.2 Укр-3 : 65.5

© Демиденко Г. Г., 2016.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ	7
1.1. Природа невербальної комунікації: основні підходи до розуміння	7
1.2. Узаємозв'язок і взаємодетермінація мови й парамови	23
1.3. Спроби інтерпретації статусу паралінгвальних фразеологізмів у мовознавстві	32
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАРАЛІНГВАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ	44
2.1. Кінематичні паралінгвальні фразеологізми	46
2.1.1. Мімічні паралінгвальні вислови	47
2.1.2. Миремічні паралінгвальні фраземи	61
2.1.3. Жестові паралінгвальні звороти	69
2.1.4. Пантомімічні сталі сполуки	75
2.2. Фонаційні паралінгвальні фраземи	82
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПАРАЛІНГВАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	87
3.1. Культурно-специфічні орієнтації в семантиці паралінгвальних стійких висловів	87
3.2. Характеристика емоційно-пізнавальної сфери українців паралінгвальними сталими зворотами	90
3.2.1. Представлення емоцій у паралінгвальній фразеології ..	92
3.2.2. Фразеологізація когнітивної сфери людини	111
3.3. Паралінгвальні стійкі вислови на позначення рис національного характеру	115
3.4. Комунікативне навантаження фразем, пов'язаних із нормативністю і традиційністю невербальної поведінки	123
ВИСНОВКИ	134
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	137
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	166
КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	167

ВСТУП

Фразеологічна наука перебуває нині в періоді інтенсивного розвитку, збагачення своїх теоретичних ресурсів і примноження практичних напрацювань, хоч і нараховує понад вікову історію від початку свого становлення. Криза структурно-семантичної парадигми досліджень сприяла пошукові нових підходів до розуміння компонентного складу стійких словосполучень, їх функціонування, прагматичних і культурологічних аспектів у зв'язку з етнічною свідомістю, рисами національного характеру, менталітетом народу. А тому фразеологія «увійшла» у ХХІ ст. методологічно оновленою, здатною дати відповідь на різноманітні питання, пов'язані зі специфікою міжособистісного спілкування, з концептуалізацією окремих фрагментів дійсності, з духовними витоками нації тощо.

Орієнтація сучасного лінгвального пізнання на людину, особливості її життя, звички, уподобання, поведінкові тактики, емоційне та раціональне осмислення буття акцентує на природі номінативних процесів, сприяє виявленню загального, спільного й самобутнього, неповторного в культурному просторі мови. Це зумовлює зміщення фокуса дослідницької уваги з центру на проблемну периферію і закріплення на перетині сфер наукового знання з суміжними мовознавству психолінгвістикою, етнопсихологією, лінгвокультурологією (А. Вежбицька, В. Жайворонок, В. Маслова, О. Селіванова, В. Телія та ін.). Не залишаються осторонь таких дискурсивних практик і пріоритетні напрямки пізнання, що вивчають традиції мовного й мовленнєвого втілення комунікативної поведінки людей. Останнє неможливе без усебічного аналізу невербальності – суттєвого складника взаємодії між представниками єдиного лінгвоколективу.

Невербальна комунікація, активне студіювання якої припадає на середину й останні десятиліття ХХ ст., в українському мовознавстві належить до майже не досліджених явищ усупереч тому, що її роль у процесах спілкування можна окреслити як визначальну. З іменами таких учених, як-от: І. Горелов, Г. Колшанський, В. Лабунська, Т. Ніколаєва, М. Непп, Г. Крейдлін, А. Піз, В. Проніков, Д. Холл, М. Argail, R. Birdwhistell, P. Ekman, W. Friesen і багатьох інших пов'язане обґрунтування, теоретичні побудови та спостереження в царині світової паралінгвістики – мовознавчої дисципліни, що вивчає невербальні фактори мовної комунікації, які беруть участь у передачі інформації, несуть визначене семантичне навантаження

(екстралінгвальні відомості), є супровідниками мовлення, але не належать до мови, утворюючи знакові системи допоміжного значення.

За останні 30 років науковий пошук паралінгвістики сконцентрувався здебільшого в межах психологічної науки (Н. Абрамова, М. Адріанов, І. Ах'ямова, В. Лабунська, В. Морозов) і дотичних до неї психолінгвістики, психосеміотики, психосемантики. Однак сьогодні в умовах посиленого інтересу до взаєморозуміння людей, їх національного самоусвідомлення, лінгвоментальних особливостей окремих етносів набуває актуальності дослідження мовної інтерпретації невербальної поведінки, без чого неможливе адекватне визначення ролі й місця паралінгвізмів у комунікативному процесі. Зокрема визначено специфіку вербальних номінацій невербальних елементів (Г. Блінова, Є. Верещагін, С. Гончаренко, В. Костомаров, О. Красильникова), особливості їх семантичної структури (І. Абрамець, Т. Железанова, І. Крим, Л. Ройзензон, А. Філіппов), взаємодії вербальних і невербальних засобів комунікації (Н. Грейдіна, І. Мікаберидзе, Л. Солощук), невербальні форми відображення емоцій (Н. Багдасарова, М. Маякіна), поведінки (К. Баєва, І. Голованова), кінетичну мову (Е. Бадраа, Т. Глущенко, Н. Накашидзе, А. Пахар). Низка праць стосується компаративістичних розвідок у зіставленні невербалики різних мов (О. Мудра, Н. Смирнова), репрезентації невербальних елементів у художніх текстах (О. Кобзева, О. Мішин).

Результати досліджень сприяли укладанню жестових словників і посібників (А. Акішина, С. Григор'єва, Н. Григор'єв, Л. Дмитрієва, Г. Крейдлін) задля висвітлення передусім національно-культурного різноманіття невербальної поведінки. За час інтенсивних досліджень невербального спілкування в Російській Федерації утворилися три наукові школи: Московська (А. Акішина, Х. Міккін, О. Петрова), Санкт-Петербурзька (М. Кілошенко, В. Куницина, О. Михєєва), Ростово-Донська (В. Лабунська, А. Оконешникова).

Опрацювання паралінгвальних явищ має спорадичний характер, зокрема вивчені вербальні й невербальні засоби як складники емоційного реагування, зокрема в англomовному дискурсі (Т. Анохіна, Г. Барташева, Н. Киселюк, Л. Козярович, М.-М. Рибалко, І. Серякова, Л. Солощук, О. Янова); на матеріалі говірок (Г. Барилова); з'ясовано особливості невербального спілкування на основі синтаксису турецької мови (Т. Терещенко); визначено специфіку лексики на позначення паравербальних дій, кінетичної поведінки персонажів тощо (С. Богдан, В. Ганєчко, Д. Кузнєцова, Г. Леймонченко, І. Попік, О. Стародубцева).

Окремою сторінкою в паралінгвальних дослідженнях є вивчення фразеологічних номінацій невербальних дій у працях вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, а саме: відображення невербальної комунікації в паремійному фонді української мови (Т. Осіпова), у фразеології білоруської (В. Маслова, А. Рачковська, А. Станкевич), болгарської (Л. Петровська), польської (К. Kozak, О. Лозинська), російської (І. Євсєєва, Л. Єгорова, Г. Крейдлін, М. Ростова, О. Овсяннікова), у стійких зворотах англійської (М. Маякіна) і німецької мов (О. Харчук). Загальне зацікавлення невербалікою та її фіксацією мовними засобами засвідчує поява низки наукових розвідок сучасних українських мовознавців (І. Колеснікова, О. Левченко, А. Павлова, Л. Самойлович), які наголошують на перспективності вивчення паралінгвальної фразеології.

У запропонованій монографії представлено авторський підхід до вивчення стійких зворотів на позначення невербальної поведінки мовців; уперше на українському мовному ґрунті здійснено спробу цілісно й багатоаспектно витлумачити паралінгвальні сталі вислови, виділено окремі різновиди ФО за структурно-семантичними особливостями. Визначено місце цих висловів у загальному фразеологічному фонді, доведено їх культурну детермінованість порівняно з подібними лінгвоодинамиціями східнослов'янських мов.

Одержані результати й висновки сприяють розширенню граней фразеологічної царини, схарактеризовують невербальний культурний код і моделі несловесної поведінки загалом. Поданий до аналізованих одиниць лінгвокультурологічний коментар сприяє збагаченню культури мови, експресивності мовлення, національній самоідентифікації, особистісному самопізнанню, саморефлексії у зв'язку з ненормативністю, неприйнятністю деяких невербальних одиниць. До наукового обігу введено нові факти й поняття, здатні посилити подальші розробки фразеологічної теорії, спричинити появу ґрунтовних праць із невербального спілкування українців.

Монографія складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури, переліку умовних скорочень, термінологічного словника.

РОЗДІЛ 1

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ

1. 1. Природа невербальної комунікації: основні підходи до розуміння

Система словесної мови характеризується специфічними особливостями, які ґрунтуються здебільшого на таких чинниках: зв'язок із ситуацією, безпосередньою участю мовців в акті комунікації, непередбачуваним характером, усними формами вияву. Ситуація вплітається в мовлення, і тому більшість із елементів комунікації не має вербального вираження, адже функціонують завдяки їй, у межах цієї ситуації (конситуативність розмовної мови). Інша, не менш важлива особливість – невербальні засоби спілкування. Входячи до системи вербальної мови, вони виступають як повноправні елементи актів комунікації, що дублюють власне мовні засоби чи замінюють їх.

Невербальна комунікація є важливим, поряд із вербальною мовою, засобом спілкування та взаєморозуміння людей. Зазвичай мовлення ототожнюють зі словом, тобто з вербальною знаково-символічною (власне лінгвальною) функцією мови. Крім того, звукова мова несе в собі додаткову інформацію, причому незалежно від семантики слова, невербально досить важливу для слухача, передусім про того, хто говорить, його ставлення до партнера взаємодії, предмета розмови, самого себе тощо. Причини вивчення невербальних компонентів стають зрозумілими, якщо звернутися до результатів досліджень антропологів й етнологів. Так, з'ясовано, що передана словами інформація становить лише 7 % загального обсягу, невербальними сигналами – 93 % (міміка, пози, жести, дотики – 55 %, голосові паралінгвальні явища – 38 %) [40, с. 12].

Невербальні засоби спілкування, з одного боку, є біологічно детермінованою системою, а з іншого, – мають культурне підґрунтя у вигляді символічних знаків, кодів, здатних змінюватися під впливом різноманітних суспільно-історичних подій. У зв'язку з цим вони спроможні утворювати цілу систему на зразок певної мови, що вирізняється національно-специфічними особливостями. Фахівці соціальних і гуманітарних наук наполягають на формуванні жестової комунікації в межах конкретної культури, наголошуючи на її

лінгвальній зумовленості. Представники природничих наук (фізіологи, психологи, етологи, приматологи) звертають увагу на біологічні основи поведінки людини й доводять існування так званих «невербальних універсалій» [40, с. 12] – рухів, однаково виконуваних і зрозумілих для людей різних культур. Т. Ніколаєва, Б. Успенський зазначають: «У питанні про паралінгвальні явища представлені два цілком протилежні погляди. Перший (його можна назвати «натуралістичним») виникає на основі природності паралінгвальних явищ, витлумачуючи їх через певні біологічні процеси; звідси розуміння універсальності цих явищ у різних суспільствах. Протилежний погляд – «конвенційний» – залежить від культури і традицій» [187, с. 65]. Невербальні рухи, на думку багатьох психологів й антропологів, є результатом взаємодії біологічних і культурних чинників. Тому для детальних досліджень варто поєднати названі підходи в єдину систему з огляду на те, що перша думка є слушною для діахронічного, а друга – для синхронічного розгляду паралінгвальних явищ.

За таких умов поняття «невербальна комунікація» ретельно студіюється з різних позицій, про що свідчать суттєві наукові доробки зарубіжних і вітчизняних науковців. Невербальні засоби комунікації вивчає окрема царина комунікативної лінгвістики – паралінгвістика, становлення якої відбулося в 50–60-ті рр. ХХ ст. у межах американської антрополінгвістики. Однак поодинокі дослідження паралінгвальної проблематики розпочалися ще в 30-ті рр. в Радянському Союзі (Є. Поливанов, Л. Щерба й ін.) [240, с. 446]. На важливість наукового осягнення несловесних засобів уперше звернули увагу представники Празького лінгвістичного гуртка [218, с. 25] та Женевської школи. Поняття невербальної комунікації тяжіє до семіотики, теорії знакових систем, а в лінгвальному аспекті має еквівалент, окреслений терміном «паралінгвальна», або «екстралінгвальна», комунікація [180, с. 19].

Незважаючи на значну низку праць з невербалістики, питання системності й типології основних її одиниць, а також термінологічне підґрунтя до сьогодні залишаються дискусійними. Плутанина виникає, по-перше, через різні парадигми дослідження: американську та російську; по-друге, через різноманітні дисципліни, які залучають відомості про невербальні засоби спілкування до власних наукових студій, спричиняючи модифікацію в розумінні основних понять (біологія, психологія, культурологія, лінгвістика, соціологія тощо).

У російській психології процес формування понятійного апарату дотепер не завершений. У науковому обігу функціонує безліч

термінів, які розуміються по-різному: невербальне спілкування, невербальна поведінка, невербальні комунікації, невербальна інтеракція, мова тіла і т.ін. Сучасні фахівці констатують появу відповідної царини – «психології невербального спілкування», що акумулює в собі різні підходи й теорії [146, с. 6].

Вдалу, на наш погляд, термінологічну концепцію щодо невербальної комунікації запропонувала В. Лабунська. Науковець визначає, що невербальне спілкування – це засіб передачі інформації, організації взаємодії, формування власного образу, уявлення про партнера, здійснення впливу на іншу людину невербальними засобами. У витлумаченні соціальної психології воно спричиняє зміни в когнітивній та емоційній сфері особистості, у відносинах і взаємостосунках, у формах поведінки й способах узаємодії з іншими людьми [143; 144].

І. Юсупов визначає невербальне спілкування як передачу відчуттів, які неможливо оформити словесно [301, с. 52]. Таке витлумачення є надто узагальненим, адже звернено увагу лише на чуттєво-емоційні характеристики особистості без уточнення причин виникнення та функціонування тих чи тих образів (власного образу, процесу взаємодії, інших учасників комунікації). Невербальна поведінка, як зазначає дослідник, цінна тим, що вона виявляється здебільшого несвідомо й мимовільно. А відтак попри те, що люди свідомо корегують свою мовленнєву діяльність, «витік» прихованих відчуттів можливий через міміку, жести, інтонацію і тембр голосу. Будь-який із цих невербальних елементів спілкування може допомогти людині переконатися у правильності висловленого словами або ж поставити сказане під сумнів. Науковець виокремлює в невербальному спілкуванні міжособистісний простір, візуальний контакт, емоційний контакт та експресію, у якій розрізняє міміку й пантоміміку. У зв'язку з цим невербальна поведінка входить у поняття невербальне спілкування та має такі характеристики: цілісність (континуальність), мимовільність і варіабельність. Мимовільність, слід за І. Юсуповим, розуміємо як неусвідомлене використання невербальних символів, формування імпліцитних комунікацій.

Невербальна поведінка, уплетена у внутрішній світ особистості, є зовнішньою формою існування і вияву психічного виміру людського життя. Зважаючи на це, В. Лабунська подає ґрунтовне витлумачення аналізованого поняття: «соціально і біологічно зумовлений спосіб організації засвоєних індивідом невербальних

засобів спілкування, перетворених в індивідуальну, конкретно-чуттєву форму дій і вчинків» [145, с. 5]. До елементів невербальної поведінки належать усі рухи тіла, характеристики інтонацій, ритмічні та висотні показники голосу, її часова й просторова організація. Як бачимо, дослідниця зараховує до невербальної поведінки більшу кількість компонентів, і через те в основу виокремлення її підструктур покладені такі основні характеристики невербальних засобів – рух, простір, час, а також системи їх відображення і сприйняття – оптична, акустична, тактильна, ольфакторна.

Невербальна поведінка особистості у спілкуванні, у міжособистісному пізнанні, згідно з позицією В. Лабунської, поліфункціональна, а саме:

- 1) створює образ партнера у спілкуванні;
- 2) виконує функцію маніфестації психологічного змісту спілкування, яка передує словесній мові;
- 3) виступає засобом регуляції просторово-часових параметрів спілкування;
- 4) підтримує оптимальний рівень психологічної близькості між учасниками комунікації;
- 5) виступає як маскування «Я-особистості»;
- 6) є засобом ідентифікації партнерів;
- 7) виконує функцію соціальної стратифікації;
- 8) виступає показником статусно-рольових відносин;
- 9) виражає якість і зміну взаємостосунків партнерів у комунікації, корегує ці стосунки;
- 10) є індикатором актуальних психічних станів особистості;
- 11) виконує функцію економії мовного повідомлення;
- 12) виступає в ролі уточнення, зміни розуміння вербального повідомлення, посилює емоційну насиченість сказаного;
- 13) виконує функцію контролю афекту, його нейтралізації або створення соціально значущого афективного відношення;
- 14) виконує функцію розрядки, полегшення, регулює процес збудження;
- 15) є одним із показників загальної психомоторної активності суб'єкта (темп, амплітуда, інтенсивність, гармонійність рухів) [144, с. 229–230].

Грунтовністю та виваженістю вирізняються й наукові пошуки А. Штангля. Він виокремив такі суттєві критерії для розуміння мови тіла («body language» – термін, характерний для англо-американської невербалістики): ступінь напруження, доцільність / адекватність,

ступінь швидкості / темп, напрям руху, ширина / величина руху, дистанція, ритмічність, форма плинну руху, кількість / частота зміни форм, широта варіацій. Дослідник наголошує на тому, що необхідно звертати увагу на ситуацію, яка змотивувала певну дію і, відповідно, ту ситуацію, у якій ця дія відбувається. Варто враховувати всі обставини, за яких здійснюється невербальна комунікація, аби схарактеризувати ту чи ту особливість невербальної поведінки людини [296, с. 71].

Отже, невербальна поведінка, що розглядається в контексті соціальної перцепції, є зовнішньою реалізацією внутрішнього стану учасників комунікації. Вона функціонує як цілісне явище, об'єднуючи значний обсяг інформації про партнерів взаємодії, їхній психічний стан, образ власного «Я», механізми, що підтверджують психічну активність тощо. Особливе значення має власне ситуація спілкування з визначенням соціальних ролей, статусу комунікаторів, їх соціальної та національної характеристик.

Така поведінка особистості реалізується через невербальні комунікації, які охоплюють усю «систему невербальних символів, знаків, кодів, що використовуються для передачі повідомлення з великим ступенем точності; вона відчужена й не залежить від психологічних, соціально-психологічних якостей особистості, має достатньо чіткий ряд значень і може бути описана як лінгвальна знакова система» [143, с. 16]. Невербальні комунікації – це загалом довільні жести, рухи тіла, пози, прийняті в соціумі, які можуть варіюватися залежно від культурного середовища чи місця проживання.

Варто відзначити, що основними здобутками психології в аспекті несловесної взаємодії вважаємо виокремлення й вивчення комунікативної функції невербальної мови, визнання невербальної мови самостійним явищем, яке існує незалежно від вербальної; а також уведення в дослідження невербального спілкування соціальної складової.

В історичній ретроспективі вивчення динамічних показників зовнішності людини (жести, пози, міміка, вокальні характеристики тощо) дало змогу науковцям зрозуміти особливості людської поведінки. Проблема осмислення того, що ховається за відповідними динамічними невербальними виявами людської поведінки, повсякчас привертає увагу науковців. Принагідно згадати перші грецькі театри, у яких використовувалися маски із зафіксованими на них різними емоційними станами (радість, смуток, страх), трактати Аристотеля й

інших учених про залежність зовнішності людини від її характеру; теорії ораторського мистецтва, де зазначалася важливість для публічної людини оволодіння невербальною мовою, уміння розуміти невербальний код спілкування. Середньовіччя та Відродження відзначилися розвитком фізіогноміки, а Новий час – френології [133, с. 6–7]. Однак образи на масках старогрецького театру, творіння скульпторів і художників, роботи фізіогномістів – це знання про статичні невербальні прояви. Спробу ж зрозуміти і пояснити динамічні аспекти невербальної поведінки з наукової позиції здійснив біолог Ч. Дарвін [67].

Пізніше наукова позиція Ч. Дарвіна використовувалася в етології, де вивчалася спілкування тварин між собою. У ХХ ст. невербальне спілкування стало предметом вивчення психології, найголовнішим досягненням якої є виокремлення комунікативної функції невербальної поведінки. Російський учений С. Рубінштейн сформулював твердження про те, що виразні рухи не є простим супроводом емоцій, адже вони «виконують певну актуальну функцію – функцію спілкування; є засобом повідомлення й дії, своєрідною мовою, позбавленою слова, але сповненою експресії» [232, с. 167].

Як бачимо, історія вивчення невербальної поведінки має давні традиції. Проте й до сьогодні значна частина понять і термінів має неоднозначне тлумачення і є предметом дискусій. Зауважимо, що тривалий час, до середини ХХ ст., і в західній, і в радянській, а пізніше й у російській психології культивувався підхід до невербального спілкування як супроводу вербального ряду. У межах цього паралінгвального підходу дослідники цікавилися частотним діапазоном мови, гучністю голосу, швидкістю і тривалістю мови, зміною мелодики, розподілом пауз, мовними помилками, звуковими заповнювачами пауз (звуки на зразок «м-м-м» або «е-е-е»). Уважалося, що невербальна поведінка «ілюструє» слова, допомагає краще донести до співрозмовника їхній зміст, тобто має допоміжне значення щодо мовної поведінки.

Тривалий час провідну роль у вивченні невербального спілкування відігравав лінгвоцентричний підхід, згідно з яким невербальні засоби аналізувалися за принципами людської мови на основі лінгвальних критеріїв.

Психологи Є. Фейгенберг та О. Асмолов пояснюють причини домінування лінгвоцентричного підходу так: «Сучасна людина живе у світі слів, у лінгвальному світі, а стародавній вислів «на початку було слово» багато в чому визначає логіку досліджень у поведінкових і

соціальних науках» [283, с. 59]. Думка про неможливість існування мови без голосу, сформульована Е. Бенвеністом, характеризує світ людини як світ лінгвальних термінів, а саму людину – як «мовну особистість». Учений зауважує: «Людська здатність до символізації досягає свого найбільшого вираження в мові, яка переважно символічна; усі інші системи комунікації – графічні, жестові, візуальні і т. ін. – похідні від мови та передбачають її функціонування» [30, с. 80].

Апогей лінгвоцентричного підходу знаменувала лінгвальна модель, яку в 60-х роках запропонував Р. Бердвістл – представник школи символічного інтеракціонізму. Тоді в результаті об'єднаних зусиль американських антропологів, психоаналітиків і психологів окреслилася нова царина досліджень – жести́ва поведінка як особливий код. Результатом пошуків Р. Бердвістла стала праця «Вступ до кінеси́ки» (1952 р.), що знаменувала початок структурного аналізу рухів тіла. За підрахунками науковця, символічні інтеракції між людьми нараховують 50–60 елементарних рухів, жестів і поз тіла. У термінології дослідника мінімальні одиниці жестового коду, які відповідають звуку й фонемі вербальної мови, називаються, відповідно, кіне і кінемою. Кіне – це найдрібніший елемент руху тіла, що сприймається, наприклад, піднімання й опускання брів. Кінеми поєднуються між собою і приєднуються до інших форм кінеси́ки, які функціонують на зразок префіксів, суфіксів, постфіксів. За таких умов утворюються одиниці вищого порядку: кінеморфи і кінеморфеми, здатні об'єднуватися в комплексні кінеморфічні конструкції [308].

Усе це свідчить про те, що кінеси́ка є результатом наукових пошуків різних царин, хоч вплив біхевіористських і комунікативних схем створює певні труднощі у визначенні власного предмета й методів дослідження. Розширивши сферу свого наукового пізнання, американські кінесикологи зіштовхнулися з проблемою значення жестової поведінки й намагалися розв'язати її, спираючись на розвідки з етнології жестовості й аналіз спеціальних жестів, характерних для тих або тих соціальних груп. Так співвідноситься з кінеси́кою «контекстуальний аналіз», який інтегрує багатий соціологічний, антропологічний і психоаналітичний матеріал для подальшого систематичного опису логічної структури міжособистісної діяльності в конкретному соціальному середовищі.

З другої половини ХХ ст. відбувається подальше розширення досліджень жестовості в межах біхевіоризму. Ідеться про виокремлення проксе́міки, що визначає організацію суб'єктом

жестикуляції свого простору і постає закономірною системою, кодовою у процесі комунікації. Усі варіанти аналізу рухів тіла як повідомлень розрізняються певним ступенем результативності й утворюють сукупність основних даних, які кінесика упорядковує і тлумачить у вигляді специфічного коду.

Перед кінесикою постають дві основні проблеми:

- 1) можливі способи використання лінгвістичних моделей;
- 2) визначення власних одиниць і їх комбінацій [132, с. 126].

У перших дослідженнях жестова мова перебуває в опозиції до словесної. Це дає змогу дотримуватися принципу, згідно з яким усі різновиди несловесної мови (знамення, ворожіння, символіка, міміка, жестикуляція тощо) більш універсальні, ніж вербальна. Знаки жестової мови розподілили на три категорії:

- 1) комунікація без комунікативного наміру й без обміну думками;
- 2) комунікація з комунікативним наміром, але без обміну думками;
- 3) комунікація з комунікативним наміром і з обміном думками [132, с. 126].

Попри наївність зазначеної семіології жесту, зверталася увага на такий важливий аспект: жестову поведінку необхідно вивчати як практику, а будь-які комунікативні структури розглядати у взаємозв'язку з факторами невербальної поведінки, уникаючи абстракцій і надмірних теоретизувань. У деяких роботах, присвячених співвідношенню словесної і жестової мови, відстоюється автономність останньої та наголошується, що різні модальності дискурсу (наказ, сумнів, прохання) жестова мова передає досить переконливо, але граматичні категорії (іменники, дієслова, прикметники) не зовсім вдало. Жестову мову розглядають також як «істинний засіб» вираження, здатний допомогти виявленню загальнолінгвальних законів, у ракурсі яких словесна мова є обмеженою маніфестацією жестової мови. Так, у філогенетичному плані «міміка» нібито поступово перетворилася у словесну, й одночасно відбувся перехід від записування жестів (мімографії) до записування звуків (фонографії).

У кінці 1940-х років А. Хілл уперше використовує термін «паралінгвістика», орієнтований на взаємозв'язок невербальних явищ і мови. Однак подальше активне функціонування терміна в науковому обігу забезпечив Дж. Трейгер, який у 1958 р. здійснив опис компонентів парамови, спротивши розуміння голосових сигналів, що

не входять до словесної мови. Дослідник окреслив межі нової дисципліни, запропонувавши розглядати паралінгвальні явища саме звукового характеру, які супроводжують усне мовлення. Надалі розвідки науковців розширили цю проблематику комплексом кінематичних та інших семантичних маркерів. У зв'язку з цим Г. Колшанський зазначає: «Однією з найбільш характерних рис нової царини є те, що вона, виникнувши на основі семіотичних досліджень, вивчає питання, пов'язані з ширшою сферою суспільно-культурної поведінки, ніж з власне лінгвальними проблемами» [111, с. 13]. Тлумачення паралінгвістики Дж. Трейгером досить обмежене, орієнтує на її мовознавче спрямування. Водночас американський учений розширив предмет вивчення паралінгвістики явищами, які є знаковими: від «семіотики людських рухів», розробленої Р. Бердвістлом, до відомостей з фізіології (колір шкіри, особливості дихання і т. ін.). Нині таке визначення, на нашу думку, не задовольняє потреб науки про несловесні засоби комунікації, воно досить «розмите», адже паралінгвістика за таких умов має вивчати всі невербальні вияви людської поведінки, межі її наукового зацікавлення розширюються до опису будь-яких дій людини, не оформлених словесно.

Для зарубіжної практики дослідження невербальної поведінки найпопулярнішим визначенням є «мова тіла». Так, А. Штангль, репрезентуючи основи психології прояву психічних явищ, визначає єдність душі й тіла: «Душа – те, що може існувати в тілі, а тіло – вираження душі. Ми отримуємо певне чуттєве враження, яке викликає конкретні внутрішні переживання або відчуття, і має два компоненти: «колір» настрою й «силу» спонуки. Останнє завжди здійснюється в тій або тій формі руху, що найвищі переживання всередині, тим найбільша сила дії ззовні. Де свідоме «Я» і рухи тіла є одним цілим, де розум і неусвідомлено кероване тіло взаємодіють й однаково взаємно впливають одне на одного, там урівноважена, гармонійна, ефективна особистість» [296, с. 36].

Збіг між свідомими й несвідомими рівнями, між різноманітними жестами, між вербальними та невербальними проявами сприймається неусвідомлено, адже тілесні рухи є несвідомими і спонтанними.

Американський дослідник Р. Харісон надав чіткості витлумаченню невербальної мови. Результати його наукових розвідок показали, що вербальна мова характеризується дискретністю, довільністю, визначеністю, а невербальна вирізняється континуальністю, мимовільністю, певною вірогідністю. На підставі цього учений зробив

висновок, що значна частина невербальних текстів узагалі не може бути переведена в код будь-якої мови без істотної втрати їх значення для учасників комунікації [305, с. 56].

Наукові висновки Р. Харісона змусили зарубіжних дослідників відмовитися від лінгвоцентричного й паралінгвального підходів у вивченні невербальної поведінки. Протягом 40–70-х рр. ХХ ст. зароджується діяльнісний підхід, суть якого полягає в тому, що невербальна комунікація є безпосереднім каналом передачі особистісних значень. Таке бачення невербального спілкування тлумачить його як форму існування, розвитку, а також спосіб цілеспрямованого формування особистості, здатної до ефективного спілкування в соціумі.

Ще одним важливим досягненням психології можна вважати залучення соціального контексту у вивчення невербальної поведінки. Російська наукова думка й дотепер здебільшого послуговується паралінгвальним і лінгвоцентричним підходом у дослідженні невербальної мови. Розробка ідей зарубіжних учених спровокувала розгалуженість наукових пошуків. Несловесна комунікація вивчалася від формального та семантичного аналізу невербальних знаків у їх співвідношенні з мовними (Г. Горелов, Г. Колшанський, Т. Ніколаєва, Б. Успенський) до власне лінгвальних, які спираються на положення соціолінгвістики, психолінгвістики тощо.

На сьогодні назва «паралінгвістика» міцно утвердилася в мовознавстві для позначення царини науки, яка займається сферою несловесної комунікації. У лінгвістиці цей термін витлумачують із двох позицій:

1) розділ мовознавства, що вивчає невербальні (немовні) засоби, залучені до мовленнєвого повідомлення, які передають разом із вербальними засобами смислової інформації;

2) сукупність невербальних засобів, які беруть участь у мовленнєвій діяльності (фонаційні, кінетичні та графічні) [154, с. 367].

Щодо мовної сторони повідомлення паралінгвальні засоби можуть виконувати три функції:

1) надавати додаткову інформацію, подекуди суперечливу до змісту мовного компонента;

2) заміщувати пропущений вербальний компонент;

3) комбінуватися з мовним компонентом, передаючи той самий смисл.

Уважають, що паралінгвістика є частиною інтралінгвістики, адже вивчення особливостей функціонування мови полягає у визначенні зв'язків внутрішніх засобів мови з факторами, що супроводжують мовне спілкування й беруть участь у передачі інформації.

Власне лінгвістика не може обійтися без пояснення структури висловлювання в разі, коли ця структура зумовлена участю яких-небудь паралінгвальних засобів, а оскільки паралінгвістика є функціональною частиною комунікації, то, відповідно, вона і повинна залучатися до загальної сфери інтралінгвістики. Відбувається, так би мовити, зіткнення двох систем: первинної – мовної, і вторинної – паралінгвальної. Тому завдання цієї дисципліни полягає у вивченні можливого згортання структури висловлювання в умовах реального спілкування й аналіз немовних елементів, які є опорою для експліцитного розгортання конкретного висловлювання при сприйнятті повідомлення.

З позицій сучасних мовознавчих досягнень питання щодо предмета дослідження паралінгвістики належить до остаточно нез'ясованих. Якщо в 70-ті рр. ХХ ст. найбільш поширеним був поділ кінем (у широкому значенні) на фонаційні, кінетичні та графічні, то, починаючи з кінця ХХ – поч. ХХІ ст., класифікація урізноманітнилася (Табл. 1.1.):

Таблиця 1.1.

Диференціація невербальних засобів спілкування

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ			
<i>Кінесика</i>	<i>Просодика та екстралінгвістика</i>	<i>Такесика</i>	<i>Проксеміка</i>
<ul style="list-style-type: none"> - експресивно-виражальні рухи - поза - жест - міміка - хода 	<ul style="list-style-type: none"> - інтонація - темп мовлення - сила голосу - висота голосу - тембр - пауза - вдих / видих - сміх - плач - кашель 	<ul style="list-style-type: none"> - рукостискання - поцілунок - плескання по плечу 	<ul style="list-style-type: none"> - орієнтація у просторі - дистанція

Нові терміни мають на меті диференціювати всі явища позамовної дійсності. Г. Крейдлін дотримується сучасної й найбільш поширеної позиції щодо обсягу паралінгвістики. Зокрема, він зазначає: «Ця наука становить окремий розділ невербальної семіотики, предметом її вивчення є парамова, тобто додаткові до мовного звукові коди, залучені у процес словесної комунікації, що можуть передавати в ньому смислову інформацію» [127, с. 27].

Щодо основних одиниць паралінгвістики дослідники використовують такі номінації: парамовні елементи (одиниці), паралінгвальні одиниці, вимовлені одиниці, паралінгвізми. Російський мовознавець, узагальнивши відомі наукові концепції в царині невербального, об'єднує в межах «невербальної семіотики» паралінгвістику, кінесіку, окулесіку, аускультацию, гаптику, гастику, ольфакцію, проксемику, хронеміку, системологію. Учений витлумачує явища паралінгвальної природи як такі, що супроводжують мовні висловлювання і належать до просодичних.

Традиційної позиції дотримується Г. Колшанський, стверджуючи, що рухи тіла, жести рук, вирази обличчя, окрім власне просодичних елементів мовлення, належать до системи паралінгвальних явищ. Доречним, на його думку, видається питання про те, чи є необхідним розмежування паралінгвістики та кінесіки і як варто відрізняти виразні рухи від паралінгвальних. З функціональної позиції паралінгвальні засоби – це ті фізичні рухи мовця, які необхідні йому для заповнення прогалін у вербальній комунікації. Лінгвіст наголошує на тому, що «до паралінгвальних явищ, або паралінгвізмів, здебільшого зараховують властивості звукової фонації, а також міміку, жести й інші виразні рухи, які супроводжують мовні висловлювання та несуть додаткову до їх змісту інформацію» [111, с. 33]. Основною функцією паралінгвальних засобів є доповнення й інтерпретації вербального повідомлення. Роль виразних рухів полягає в тому, щоб «посилити емоційну насиченість сказаного, створити об'єктивне тло словесного змісту, підвищити його виразність і силу» [143, с. 13–14].

У дослідженнях І. Горелова з психолінгвістики невербальні явища тлумачаться через зв'язок з різними стадіями породження мови. Автор указує на повну функціональну тотожність паралінгвізмів і мовних засобів, розкриваючи загалом природу паралінгвального знака, для якого характерним є «аграматизм», що однак не позбавляє його можливостей виконання будь-якої з визначених мовознавством функцій природного мовного знака»

[58, с. 9]. Відповідно до цього лінгвіст диференціює функції паралінгвальних явищ за ступенем їх комунікативності, фізичної й семантичної природи. Наголошуючи на семантичній природі невербальних елементів комунікації, мовознавець узагальнює значення, які ті надають повідомленню. Так, за допомогою жестів реалізуються вказівні значення; описові забезпечуються жестами і пантомімікою.

Здійснивши аналіз літературних творів, І. Горелов робить висновок, що вербальна частина повідомлення звичайно «накладається» на заздалегідь розгорнену схему невербальних компонентів. Таке співвідношення мови й невербальної поведінки відображає реальний процес спілкування. Зі спостережень ученого відомо, що психічний стан комунікаторів, їх соціальні ролі репрезентовано у спілкуванні швидше за допомогою кінесичної структури, ніж словесної. Тому ця структура має своєрідний пріоритет у створенні образу партнера та всієї ситуації спілкування. Завдяки випереджувальній функції невербальних засобів маніфестація психологічного змісту спілкування дає змогу розглядати їх поза мовним контактом як самостійні одиниці.

У такому разі Ш. Баллі називав міміку непрямим, невітленим у слові засобом, який впливає на слухача більше, ніж вербальна мова. Він зазначав, що паралінгвальні явища «сприяють злиттю відчуттів та емоцій з інтелектуальною стороною висловлювання, адже тільки завдяки такому злиттю так звані живі мови дійсно є живими» [24, с. 118]. Дослідник розглядав ці засоби через закономірності формування реальних мовних висловів, відзначаючи їх постійну участь у процесі спілкування. На його думку, невербальні компоненти належать до норм французької мови.

В. Виноградов зауважував на здатності міміки й жестів як допоміжних засобів увиразнювати мовлення, знімати надмірність вербального вислову у зв'язку з експресивною силою інтонації [47, с. 29]. Він визначав, що паралінгвальні явища мають суперечливий характер; виступаючи одночасно в ролі стимуляторів і компенсаторів вербального вислову, вони забезпечують його однозначність, передають емоційну основу спілкування, відрізняються стереотипністю взаємозв'язків зі структурою словесного повідомлення.

Серед робіт російських дослідників паралінгвістики в межах семіотичного підходу варто виокремити наукові розвідки

Т. Ніколаєвої, яка пропонує визначити три основні функції невербальних засобів у структурі мовного вислову:

1) невербальні засоби, які супроводжують мовний вислів (паралінгвальні елементи);

2) невербальні засоби, що залучаються до мовного вислову як його рівноправний член (інтерферують з мовою);

3) невербальні засоби, організовані в замкнуту кодовану систему, що використовуються замість мовних засобів [186, с. 51–52].

Дослідниця стверджує, що навряд чи можна провести межу між кінесичними й паралінгвальними засобами, між їхнім свідомим і несвідомим використанням. Вона пропонує залучити до складу паравербальних засобів такі:

1) голосові відтінки мовлення (швидкість мовлення, гучність, артикуляцію, висоту голосу, режим мовлення);

2) екстралінгвальні засоби (паузи, кашель, сміх, плач), тобто звуки, породжені голосом [187, с. 71].

Психолінгвальний підхід до проблеми паралінгвальних явищ окреслений у дослідженнях Є. Маслико. Учений розуміє парамовні компоненти як супутні продукти породження словесного вислову, що мають психолінгвальну природу і розрізняються за функцією залежно від рівня їх виникнення. Автор доходить висновку: «Паралінгвальні засоби залежно від їх відношення до мовного вислову варто розділити на власне паралінгвальні («впливають» з висловлювання), псевдопаралінгвальні (постійні щодо висловлювання) та проміжні (характеризують емоційні стани (і пов'язані з фізіологічними процесами організму – Г. Д.)» [168, с. 20–23]. Спроба об'єднати біологічно детерміновані несвідомі рухи й вегетативні реакції людини є загалом цікавою, однак виникає питання про критерії розмежування комунікативно значущих змін (почервоніння обличчя від збентеження чи сорому) і звичайних органічних процесів (піт на обличчі під час спеки).

І. Голованова робить слушне зауваження щодо визначення межі поняття «паралінгвістика» та «кінесика». Вона переконана, що способи типологізації кінем і паралінгвізмів, розроблені вітчизняними й зарубіжними науковцями, мають точки перетину, а це засвідчує використання термінів-дублетів для номінації одного й того ж за своєю суттю явища. Дослідниця зазначає: «<...> у широкому витлумаченні паралінгвістику, яка вивчає власне рухи тіла, називають паралінгвальною кінесикою, а різноманітні жести – кінематичними паралінгвізмами» [55, с. 10].

Зважаючи на згадані вище концепції розуміння місця й обсягу паралінгвістики з-поміж інших мовознавчих дисциплін, пропонуємо розглядати досліджуване явище в такій системі (Схема 1.1.):

Схема 1.1. Типологія паралінгвальних засобів

Спроби підійти до обґрунтування комунікативних одиниць і категорій паралінгвістики з лінгвальних позицій виявилися малоєфективними, оскільки будова невербальних одиниць, їх системні зв'язки, категорії й окремі функції мають свою специфіку.

Найоптимальнішим підходом до розуміння природи невербальної комунікації є когнітивно-функціональний, що сприяє виявленню спільного й відмінного у функціональних і структурно-системних властивостях вербальних і невербальних засобів.

Вербальні та невербальні засоби за своєю природою є знаками, що виконують основні функції комунікації: інформаційну, прагматичну й експресивну. Але якщо словесні знаки є умовними символами, тобто невмотивованими, і позначають реалії дійсності, то несловесні, зокрема жести та міміка, здебільшого є індексальними, невмотивованими. Вони сигналізують про відчуття, емоції, оцінку дійсності. Умовні символи, наприклад, рухи головою при позитивній або негативній відповідях, так само немотивовані; мотивованими є лише іконічні знаки, які імітують форми або розміри об'єктів.

До інформаційних функцій належать повідомлення про когонебудь або що-небудь, про їх властивості, дії. Наприклад, перед тим, як стати до роботи, треба засукати рукава; інформацію щодо місцезнаходження когось або чогось можна надати завдяки вказівному рухові пальцем, головою, поглядом у потрібному напрямі.

Прагматична спрямованість передбачає такі функції:

- 1) установлення контакту (за допомогою погляду або руху руки);
- 2) установлення зворотного зв'язку (відповісти поглядом або кивком голови);
- 3) самопрезентація (стояти, схрестивши руки на грудях на знак своєї незалежності або відчуженості);
- 4) соціальна орієнтація (дотримання визначеної довготи й глибини нахилу при вітанні або презентації, форми рукостискання);
- 5) спонукальна функція (примусити поглядом замовкнути; закликати до тиші, плескаючи в долоні);
- 6) регульовальна функція (погляд, що позначає початок і кінець вислову, жести рукою, які контролюють синхронність реакції масової аудиторії на заклики оратора).

До експресивних функцій належать:

- 1) емоційна (піднятий угору вказівний палець підкреслює важливість інформації, помах пальцем з одного боку в інший підкреслює категоричну незгоду або заперечення чого-небудь);
- 2) емотивна (за допомогою виразу обличчя, погляду, особистих жестів і поз демонструються різноманітні відчуття й емоції);
- 3) адаптувальна (жести і рухи тіла виражають збентеження, нервозність, сумнів і т. ін.) [113, с. 78–87].

Отже, наголосимо на виправданості проаналізованих підходів до тлумачення паравербальних явищ, визначення меж цієї науки, що знаменує прогресивність розвитку мовознавчої та міждисциплінарних царин. Під паралінгвістикою слід розуміти галузь лінгвістики, що вивчає невербальні засоби комунікації, їхні типи, семіотичну природу, функції, походження, зв'язок із вербальними засобами мовлення. Наша позиція не суперечить принципу виокремлення паралінгвальних явищ загальновідомому з другої половини ХХ ст. До паралінгвальних зараховуємо кінематичні та фонаційні компоненти міжособистісної взаємодії.

Специфіка вивчення невербальних компонентів узаємодії пов'язана насамперед зі встановленням зв'язку між мовною і парамовною комунікацією, яка в межах лінгвальних розвідок набуває комбінованого мовнопсихологічного та семіотико-культурного звучання на основі сучасних законів і закономірностей.

1. 2. Узаємозв'язок та взаємодетермінація мови та парамови

Вивчення невербальної складової у спілкуванні представників одного мовного простору набуває особливого сенсу лише за умови встановлення взаємозв'язку зі словесною мовою. Дослідження механізмів цієї взаємодії дає змогу зрозуміти закони комунікативних процесів і з'ясувати особливості внутрішнього програмування майбутнього вислову. Визначення характеру комбінації вербальних і невербальних компонентів уможливорює опис процесу формування сталих висловів, які постають у мовленні своєрідним результатом мисленнево-вербальних і невербальних операцій. Такі акти психічної активності є надскладними й вивчені сучасною наукою не досить детально. Відсутність надійних нейрофізіологічних даних про механізм «кодових переходів» від «думки до слова» (Л. Виготський) визначає за необхідне охарактеризувати невербальне та вербальне на етапі, що передує мовленнєвому акту, тобто на етапі формування «глибинних структур» [92, с. 144].

На необхідності вивчення взаємодії мовних і паралінгвальних засобів наголошує Г. Колшанський. Це дасть змогу повніше розкрити функції мовних засобів, зокрема їх багатозначність, стилістичні відтінки. До сфери досліджень ученого входять невербальні явища емоційного характеру. При цьому автор уточнює, що для лінгвістики інтерес становлять ті з них, які супроводжують мовний вислів і впливають на його структуру, а мета передачі загального змісту вислову досягається сукупністю лінгвальних і паралінгвальних засобів [111, с. 75].

Така взаємодія може виявлятися в мовленнєвому акті, тобто цілеспрямованій комунікативній діяльності, яка має адресата та реалізується в часі й просторі задля обміну важливою інформацією.

Люди обмінюються інформацією за допомогою багатьох засобів – жестів, міміки, постав тіла, одягу, зачісок, запахів, навіть предметів, що їх оточують. Людині необхідно декодувати транспозицію сигналів, узагальнюючи чи зіставляючи її з вербальними репліками, для здійснення відповідного комунікативного ходу у відповідь [250, с. 170].

Невербальний компонент мовленнєвого акту розуміється як невласне лінгвальний знак, від якого він відрізняється своєрідністю субстанції, структури й особливими можливостями позначення, здатністю співвідноситися та поєднуватися зі схожими й іншими знаками. Як зазначає І. Горелов, «паралінгвальний знак інтуїтивно (на

основі «досвіду комунікації») функціонує як більш обмежений, ніж знак лінгвальний» [58, с. 8]. Д. Рамішвілі схиляється до думки, що «мова жестів не може виражати навіть прості, але такі, що не мають конкретного характеру, складові, які визначаються словами *поки, тільки, крім, ще, коли* і т. ін.» [225, с. 11]. Однак паралінгвальні компоненти, позбавлені можливості кодувати будь-які мовні одиниці, є важливими принаймні з таких позицій: по-перше, вони доповнюють лінгвальну інформацію; по-друге, заміняють лінгвальний знак, руйнуючи словесну комунікацію. Якщо визнати основною «функцію супроводження», це заперечує твердження, згідно з яким паралінгвальний компонент – засіб зняття надмірності. Науковець зазначає: «Можлива надмірність мови при повному вербальному розкритті будь-якого змісту у природних умовах зникає з різних причин через елімінування власне мовних засобів й одночасного введення в комунікацію екстралінгвальних засобів, які підтверджують абсолютну однозначність конкретного мовленнєвого акту» [58, с. 12]. Якщо такий компонент уводиться для підкріплення абсолютної однозначності конкретного мовленнєвого акту, то це вже не функція супроводження, а функція доповнення. Якщо ж економія вербальної частини досягається через використання паралінгвального компонента, то загалом «економія» не досягається, якщо вважати її окремим випадком принципу заощадження зусиль.

М. Непп і Д. Холл визначають такі аспекти взаємозв'язку вербальної та невербальної мови: повторення (невербальні компоненти дублюють словесну інформацію), заміна, доповнення, суперечність, підкреслення (приглушення), регулювання [190, с. 18–21].

Суперечність розуміють як неконгруентність вербальних і невербальних елементів у спілкуванні: чим виразніше неспівпадання змісту повідомлення, тим швидше учасники взаємодії звернуть на нього увагу. Здебільшого це природна реакція на ситуацію, коли комунікатори відчувають регресивність в обміні інформацією. За таких умов вони не мають бажання говорити правду, але й не хочуть поширювати неправдиві судження. Суперечність змісту повідомлення виникає в результаті амбівалентності та фрустрації в ситуації спілкування.

Невербальна поведінка може замінювати вербальну. Заміна вказує на постійні характеристики учасника комунікації (вік, стать) або на стійкі якості (особистість, установки, соціальну групу), іноді – на перехідні (і межові) стани. Наприклад, спостереження за людиною

з виразом пригнічення, втоми, роздратування на обличчі не потребують вербального підтвердження поданого мимічного сигналу.

Невербальна поведінка може підкреслювати (посилювати) або заглушати (пом'якшувати) вербальне повідомлення. Якщо виникає потреба уточнити силу емоції, відображеної на обличчі співбесідника, варто спостерігати за іншими частинами його тіла. Крім того, можна регулювати потік вербальних і невербальних дій між учасниками комунікації, що виражатиметься особливостями реакції, яку особи викликають один в одного. Наприклад, коли хтось відчуває злість і підвищує голос, інший його відразу заспокоює. Так виникають сигнали початку, продовження або закінчення інтеракції. Синхронність закінчення репліки одного співрозмовника й початок висловлювання іншого, а також спокійний тон ведення бесіди може виявитися для задовільного спілкування не менш важливим, ніж фактичний зміст розмови. Правила невербального регулювання розмови діють імпліцитно, адже інформацію, закладену в невербальних компонентах, адресат отримує на інтуїтивному й емоційному рівнях. З досліджень невербальної комунікації відомо, що навіть відносно невеликі зміни в регулюванні поведінки (перерви, паузи, зміна теми розмови тощо) спричиняють помітні зміни в тому, наскільки компетентним можна вважати учасника комунікації.

Невербальні стимули використовуються також для регулювання вербальної поведінки, яка здійснюється найрізноманітнішими способами. Іноді вона використовує невербальні знаки, щоб поділити інтеракцію на окремі фрагменти. Так, змінюючи позу, ми вказуємо на зміну теми розмови, а вербальне вираження тієї чи тієї ідеї спершу може бути засвідчене жестом. Паузи допомагають розбити інформацію на смислові частини. Регулятори в розмові передбачають кілька видів невербальних сигналів: погляд, інтонаційні сигнали, підвищення тону, кивання головою, жести руками з залученням руху тулуба, екстралінгвальні сигнали «вдих-видих».

Отже, варто говорити про поліфункціональність паралінгвальних компонентів і про різноманітну зумовленість їх появи в комунікативному акті. Це ще більше зближує їх з вербальними засобами комунікації, вибір яких соціально та ситуативно визначений.

Домінування лінгвоцентризму при вивченні невербальних семіотичних систем виявилось у відстороненні від дослідження невербальної й вербальної складових філогенетичних, соціогенетичних та онтогенетичних аспектів. Питання про генетичне підґрунтя

вербальної та невербальної комунікації у психології мовленнєвого спілкування детально не розглянуто.

На онтологічному аспекті невербальних компонентів комунікації наголошує Г. Колшанський: «Паралінгвальна сутність певних засобів комунікації пов'язана з розвитком <...> форм спілкування раніше у тваринному світі й поступовим виникненням у людському суспільстві принципово нового засобу спілкування – <...> мови» [111, с. 78].

Логічно припустити, що невербальні компоненти комунікації старші за мову не тільки онтогенетично, але і філогенетично. Функціональне призначення цих засобів указує на їх важливість для розуміння міжособистісного спілкування. За таких умов важливо визначити, чи є вони необов'язковими (факультативними, додатковими, другорядними).

Згідно з концепцією М. Жинкіна, основним компонентом мислення є особлива мова інтелекту, яку дослідник назвав універсально-предметним кодом. Цей код має невербальну природу і є системою знаків, що характеризуються чуттєвим відображенням дійсності у свідомості. Це мова схем, образів, дотикових і нюхових відображень реальності, кінетичних (рухових) імпульсів і т. ін. [92, с. 74].

Завдяки універсально-предметному коду відбувається формування задуму мовлення, а рух від думки до слова починається з роботи несловесного комунікативного утворення. Динаміку ж породження вислову у внутрішній мові, на думку дослідника, потрібно репрезентувати у вигляді перекодування змісту майбутнього мовного твору з коду образів і схем на вербальну мову. Універсально-предметний код є інтернаціональним явищем, надбанням людей різних мовних культур.

Теоретичні пошуки науковця значно доповнюють і поглиблюють концепцію Л. Виготського, уточнюючи класичну формулу переходу думки в мову. Думка в межах універсально-предметного коду у процесі своєї вербалізації здатна трансформуватися, наповнюватися значеннями, які мають одиниці певної національної мови. Одним із перших узагальнив і систематизував цілісну концепцію формування та розуміння мовного повідомлення О. Леонтьєв.

Спостереження доводять, що мовець припускається пауз, більш тривалих, ніж звичайні (дихальні). Вони можуть заповнюватися будь-якими звуками на зразок «е-е» або «м-м» тощо і називаються

«хезитаціями» («коливаннями»), свідчать про нездатність мовця одразу знайти відповідне слово для вираження власних думок або відчуттів. Іншим свідченням цього явища є автокорекція, яка має вигляд не тільки виправлень уже сказаного, але і більш розгорнутих пояснень, реалізованих на лексичному та синтаксичному рівнях. Таке твердження, зокрема, означає, що задум вираження в мові майбутнього значення, яке конструюється в мозку, зовсім необов'язковий, навіть у момент власне вербалізації.

М. Жинкіну вдалося за допомогою рентгеноскопії довести, що внутрішні органи передартикуляції, які спричиняються повітряним потоком мовоутворення, і власні (аутогенні) коливання голосових зв'язок активізуються та займають певне положення до моменту вимови. Так стає можливим розрізнити, питальну чи розповідну модальність отримає висловлювання [83, с. 64].

Отже, процес створення висловлювання, який починається з формування значення в системі універсально-предметного ще до початку власне вербалізації, переходить у стадію майбутнього синтаксичного цілого, якому в зовнішній мові відповідає певний тип речення. Потім починається заповнення синтаксичної структури конкретною лексикою; у разі невдачі проводиться автокорекція (і це означає, що свідомість не завжди починає одразу контролювати продуковану мову ефективно).

Різні типи мовлення використовують неоднакові моделі утворення висловлювання. Зокрема, розмовний діалог використовує додаткові канали передачі інформації (невербальні компоненти) і, зважаючи на схожість ситуації спілкування, удається до тих, що виникають у мовній свідомості як готові реакції на типові ситуації. Спонтанне монологічне мовлення, володіючи всіма інформативними можливостями, ґрунтованими на візуальному контакті (невербальні компоненти), ставить перед мовцем високі вимоги щодо зв'язності й цілісності мовного утворення. Такий тип взаємодії вимагає наявності сформованого апарату внутрішньої мови, що дає змогу за короткі проміжки часу проводити складні операції з перетворення думки у словесний текст.

Людина народжується з безперечними передумовами для оволодіння мовою: їй властиві слухові відчуття, одразу видає крик при народженні – це перша неусвідомлена фонація. Вродженими, наприклад, є хапальний рефлекс і здатність фіксувати погляд на тому або тому предметі. Обличчя й усе тіло пристосоване для виразу перших (примітивних) емоцій, що сигналізують про внутрішні стани

та процеси. Пізніше з'являється хапальний рух-жест, пов'язаний з об'єктом, що привернув увагу. Цей момент є фундаментальним у становленні жестикуляції загалом: жест «дотягування» разом із мімікою й рухом очей згодом скорочується і перетворюється на вказівний жест, який зберігається на все життя. Безумовний рефлекс обмацування найближче розташованих предметів із часом перетворюється в описовий жест. Отже, дитина старанно перетворює отримані рефлекторно-рухові реакції – крик, хапальний рефлекс, поворот голови, спрямування погляду тощо у знакові (протознакові) засоби спілкування.

Невербальні протознаки складають основу мовної діяльності людини. З появою словесної мови вони не зникають зовсім, а переходять углиб мовної свідомості особистості. Протомова утворює підґрунтя для формування особливої мови інтелекту, який М. Жинкін і назвав універсально-предметним кодом.

Ця концепція містить багато важливих думок: а) мова виникає у процесі соціальної взаємодії людей; б) мовні знаки вторинні щодо невербальних способів комунікації [83, с. 84–85].

Жестова теорія походження мови сформульована ще в XIX ст. В. Вундтом. Радянська лінгвістика з властивою їй категоричністю відкидає цю концепцію. Так, О. Реформатський зазначає: «<...> жести завжди виступають як щось вторинне для людей, що мають звукову мову» [228, с. 243–244]. Нині представники мовного онтогенезу й інших напрямків досліджень визнають жестову теорію найпереконливішою частиною гіпотези мовного філогенезу [92, с. 181].

М. Буговська наголошує на тому, що всі суперечності, пов'язані з походженням зрозумілої мови, можуть себе вичерпати, якщо зробити припущення про розвиток символічного мислення разом із розвитком жестової мови, яка згодом переорієнтувалася у звукову. Дослідниця звертається до результатів приматології, які свідчать про взаємозв'язок жесту та вокалу. Основною формою спілкування у вищих тварин є жест, а вокальні елементи мають додаткове навантаження. У процесі еволюції відбувається перебудова пріоритетів: вокальна комунікація виступає основною, а жест – додатковою.

Немає сенсу аналізувати якнайдавніші засоби комунікації людини та навіть людиноподібних пращурів: звукова сигнальна система тварин функціонувала як основа для розвитку звукової

артикуляційної мови індивіда, а невербальні компоненти комунікації як свідчення синтетичної стародавньої комунікативної системи.

Різноманітні ситуації, складна діяльність вимагали аналітизму мислення, здатності до синтезу, до схематизації ситуацій. Це сприяє збільшенню кількості ігрових відображень реальних ситуацій, удосконаленню «звукового супроводу» кожної з них. Поступово з елементарних озвучених дій розвиваються слова-речення, стали вислови.

У наукових розвідках щодо взаємодії вербальних і невербальних компонентів комунікації в англomовному діалогічному дискурсі Л. Солощук наголошує на тому, що така взаємодія відбувається на двох рівнях: на мікрорівні та на макрорівні, які поєднуються певними принципами залежно від особливостей організації інформативного поля висловлювання [251, с. 283–284].

Логічною і цікавою є думка, що мікрovзаємодія вербальних і невербальних складових відбувається й у межах однієї мовної одиниці. Це сприяє модифікації визначених науковцем принципів:

1) принцип координації, коли і вербальна, і невербальна складові містять ідентичну первинну інформацію, яка є комунікативно спрямованою в одному руслі, тобто зміст репліки на вербальному і на невербальному рівнях гіпотетично є мінімально достатнім для збереження розуміння;

2) принцип субординації, коли інформація в репліці розподіляється між вербальним і невербальним каналами, випущення однієї зі складових спричиняє порушення комунікативної цілісності репліки внаслідок створеної інформативної лакуни в межах діалогічного дискурсу;

3) принцип контрадикції, коли інформація, яка передається по вербальному та невербальному каналах, є протилежно спрямованою за комунікативним змістом, при цьому невербальна інформація є більш достовірною, ніж інформація, що передається вербально;

4) принцип ідентифікації, коли структурно-семантична організація висловлювання не є інформативно достатньою для вираження комунікативної спрямованості висловлювання; суть цього принципу полягає у визначенні інтенціональної спрямованості синтаксично та семантично ідентичних висловлювань за рахунок відповідного невербального оформлення висловлювання [251, с. 284].

Одному висловлюванню мовець може надати у процесі мовлення різної іллокутивної сили залежно від комунікативної мети,

створюючи різні мовленнєві акти, призначені для ідентифікації партнера комунікації.

На комбінаторику вербальних і невербальних складових впливає ситуація спілкування, особистісні риси, психічний стан, поведінкові реалії, характерні для комунікативного оточення, та загальний комунікативний досвід спілкування. Принцип ідентифікації є найбільш ефективним у спілкуванні з комунікатами, що належать до представників одного мовного й культурно-національного простору. Ефективне порозуміння можливе між комунікативними партнерами навіть без застосування вербального коду, тобто наявна можливість переходу взаємодії вербальних і невербальних компонентів з мікрорівня (за принципом ідентифікації) на макрорівень, коли невербального коду вистачає для реалізації потреб спілкування.

Отже, на макрорівні мовні одиниці за принципом ідентифікації набувають ознак інформативно довершених структур за умови накопичення невербальної складової. Вона зберігатиме свої філогенетичні корені, при цьому транслуючи культурно етнічні смисли саме в межах семантики мовних висловів на основі метафоризації первинних кінетико-мімічних, просодичних характеристик парамови.

Невербальна екстралінгвальна комунікація має низку особливостей порівняно з вербальною лінгвальною. Це дає підстави, згідно з позицією В. Морозова, виокремити її в особливу підсистему (особливий інформаційний канал) загальної системи комунікації. По-перше, значна еволюційно-історична давність невербального компонента порівняно з вербальним. Біологічний закон Геккеля-Мюллера (онтогенез повторює філогенез) також підтверджує попередню думку: в онтогенезі невербальна комунікація передує вербальній [180, с. 22]. По-друге, канал невербальної комунікації функціонально не залежить від вербального. Це виявляється:

а) у можливості адекватного сприйняття людиною всіх видів невербальних дій незалежно від семантичного значення слова (особистості мовця, його емоційного стану, статі, віку);

б) у дивергенції між семантикою слова та значенням невербальної інформації (позитивне повідомлення, висловлене негативним тоном).

Варто звернути увагу на зв'язок між лінгвальною й екстралінгвальною інформацією, де відбувається кодування-декодування невербальної інформації лінгвальними знаками й

утворення одиниць, які з часом сприймають у мові на рівні вільних словосполучень.

У психолінгвістиці 60-х років ХХ ст. обґрунтовано теорію, згідно з якою «вираження думки – це процес переходу від «думки до слова», тобто текст повідомлення кваліфікується як результат вербалізації деякого змісту, сформованого в коді, що відрізняється від мовного (звукового та національно-звукового) або ще до початку висловлювання, або в певних частинах – у процесі вербалізації» [60, с. 144].

Неможливо звести універсально-предметний код, у якому здійснюється людське мислення, до нейрослідів у пам'яті, уявлень, що своєрідним еквівалентом відображаються у свідомості та підсвідомості елементів об'єктивної реальності, представлених у відчуттях і сприйняттях. У мовному знакові, який здебільшого є досить умовним (хоч можна припустити, що в доісторичній мові переважали звуконаслідування та жестово-звукові імітації), відображені понятійні рівні різного ступеня абстракції. Такі знаки не мають аналогів у предметному еквіваленті нейрофізіологічного коду. Еквіваленти уявлень, що відповідають референтам класу речей, якості та представленим діям, є фундаментальними й одночасно елементарними одиницями універсально-предметного коду. На більш високому рівні цього коду, організованому ієрархічно, розташовуються «сліди-схеми», що об'єднують елементарні еквіваленти уявлень у родові (а ще раніше – у видові) утворення, яким властиві умовні й видові позначення.

І. Горелов зазначає, що впродовж процесу комунікації, а саме від моменту формування мотиву (інтенції) майбутнього вислову до моменту адекватного розуміння вже висловленого повідомлення, співвідношення невербального й вербального схематично може бути передане так (V – вербальний компонент, Vn – невербальний компонент):

$$\begin{array}{ccccccc} V_n & \rightarrow & V & \rightarrow & V+V_n & \rightarrow & V & \rightarrow & V_n \\ \text{підготовка повідомлення} & & & & \text{повідомлення} & & \text{рецепція повідомлення} & & \end{array}$$

Схема 1.2. Співвідношення вербального й невербального повідомлення за І. Гореловим [58, с. 25]

Оскільки будь-який мовленнєвий акт здійснюється за цією схемою, невербальну складову, стверджує мовознавець, треба кваліфікувати як

комунікативну універсальність. У комунікативному акті невербальне й вербальне співвідносяться одне з одним відповідно до принципу доповнення.

Отже, процес взаємодії мови й парамови є природним і різноаспектним. Моделювання системи ситуацій і відповідних їм сполучень слів вимагає розв'язання питання про те, як відбувається невербальна комунікація людини та як вона співвідноситься з вербальною активністю. Розуміння невербальних компонентів у семантиці вислову дає змогу звести до мінімуму ймовірність помилкового декодування висловлювання, уможливаючи таким чином його адекватне розуміння адресатом і сприяючи здійсненню відповідного комунікативного ходу. Несловесні засоби спілкування в цій взаємодії є допоміжними, вони доповнюють і дублюють вербальну мову.

Усебічний аналіз невербального спілкування, зокрема й через виявлення зв'язків між його вербальними та невербальними компонентами, дасть змогу виробити основні підходи до тлумачення тих мовних одиниць, які у своїй семантиці зберігають інформацію про особливості несловесної комунікації представників окремої лінгвоспільноти.

1.3. Спроби інтерпретації статусу паралінгвальних фразеологізмів у мовознавстві

Залучення невербальних компонентів до кола мовознавчих і лінгвокультурологічних досліджень набуває в умовах наукового сьогодення особливого значення. По-перше, це є прогресивним кроком на шляху до вдосконалення мовленнєвої діяльності людини, по-друге, сприяє більш систематичному визначенню специфіки особливих мовних одиниць, які поєднали у своїй семантиці невербальні й вербальні коди. Під час аналізу фразеології будь-якої мови постає питання про мовленнєву діяльність окремого етносу, а тому цілком закономірно розглядати семіотику етносу загалом. Невербальний код, який за комунікативним потенціалом може дорівнювати коду вербальному, є провідним серед інших семіотичних кодів.

У процесі спілкування кожний народ використовує свій мовний «арсенал» засобів для передачі тієї чи тієї інформації, свого ставлення

до подій чи явищ, до партнера комунікативної взаємодії, для вираження своїх емоцій, передачі свого психічного стану, світоглядних ідей загалом тощо. «Невербальним засобам та атрибутам комунікації поряд з мовою належить суттєва роль у функціонуванні етносів» [38, с. 14], тому ці стереотипні дії ілюструють не менше відомостей про носія мови, ніж сама мова. Паралінгвістика та лінгвістика знаходять свої «точки дотику» там, де є необхідним дослідження реальних умов акту спілкування. Ці умови стереотипізуються і в загальному вигляді являють собою моделі функціонування мови за участі всіх паралінгвальних засобів.

Питання відображення мовними одиницями невербальної інформації поставали неодноразово, проте розв'язувалися здебільшого фрагментарно.

Одним із перших у слов'янському мовознавстві, хто звернув увагу на «фразеологію людини», був О. Потебня. Учений указував на функціонування особливих зворотів, які наявні в національній мові для «вербалізації несловесних засобів спілкування», або, за його вдалим висловом, одиниці, що «зображують почуття жестом» [216, с. 246–247] і т. ін. Не менш важливим є розуміння науковцем внутрішньої форми слова, що розглядається як посередник між набутим лінгвальним досвідом і новопізнаним, як «образ образу»; він «замінює множинне, складне, важкодоступне чимось одиничним і простим, близьким, визначеним, наочним» [216, с. 163]. Чи не те саме відбувається і з фразеологізмом, який також виникає за складних процесів, при «постійному відчутті лексичної недостатності» [281, с. 7]. За таких умов лише фразеологізм здатен зафіксувати у своїй семантиці «цілий світ», зробити складне й множинне одиничним і простим. О. Потебня висловив власне оригінальне бачення процесу становлення внутрішньої форми фрази, який він убачав у переході від цілісних повчально-виховних творів (байка, прислів'я, приказка, приповідка) до слова. Те, що автор називав «приповідкою», «приказкою» <...> чи «постійним сполученням слів», тепер іменується «фразеологізмом», «ідіомою», «фразеологічною одиницею» тощо» [281, с. 34]. Суттєвою в теорії дослідника є ідея про певну ситуацію, що спричиняє появу байки або приказки.

Така ситуація спілкування вирізняється специфічними темпоральними властивостями, засвідчується у просторі, передбачає наявність осіб (носіїв мови), які, перебуваючи під впливом найрізноманітніших внутрішніх і зовнішніх факторів (стимулів),

переживають цю взаємодію. Комунікативний акт відбувається не лише за допомогою одиниць мови, а й із залученням невербальних компонентів, допоміжних, але досить важливих. Невербальні засоби спілкування (жести, міміка, фонаційні особливості вимови) не залишаються осторонь, коли людина намагається втілити в мові ті психічні образи, що виникають як результат спостережень над навколишнім світом, поведінкою окремих індивідів, їх свідомих чи несвідомих рухів тощо. Стійкі вислови – це образна вторинна номінація реалій і, звичайно, ситуацій. Ускладненість семантичної структури ФО з паралінгвальними компонентами нібито розкриває зв'язу до світу підсвідомого, маніфестує особливості метафоричного осмислення буття народу, традицій, вірувань з урахуванням психоповедінкових архетипів, стереотипів поведінки і може тлумачитися як один із засобів формування національно-культурної, психічно зумовленої картини світу.

Доповнюючи думки О. Потебні, Л. Ройзензон та І. Абрамець у 70-х рр. ХХ ст. звертаються до питання про смислову структуру фразеологізмів, у яких переносне значення може співіснувати одночасно з його прямим значенням. Вони вводять поняття «суміщених омонімів» на ділянці фразеології. Семантична структура таких одиниць, як зазначають дослідники, складна та своєрідна, не збігається з внутрішньою структурою жодного з тих типів семантичної класифікації ФО, які окреслені В. Виноградовим і М. Шанським. Мовознавці зазначають: «Безперечно, це ще один самостійний тип фразеологізмів, який відрізняється від інших своєю знаковою природою, тобто співвідношенням плану змісту звороту з планом змісту його компонентів» [230, с. 63]. Явище суміщених омонімів вони розглядають у трьох групах фразеологічних одиниць російської мови: 1) жести і міміка; 2) ритуальні дії; 3) символічні дії [230, с. 54].

Словосполучення, що демонструють жести й міміку, як стійкі словесні комплекси не вивчені, незважаючи на те, що були об'єктом досліджень з фразеології та граматики російської й інших мов. Для всіх наукових розвідок, що так чи так торкаються питання про фразеологізми-жести, характерні:

1) відсутність посилення на особливості семантичної структури фразеологізмів на позначення жестів і міміки, тобто на суміщення в них прямого й переносного значення;

2) «змішання» таких фразем із багатокількісними зворотами, які мають у своєму складі назву частини тіла;

3) відсутність вказівок щодо різноманітного ступеня фразеологізації зворотів, що ілюструють жести та мімічні дії [230, с. 55].

Семантична структура стійких словосполучень, які називають різноманітні символічні жести, може складатися з двох компонентів: вільного значення словосполучення з описом жесту і фразеологічного значення звороту, де репрезентується символічне значення жесту. Це суміщення прямого і переносного значення в межах одного звороту дає змогу вважати, на думку Л. Ройзензона та І. Абрамець, жестово-мімічні фразеологізми суміщеними омонімами та визнати наявність у сфері фразеології явища суміщеної омонімії. Дослідники констатують, що через таку структурно-семантичну специфіку фразеологізми-жести позбавлені образності та метафоричності, емоційно-експресивного наповнення, характерних для фразеологізмів загалом. Відсутність цих рис у фразеологізмах з жестово-мімічним компонентом пояснюється тим, що вони зберігають своє пряме значення, у той час як образність створюється лише на основі метафоричності. Посилення образного потенціалу таких фразеологізмів спричиняє їхній перехід у розряд звичайних фразеологічних одиниць, зв'язок яких із жестом утрачається, а суміщена омонімія руйнується, зберігаючи при цьому тільки переносне значення звороту.

Про своєрідність відображення міміки й жестів вербальними засобами зазначали Є. Верещагін і В. Костомаров [44]. Явища дійсності, на їх погляд, можуть бути описані вербально, і міміка та жести не є винятком. Словами успішно передається самостійний рух, а відображення комунікативної поведінки буває прийнятним лише за дотримання певних умов. Лінгвісти пропонують уважати вербальне відображення кінеми висловом, узагальненим, родовим поняттям для будь-якої виокремленої одиниці мови чи мовлення, яка має нереляційний, тобто орієнтований на позамовну діяльність, зміст, – повнозначне слово, фраза, надфразова єдність і слово, фразеологізм, афоризм (прислів'я, крилатий вислів). У межах наукової розвідки [44] розглянуті такі вербалізації кінеми:

- 1) одна й та ж кінема може виражатися різними висловами;
- 2) один і той же вислів може позначати різні кінеми;
- 3) вислів може відображати не форму, а зміст кінеми;
- 4) кінеми виражаються висловами різного ступеня експлікації.

Наголошується передусім на тому, що вислови, які вербально відображають поширені, «звичайні» кінеми, не описують для адресата

жест або міміку, а нагадують йому про вже відоме, виникають на основі уявлень про один елемент кінеми, а всю кінему адресат має доповнити самостійно;

5) соматичний вислів убирає в себе всю семантику кінеми;

6) вільний кінетичний вислів може перейти у фразеологізм;

7) багатослівний кінематичний вислів здатний скорочуватися до одного слова [44, с. 45].

Дослідники визначають, що варто визнати парне співвідношення «кінема-вислів», де саме кінема посідає основну позицію, бо символічне значення вислову не є його власним, а повністю звернене до міміки й жесту. Згідно з цим, на думку Є. Верещагіна та В. Костомарова, вислови на зразок *вешать / повесить голову; впиваться глазами; глаза на лоб лезут; делают большие глаза; чешет затылок; крутит носом; махнут рукой; надувать губы; опускать руки; склоняет голову* та ін. важко кваліфікувати як фразеологізми, хоч загалом їх особлива мовна природа не заперчується [44, с. 45–46]. Якщо фразеологізм співвідноситься зі словосполученням-прототипом, то всі ці словосполучення актуально відображають «живу» міміку й жестикуляцію, а символічної семантики набувають лише завдяки вторинним образам.

Оскільки невербальні компоненти мають максимальну соціальну значущість, вони характеризуються високим ступенем семіотизації й вербалізації. Саме наявність стандартного мовного найменування в жесті свідчить про його прагматичне засвоєння. Вибір назви для руху залежить від властивостей мови та її носіїв, а інколи визначається випадком. Мовна картина семіотично важливих рухів представлена словами, словосполученнями і фразеологізмами. Репрезентуючи жести, такі одиниці відображають особливості жестового фрейму, його обов'язкові компоненти (суб'єкт – виконавець, використання жесту й спосіб цього використання) та факультативні (якість жесту, причина використання, об'єкт, функція щодо вербального повідомлення тощо). Найбільший інтерес викликає вербалізація жестів стійкими словосполученнями, значення яких часто втрачає зв'язок із первинною мотивованістю, зберігаючи при цьому описовий характер кінем. Ці одиниці отримали назву «жестові фразеологізми» (Г. Крейдлін), «соматичні вирази» (Є. Верещагін), «соматизми» (Ж. Амбрацумова), «моторно-кінетичні звороти» (О. Селіванова). Неоднозначність у термінології щодо таких номінативних одиниць зумовлена складним характером відображення

невербальних засобів комунікації у словесній мові. Вони найчастіше репрезентують елементи несловесної поведінки; це пояснюється своєрідністю кінеми як «фразеологізованого», усталеного явища невербальної мови й мовного фразеологізму.

Як справедливо стверджує Т. Черданцева, в основі мотивованості кінетичних фразем перебуває опис жесту, з одного боку, та реакції внутрішніх органів і частин тіла на внутрішні мовні та немовні подразники, з другого [292, с. 86]. Жестові фразеологізми практично завжди мають омоніми серед вільних сполучень, що описують жест, але, на відміну від них, ці одиниці називають здебільшого емоції. Їх семантика наслідуює й інкорпорує риси вихідного фрейма (поведінка людини) переважно на основі метонімічної моделі (поведінка – емоція як складники однієї ситуації). Значення жестових фразеологізмів, відповідно, ускладнене: у ньому поєднується сумарна семантика компонентів фразеологічної одиниці з її прагматикою. Така їхня особливість дає змогу функціонувати як символічним одиницям з переносним значенням без супроводу відповідними кінемами [116, с. 144–145].

Загальне зацікавлення фразеологічною номінацією паралінгвальних явищ сприяло появі вагомих наукових праць, кандидатських дисертацій і стислих публікацій, які тією чи тією мірою витлумачують суть специфічних сталих висловів з паравербальною складовою.

Науковці, пов'язані спільною мовознавчою проблематикою, залучають до кола власних досліджень різну кількість фразем, спираючись на окремі факти невербальної взаємодії лінгвоносіїв. Проте великим здобутком є обґрунтування теоретичної основи, роз'яснення природи фразем із невербальним компонентом у структурі.

Як зазначає Л. Петровська, прикметною рисою досліджуваних одиниць у болгарській фразеології є те, що невербальні номінації наділені специфікою, яка виявляється в особливому співвідношенні між буквальним значенням компонентів ФО та їх цілісним значенням. При вербальному означенні невербальних знаків (і кінем зокрема) стійкими словосполученнями спостерігаються дві площини лексичного значення, умовно названі площинами поверхневого та глибинного значення (за термінологією А. Філіппова). У площині поверхневого значення наявне позначення кінеми як власне фізичної дії, у площині глибинного – значення, властиве кінемі як знаку [206, с. 27]. Предметом наукових пошуків дослідниці стали лексико-

семантичні характеристики та національно-культурна специфіка стійких фразеологічних утворень болгарської мови з невербальним компонентом. ФО, пов'язані з несловесними засобами спілкування, утворюють різні фразеосемантичні поля залежно від основної стереотипної ознаки невербальних одиниць. Зважаючи на наявні класифікації таких засобів комунікації, Л. Петровська, пропонує називати ФО на позначення невербальної поведінки людини кінематичними фразеологізмами [206, с. 28], виокремлює такі дві основні їх групи: 1) ФО, пов'язані з етикетними кінемами; 2) ФО, пов'язані з загальнокомунікативними кінемами. Інші стійкі вислови науковець розглядає через мовну концептуалізацію емоцій, фізіономічні вирази, у яких відображена візуалізація емоційних станів, характерні риси людини, міжособистісні стосунки.

У східнослов'янських мовознавчих студіях питання про фразеологізацію невербальної комунікації порушені в роботах білоруських (А. Рачковська, В. Маслово, А. Станкевич), фрагментарно російських (М. Маякіна, Г. Крейдлін) й українських науковців (О. Левченко, Л. Самойлович).

А. Рачковська збільшує аналізовану групу одиниць. Окрім фразем на позначення міміки, жестів, вона розглядає й ті, що вказують на особливості фонації. Такий підхід відповідає окресленому вище розумінню паралінгвістики та предмета її вивчення. Проте, зауважимо, що білоруська дослідниця розширює діапазон невербальних елементів у складі сталих висловів до номінації проксемічних знаків, тактильних узаємодій. Як нам видається, така позиція є дещо дискусійною у зв'язку з різними підходами до розуміння кола зацікавлення паралінгвістики як мовознавчої дисципліни.

Питання про фразеологічну номінацію невербальних дій порушувалися й у русистичі. Прикметно, що сучасні наукові розвідки російських дослідників пов'язані з доробком Г. Крейдліна в царині невербальної семіотики на основі російської лінгвосеміотичної традиції. Як зауважує мовознавець, жести, як і будь-які інші знаки, з часом можуть змінюватися й навіть зникати, і тому сьогодні лише окремі фразеологізми нагадують про «живі» жести минулого, наприклад: *бросить перчатку, пасть на колени, припадаю к вашим ногам, низко кланяюсь, разрешите откланяться* [128, с. 58]. Подібні одиниці, згідно з позицією науковця, варто називати жестовими фразеологізмами, або жестовими фраземами. Проведене ним

зіставлення семантичних описів жестів і жестових фразеологізмів дає змогу зробити певні узагальнення.

Тлумачення жесту завжди описує актуальну ситуацію комунікації й підкреслює його біологічну природу як дії, а тлумачення фразеології звичайно репрезентує не саму конкретну дію, а її опис. Семантичне зіставлення невербальних і вербальних одиниць з адапторами уможливорює краще розуміння природи важливого процесу культурного позначення матеріального об'єкта. При такому семантичному переході від жесту до фразеології фізична дія часто перетворюється на соціокультурне явище. За таких умов відбувається генералізація, або узагальнення, події, й індивідуальна подія перетворюється на соціальну. Ця теза доводиться мовознавцем завдяки порівняльному семантичному аналізу жесту і фразеологізму з адаптором *дверь (хлопнуть дверью)*, а також аналізом ряду інших одиниць.

Реально здійснювані фізичні дії «окультурнюються», наприклад, *хлопая дверью* (фразеологізм), людина виконує певні демонстративні дії, що означають переривання соціального контакту, а саме ті, які зазвичай здійснюються в культурі людьми, що переривають соціальний контакт і хочуть це продемонструвати. При переході від жесту до відповідного семантичного деривата, жестового фразеологізму, відбувається символічне перетворення жесту як значущої фізичної дії тіла в культурний і мовний елемент. Саме у ФО тілесність як біологічна суть жесту семантично відходить на задній план, а смислові компоненти, які визначають психологічну і культурну функції жесту, виступають на передній. Крім того, з адапторами пов'язане ще одне дуже важливе в культурному й комунікативному плані явище: поява в акті жестової комунікації семіотичних парамовних елементів, зокрема звуків. Г. Крейдлін дослідив різні типи семантичних зв'язків жестів і жестових фразеологізмів. Відзначимо, що семантичний зв'язок між цими одиницями може відображатися не тільки в наявності загальних смислових елементів у тлумаченнях одиниць, але й у змісті когнітивних операцій, здійснюваних над розумінням жесту, у результаті яких «народжується» фразема. Розглядаючи приклади різних механізмів зв'язку між відповідними жестовими і фразеологічними одиницями, він робить певні висновки про наявність загальних нетривіальних сем у тлумаченнях, входження тексту одного тлумачення до складу іншого, наявність асоціативного або конотативного зв'язку і т. ін. Мовознавець розглянув такі механізми

семантичної деривації жестових фразеологізмів: семантичні зрушення, семантичні операції, метонімічні та метафоричні перенесення тощо [127, с. 49–50].

Підсумовуючи поодинокі, проте ґрунтовні й важливі дослідження сталих конструкцій, утворених унаслідок накладання вербальної та невербальної інформації, варто згадати й окремі публікації українських мовознавців.

Л. Самойлович звернула увагу на відображення кінематичних засобів невербального спілкування в українських фразеологізмах, ставлячи перед собою «важливе завдання – виявити й описати кінематичну фразеологію, класифікувати її за такими ознаками: семантичні деривати жестових рухів, мімичних рухів, положень тіла» [236, с. 172]. На думку лінгвіста, необхідно виокремити основні компоненти – органи тіла людини, які беруть безпосередню участь у процесі творення ФО, і визначити особливості творення останніх. Однак, зауважимо, окреслена проблема у представлених наукових працях набуває лише схематичного розв'язання.

Слушні зауваження щодо специфіки вербалізації і функціонування жестових фразеологізмів містить робота О. Левченко. У цій розвідці, зокрема, ідеться про значущість відмежування жестів від інших рухів, на основі чого науковець виокремлює такі групи: 1) фраземи на позначення реально виконаної дії, яка в межах невербального коду є знаком відповідної інформації; 2) сталі звороти, що виникли на основі описової назви самостійно вживаного жесту без супровідної дії, жесту, тобто відбувається заміщення жесту його номінацією [147, с. 57]. Така позиція, гадаємо, не вичерпує всього потенціалу стійких висловів з невербальною складовою, хоч і підштовхує до розмірковувань щодо природи жестового фразеологічного утворення.

У германістиці на особливостях стійких зворотів з кінематичним компонентом у сучасній німецькій мові зосереджує свою увагу О. Харчук. Дослідниця характеризує комунікативну значущість невербальних засобів та їх узаємодію з вербальними; виявляє значення кінематичного компонента як тематичного індикатора і його роль у формуванні фразеологічного значення [290, с. 7]. Сталі вислови з кінематичним компонентом є номінативними одиницями, що використовуються в новій для них функції найменування для вербалізації кінем. У роботі представлено групи фразем на позначення дейктичних, описових, символічних,

підсилювальних, лайливих (інвективних) жестів, їх особливості у плані вторинної номінації та парадигматичних відношень.

Науковий досвід щодо питань номінації паралінгвальних явищ ФО, отриманий у результаті співвідношення різних видів комунікації в межах стійких мовних зворотів, є своєрідним путівником для подальших мовознавчих пошуків, зокрема й поглибленого вивчення в межах україністики.

Згадані вище дисертаційні праці й наукові розвідки зарубіжних і вітчизняних дослідників засвідчують спроби не тільки охарактеризувати цю особливу групу стійких зворотів, але й дати назву, а подекуди й увести в наявні класифікаційні схеми ФО. Заявлені терміни «кінематичний», «жестовий», «соматичний» тощо загалом не викликають принципових заперечень, однак створюють певну обмеженість, зважаючи на строкату систему невербальки. Отже, з усієї розмаїтості термінологічних понять на означення фразем-репрезентантів несловесної поведінки найприйнятнішим виявляється означення «паралінгвальний» (А. Павлова [200], Н. Скоробогатько [244, с. 4]). Цей термін визначає специфіку фразеологізмів, утворених від вільних словосполучень, які називають певне паравербальне явище: жести, міміку, особливості погляду, позу, ходу, пантоміміку, висоту голосу, інтонацію, тембр, артикуляційні можливості (здібності) людини.

А. Павлова слушно вирізняє 3-поміж різних груп сталих висловів паралінгвальні фразеологізми, які є цікавими для дослідження і дають підстави принципово по-новому поглянути на природу й характер ФО взагалі. Суть цього підходу полягає в тому, що подібні фразеологізми є відображенням національно-культурної специфіки того чи того мовного колективу і служать для передачі невербальних компонентів комунікації, якими зазвичай послуговуються представники цього колективу [200, с. 97].

У своїй роботі дослідниця пропонує розподілити фразеологізми з паралінгвальним компонентом на три типи: мімічні (мімічні дії, реакції, погляд, вираз очей), кінетичні (жести, рухи тіла, пози, пантоміміка) та фонаційні (сила голосу, інтонація, тон) [200, с. 98–99]. Особливість вивчення мовного матеріалу полягає у витлумаченні паралінгвального компонента фразеологізмів, у яких зафіксовано мовний досвід народу, стереотипність його мислення, відображено емоційно-вольова сферу життя, вірування, загалом закодовані етнопсихологічні особливості психіки. Тому паралінгвальні стали вислови не лише «доповнюють зміст вербальної інформації, а ще є

джерелом інформації щодо носія мови, його соціальної, національної та інших характеристик» [200, с. 98].

За таких умов перспективним є вивчення національно-мовної своєрідності фразеологізму, який утворено на зразок певної мовнофіксованої моделі світовідчуття, де значення (пряме чи переносне) стійкого вислову постає як відображення цілої, окремої ситуації спілкування. Тоді фразема, незважаючи на лаконізм та економію мовного матеріалу у своїй структурі, подає відомості про носія мови, його соціальну, національну характеристику, розкриває психоемоційну сферу його життя, акумулює історичний досвід і культурні надбання попередніх поколінь тощо.

Варто підсумувати, що паралінгвальні властивості людської мови є невід'ємною частиною комунікації. Незважаючи на самостійний характер мови, її системну організацію, усебічного вивчення мови можна досягти лише завдяки дослідженню всіх особливостей її функціонування, ураховуючи також використання паравербальних і невербальних засобів. Такими є паралінгвальні стійкі звороти, науковий опис яких видається перспективним і доцільним. Наукові теорії та концепції з невербальної комунікації, сформульовані здебільшого в зарубіжних публікаціях різних років і монографічних працях, варто розвинути та застосувати на національному мовному ґрунті.

Усебічний аналіз невербальної царини знань, зокрема й аспектів, пов'язаних із вербалізацією несловесної комунікації мовців, дає змогу витлумачити паралінгвальні фразеологізми як стійкі відтворювані сполуки слів, що мають своєрідні структурні властивості, на відміну від інших зворотів завдяки кінематично-фонаційній основі вільного словосполучення – дериваційній основі фраземи.

Отже, можна сформулювати висновкові положення:

1. Комунікативні здібності мовця виявляються передусім на вербальному рівні, але комунікація – це складний комплекс, основними принципами якого залишаються багатоаспектне сприйняття змісту повідомлення через стосунки мовців. Спілкування варто розуміти як єдність вербального й невербального, оскільки мовлення не є вільним від семантики жестів, міміки, поглядів, поз, інтонації тощо.

2. До невербальних компонентів комунікації належить набір немовних знаків функціонально-динамічного характеру, які мовець відтворює в результаті фізичної (жестово-рукової та голосової) діяльності у процесі взаємодії. Під комунікативною значущістю

невербальних компонентів слід розуміти їхню здатність виконувати роль, зазвичай притаманну мовним знакам, а саме: формувати висловлювання та передавати інформацію, що сприяє розвитку й регулюванню комунікативного процесу.

3. Невербальні засоби спілкування розглядаються як позамовні одиниці знакового характеру, наділені комунікативною функцією. Зважаючи на широкий обсяг поняття «невербальні засоби спілкування», що охоплює всі комунікативно значущі несловесні знаки (рухи тіла, додаткові до мовлення звукові коди, візуальну й аудіальну поведінку комунікантів, просторові та часові елементи, а також їжу, напої, запахи, елементи інтер'єру тощо), вивченню підлягають переважно одиниці кінесики (системи тілесної техніки) і фонації. Під поняттям «паралінгвістика» варто розуміти наукову дисципліну, предметом вивчення якої є невербальні компоненти комунікації. Синтез накопичених мовознавчою наукою знань про природу і функціональні можливості невербальних одиниць дасть змогу дослідити специфіку їх мовної концептуалізації.

4. Фразеологізація вільних словосполучень, що позначають паравербальну поведінку, є цікавим і складним явищем, яке відображає довготривалий процес збагачення фразеологічної системи української мови новими сталими висловами на позначення найрізноманітніших сторін життя й діяльності носіїв мови. При цьому у ФО зберігаються й вербалізуються уявлення народу про навколишній світ, етнокультурний та історичний досвід.

5. Паралінгвальні фраземи – специфічні стійкі звороти, адже для більшості з них характерна двоплановість. За таких умов паралінгвальні номінації актуальні для дослідження і з погляду невербального прототипу, і з позиції його лінгвального опису, оскільки подібні ФО наочно демонструють тісний взаємозв'язок між вербальними й невербальними фрагментами інформації в пізнавальних процесах.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАРАЛІНГВАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Упродовж другої половини ХХ ст. фразеологія не тільки набула статусу окремої царини мовознавства, а й зазнала інтенсивного розвою, що сприяло істотному розширенню її проблематики. Так, у руслі структурно-семантичних наукових пошуків усе помітніше почала виявлятися тенденція до розгляду фразеологічного матеріалу в його функціонально-мовному вживанні, на що звертає посилену увагу В. Телія: «Усвідомлення необхідності вивчення фразеологізмів у їх животворному мовному вживанні й пошук методів їх опису, відповідно до яких можна моделювати ці процеси, становлять суть цього «некласичного» періоду розвитку фразеології» [269, с. 8].

Останнім часом набуває особливої популярності та нестримно розвивається нова парадигма досліджень, пов'язана з «пильною увагою до компонентного складу фразеологічних одиниць <...>; до прагматичного й культурологічного аспектів, зокрема до культурно-національної специфіки ідіом, фразеологічної картини світу; до антропонімічного вивчення фразем, у центрі якого ставиться людина (як представник етнічного мовного колективу – Г. Д.)» [281, с. 11]. Фразеологічний фонд мови володіє своєрідною культурною пам'яттю, у якій зберігаються й відтворюються знання народу про світ, зокрема й про невербальні засоби комунікації. З огляду на це взаємозв'язок двох пластів комунікації – вербального й невербального, що реалізуються у структурі та значенні сталих висловів, – пояснює не тільки шляхи «народження», побутування подібних лінгвоодиниць, а здебільшого вказує на самобутній комунікативний досвід українства. Такі ФО мають лише їм притаманні властивості, які вирізняють їх із-поміж інших груп стійких словосполучень.

Паралінгвальні фразеологізми – особливі складені лінгвальні знаки, що переводять невербальний код у вербальний, займають периферійне положення в загальній фразеологічній системі української мови й мають такі категорійні ознаки:

1) належать здебільшого до соматичних висловів із вказівкою на активні й пасивні органи руху (наявні чи відсутні у структурі);

2) називають комунікативно значущі рухи тіла (рук, ніг, тулуба, голови), реакції м'язів обличчя (зокрема й вираз очей), фонаційні особливості мовлення;

3) характеризуються співіснуванням прямого значення (номінація кінетичної чи просодичної дії) з переносним (переважно визначається психоемоційний стан комунікатора) (Л. Ройзензон, І. Абрамець);

4) утворюють парадигматичні відношення на рівні синонімії, сформовані завдяки емоційній складовій фразеологічного значення;

5) вирізняються варіативністю компонентного складу, що забезпечується взаємозаміною невербальних знаків, ґрунтованих на рухах різних зон тіла, що тим не менш подають однакову інформацію про учасників узаємодії (наприклад, підняті брови та великі очі вказують на емоцію «здивування»).

Отже, доцільним є виокремлення й розгляд відповідних структурно-семантичних груп сталих зворотів з окресленими категорійними ознаками. Зібраний фактичний матеріал дав нам змогу диференціювати все розмаїття ПФО на такі основні типи: 1) кінематичні та 2) фонаційні.

Типологію паралінгвальних фразем української мови представлено в таблиці (Табл. 2.1.):

Таблиця 2.1.

Диференціація паралінгвальних фразеологізмів

Тип	Групи	Підгрупи
Кінематичні ПФО	мімічні	вказують на певну конфігурацію рота або положення губ
		уточнюють нефіксовану візуально пластику кінем зони носа, вух
		маніфестують зміни міміки, зумовлені маніпуляціями з зубами
	миремічні	позначають рухливість очей
		характеризують види погляду, його інтенсивність
		вербалізують фізіологічні реакції (плач, сльози)
	жестові	номінують дейктичні (вказівні) жести
		номінують описові жести
		номінують символічні жести
		номінують підсилювальні жести
	пантомімічні	репрезентують рухи тіла і ходу
		ілюструють специфіку поз

Фонаційні ПФО		характеризують голосовий апарат людини, інтонацію, особливості вимови
---------------	--	---

Так звані кінематичні ПФО є різноманітною групою сталих висловів, що репрезентують рухову активність мовців за різними зонами:

- 1) обличчя і його частини, зокрема сюди зараховані й вислови, що зафіксували особливості погляду;
- 2) руки;
- 3) інші частини тіла і тіло загалом.

2.1. Кінематичні паралінгвальні фразеологізми

Одним із центральних понять досліджень із вивчення невербальних знаків комунікації є, про що вже йшлося в попередньому розділі, кінесика – наука про мову тіла і його частин, яку «у вузькому розумінні пов’язують лише з жестами, передусім з жестами рук» [128, с. 43]. Згідно з позиціями Г. Крейдліна, об’єктом кінесики є «мімічні жести, жести голови та ніг, пози та знакові рухи тіла» [128, с. 43]. Учений пропонує не розрізняти ці одиниці без нагальної необхідності й називати їх лаконічно «жестами». У монографії цей термін використано як «семіотичне поняття, знакову одиницю спілкування, що має мануальну, мімічну чи будь-яку іншу пантомімічну форму вираження, виконує комунікативну функцію, вільно відтворюється, є зрозумілою для певної нації або для членів якоїсь соціальної групи» [284, с. 15–16]. Лексема «жест» у такому застосуванні синонімізується з поняттям кінеми, а «мімічні кінеми» та «мімічні жести» є рівноцінними термінологічними словосполученнями.

Отже, під **кінематичними ПФО** розуміємо стійкі словосполучення, план вираження яких репрезентований різними невербальними засобами маніфестації міжособистісної взаємодії, тобто будь-якими комунікативно значущими рухами.

Лінгвальна ідентифікація кінематичних фразем ґрунтується на визначенні їх обсягу й окресленні комплексу диференційних ознак. Варто зауважити, що строкатість зазначеної групи паралінгвальних сталих висловів мотивується передусім значною кількістю кінем (мімічних, миремічних, жестових, пантомімічних), зафіксованих у значенні досліджуваних одиниць. У зв'язку з цим виокремлення кінематичних ФО з-поміж паралінгвальних зворотів видається можливим унаслідок таких особливостей, як-от:

а) наявність соматичних компонентів, що кваліфікують рухову активність мовця (голова, шия, плечі, руки, пальці, ноги; обличчя, очі, рот, вуха, ніс);

б) вербалізація комунікативно значущих дій, які мають свої конфігурації у просторі, тобто певне розміщення тіла, амплітуду руху, динаміку, силу тощо;

в) належність до різних концептуальних систем, адже, з одного боку, це – фізичні рухи, з іншого, абстрактні поняття, що позначають здебільшого психічний стан суб'єкта.

Щонайперше заслуговують на увагу ті кінематичні ПФО, уживання яких стосується ілюстрацій візуальних змін обличчя людини і його частин.

2.1.1. Мімічні паралінгвальні вислови.

У новітніх лінгвальних розвідках щодо номінації сталих висловів на позначення невербального спілкування бракує розмірковувань, чіткості в термінологічній системі, розумінні основних понять, розмежуванні груп ФО з невербальним компонентом і, найголовніше, у виокремленні диференційних ознак цих одиниць. Прикметно, поняття «мімічний фразеологізм» не зафіксоване у проаналізованих наукових працях і тому не отримало жодних витлумачень чи зауважень.

Спроба окреслити межі й властивості номінативного поля «вираз обличчя» була метою дисертаційної роботи Д. Кузнецової. І попри те, що предметом її дослідження були не фразеологічні утворення, усе ж запропонована парадигма розгляду цього невербального знака емоцій у мовознавчому ключі видається слушною. Так, зокрема, мовознавець виокремлює «1) лицеві вияви – комплекс різних мімічних рухів, який сприймається недискретно; 2) лицеві жести, що демонструють динамічний аспект виразів обличчя; 3) вияви психофізіологічних реакцій на обличчі, наприклад,

неконтрольовані вегетативні зміни кольору шкіри» [135, с. 8]. Щоправда, згідно з позицією Г. Крейдліна, «міміка складається з дискретних лицевих виразів, а її фізіологічна дискретність цілком відповідає мовній» [128, с. 166], і тому досить важко визначити, які саме фраземи з мімічним компонентом і недискретним сприйняттям маємо залучити до наукового розгляду.

Мімічні фраземи – паралінгвальні стійкі одиниці, які вказують на структуру кінематичної поведінки, пов'язані з комунікативним потенціалом обличчя (вираз обличчя, діяльність м'язів, функціонування окремих зон, неконтрольовані зміни кольору шкіри).

У сучасному лінгвальному контексті мімічні реакції та дії розглядаються як невербальні компоненти при безпосередньому контакті комунікантів. Великий психологічний словник тлумачить «міміку» як «виражальні рухи». Останні загалом називають «зовнішні вияви переживань людини (її прагнень, оцінок, відношення до явищ дійсності), зокрема в міміці (посмішка, насуплення брів, зосередженість погляду), пантоміміці (рухи тіла, осанка, хода, жести), інтонації мовлення (голосова міміка)» [37, с. 83]. Отож, міміку характеризують як виражальний рух, що у принципі є слушною думкою у зв'язку зі співвідношенням цих понять за родо-видовим критерієм. Тому в іншому довіднику з психології подана така дефініція: «міміка – виражальні рухи м'язів обличчя; одна з форм виявлення психічних станів людини (особливо емоційних – радість, сум, гнів тощо)» [221, с. 92].

Скорочення лицевих м'язів відбувається відповідно до тих або тих станів людини, створюючи міміку обличчя. Кожна міна репрезентує скорочення багатьох мімічних м'язів, що іннервуються одним лицевим нервом. Цілісність, динамічність – основні характеристики експресивних виражальних рухів, тому зміна якогонебудь компонента мімічної структури спричиняє зміну всього її психологічного значення. З урахуванням цього за одиницю аналізу власне мімічного виразу варто брати сукупність координованих м'язових рухів. Подвійна регуляція (біологічна й соціальна), динамічність і цілісність міміки, мінливість структури виразу та наявність константних ознак, багатозначність і водночас «містка однозначність» міміки є її основними параметрами. Окреслені ознаки дають змогу отримати інформацію про мімічний знак або про його окремі елементи. За одиницю аналізу виразу обличчя була прийнята складна мімічна ознака. На фізіологічному рівні це низка характеристик: напрям руху лицевих м'язів, відношення між рухами

м'язів, інтенсивність, напруження м'язів людини. У феноменологічному плані мімічна ознака має такий формат: «брови підняті вгору, губи щільно стислі» і т. ін.

Для розуміння специфіки мімічних ПФО необхідно враховувати особливості міміки обличчя загалом і окремих його компонентів, з'ясувати особливість використання мімічних дій у невербальній комунікації, адже вони є найважливішою характеристикою фізичного вигляду людини. Як відомо, завдяки кортикальному контролю індивід може управляти кожним окремих м'язом свого обличчя, що свідчить про пристосувальну спроможність й особливу роль мімічного спілкування. Соціальне наслідування дозволяється в результаті довільної регуляції, а «спонтанні мімічні реакції являють собою вагому передумову для забезпечення успішної комунікації між партнерами (підтримка дружньої розмови та близького спілкування)» [40, с. 50]. Утім, соціалізація міміки здійснюється як використання органічних проявів для впливу на співрозмовника, а перетворення емоційних реакцій має бути адекватне ситуації. Суспільство може захочувати вираз одних емоцій і засуджувати маніфестацію інших, може створювати «мову» виразів обличчя, збагачуючи спонтанні експресивні рухи.

Сказане вище дає підстави припустити, що однією з питомих ознак мімічних ПФО є їхня здатність вербалізувати соціально й комунікативно значущі, випробувані часом мімічні дії. Отож ці ПФО характеризують людське обличчя та пов'язані з ним мімічні жести й рухи, співвідносяться з певними емоціями, а також виконують характерні комунікативні й соціальні функції, зокрема жести рук і ніг. Однак передусім вони вербалізують симптоматичне вираження почуттів, внутрішнього стану людини і міжособистісних стосунків, тому однією з головних функцій можемо назвати емотивну. Перефразовуючи Г. Крейдліна, варто зауважити: мімічні ФО, маючи тісний зв'язок із жестом-прототипом, реалізують такі функції: комунікативну, що передбачає передачу адресатові певної інформації та відображення міжособистісної взаємодії; регулятивну – частково контактовстановлювальну й контактопідтримувальну.

На думку сучасних фразеологів (Л. Петровська, О. Харчук), витлумачення сталих одиниць із паралінгвальним нашаруванням у семантичному просторі видається і доречним, і проблемним водночас. Будь-яка частина тіла, зокрема й обличчя, беручи активну участь у процесі комунікації, є джерелом додаткової інформації про носія мови і може концептуалізуватися у відповідні культурні коди. За

таких умов утворюються універсальні невербальні моделі комунікативного реагування, кодифіковані для окремого мовного середовища. Проте кожна з аналізованих фразем відображає лише фрагмент невербального гештальт-образу, вербалізуючи лише ту частину мимічного жесту, що з певних причин є вирішальною, мотивованою комунікативними стратегіями, мовним досвідом та іншими рушійними силами лінгвальної практики окремого етносу. Обличчя людини має такі зони: лоб – брови – очі; ніс – щоки; рот – підборіддя, які при варіюванні та комбінації спричиняють комплексну міну [306, с. 40]. Так, у ситуації здивування для індивіда характерні такі показники фізичного стану: «підняті брови – розкритий рот – відповідний вираз очей». Проте семантико-культурологічний, паралінгвально-функціональний зміст стійких висловів «озвучує» найбільш влучну характеристику, акумулюючи все багатство міжособистісної взаємодії, як-от: *брови полізли на лоба* [СФУМ, с. 46]; *роззявити рота* [СФУМ, с. 609]. Особливості утворення мимічних ПФО не суперечать наявним у фразеологічній традиції ознакам, принципам і класифікаціям, адже ця знакова мовна система позначає насамперед емоційно-експресивні й абстрактні сфери, вирізняючись вибірковістю номінації. Фразеологія, наголошує А. Емірова, охоплює ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з людиною, з її баченням, оцінкою реалій, із психічними особливостями особистості – пізнавальними процесами, емоційно-вольовою стороною психіки, індивідуально-типологічними особливостями тощо [298, с. 29–30]. Сам фразеологічний аналіз рівноцінний пригадуванню сюжетів, осіб-комунікаторів, їхньої невербальної поведінки, що дали поштовх сталому словосполученню, виявленню контексту чи психологічного тла, які сприяли утворенню стійких висловів. Такий підхід дає змогу розглядати проблему, звертаючись до стереотипів, інтенцій у межах етнічного когнітивного простору.

Отже, під час аналізу мимічних ФО варто орієнтуватися на такі характеристики мимічного знака в семантиці сталих висловів:

а) довільність / мимовільність компонентів, а за фізіологічними параметрами (сила, тонус, симетрія / асиметрія, комбінації м'язових скорочень, динаміка, амплітуда);

б) фрагментарність (за окремими зонами: лоб, рот, очі) і загалом;

в) наявність соціальної й соціально-психологічної установки, ґрунтованої на тих психічних явищах, яким відповідають мімічні знаки з урахуванням вражень-еталонів [248, с. 11–12].

Мімічні ПФО щонайперше диференціюються відповідно до специфіки мімічного знака й компонентного складу самих фразем.

Міміку обличчя, що передбачає комплексний його вираз, характеризують звороти, у ролі яких використано різнотипні конструкції. Так, наприклад, передусім варто звернути увагу на ПФО з компонентом *міна*, а саме: *кисла мина* [СФУМ, с. 391], побудовану за моделлю «прикметник + іменник». Усталена конструкція вживається переважно з таким прийменниково-іменниковими супровідними компонентами, як-от: *на обличчі, на лиці, на фізіономії*. Вона означає, відповідно, «невеселий, незадоволений і т. ін. вигляд, вираз (обличчя)», що засвідчує метафоричні модифікації невербального компонента комунікації, де прикметник *кислий* позначає безрадісний мімічний вияв.

На думку К. Бюлера, поява в мові окремих метафор має «мімічне» походження: «наша буденна мова у прозаїчному використанні по вінця наповнена такими фізіономічними характеристиками; вони складають значну частину «побляклих» метафор, що не привертають до себе уваги» [41, с. 319–320]. Синестезійні метафори, як бачимо, досить своєрідно тлумачать вираз обличчя, адже навряд чи смакові відчуття від споживання чогось кислого провокують негативні переживання, вони лише впливають на м'язи щелепи. За словами Н. Сукаленко, «дещо ізольовану позицію в низці смакових вражень займають оцінні асоціації, пов'язані зі словом *кислий*, мімічним рухам сприяла візуально фіксована гримаса незадоволення від кислого» [263, с. 43]. Такого ж переосмислення набуває вислів *мов кислицю з'їв* [СФУМ, с. 265], організований за допомогою порівняльного сполучника у поєднанні зі супровідними дієсловами *подивитися, глянути* – «скоса, неприязно»; двокомпонентна фразема *розводити кислиці*, а саме «скаржитися, плакати, піддаватися відчаю». Ці вислови характеризують особливості десемантизації лексеми *кислиця* – «1) дика яблуня з дрібними, дуже кислими плодами; 2) дрібний плід цієї яблуні» [ВТССУМ, с. 537] – у складі номінації лицевих експресій. Реалізовані нові значення набувають соціального впливу в умовах міжособистісного спілкування, адже, виступаючи в «ролі емоціогенних каталізаторів» [270, с. 23], аналізовані компоненти ПФО орієнтують мовця на сприйняття міміки людини смаковими

відчуттями та вказують на високу інтенсивність відповідних емоційних станів (розчарування, образи, відчаю і т. ін., і, як наслідок, плачу).

Мімічний фразеологізм з *кам'яним лицем* [СФУМ, с. 339], який уживається переважно з дієсловами й означає «дуже серйозно, суворо і т. ін.», вербалізує нерухомий, безпристрасний вираз обличчя, уподібнений до твердості, значної ваги та непорушності семантичного наповнення лексеми *камінь* (пор.: *камінь* – «тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді» [ВТССУМ, с. 518]).

Специфіка проаналізованих вище мімічних ФО полягає в тому, що ці фраземи, маючи різноманітну структуру (двокомпонентні / трикомпонентні, іменні / дієслівні), номінують одну реалію невербальної поведінки, виражену за допомогою синестезійної метафори.

Кінематичні ФО на позначення лицевих жестів називають динамічний аспект виразів обличчя і становлять найчисленнішу групу мімічних сталих зворотів. Із семантичного погляду це передовсім мовні одиниці, що охоплюють значний тематичний діапазон виражальних рухів обличчя та його окремих частин. Усе розмаїття мімічних ПФО розподілено на такі основні підгрупи:

1) мімічні ПФО, які вказують на певну конфігурацію рота або положення губ;

2) мімічні ПФО, що уточнюють нефіксовану візуально пластику кінем зони носа, вух;

3) мімічні ПФО, які маніфестують зміни міміки, зумовлені маніпуляціями з зубами.

До першої підгрупи кінематичних фразеологізмів належать ті, компоненти яких демонструють мімічні стереотипи поведінки, пов'язані з певною конфігурацією рота або положенням губ. Наприклад: *кусати губи* [СФУМ, с. 321]; *дути губи* [СФУМ, с. 223]; *робити з губи (з пуску) халяву* [СФУМ, с. 601] та ін.

Основна маса відповідних одиниць групується, цілком закономірно, навколо таких соматизмів, як *губа*, *рот*, а саме: *розпустити губи* [СФУМ, с. 613]; *дути губи* [СФУМ, с. 223]; *надувати (надимати) губки* [СФУМ, с. 418]; *вмочити (промочити) губи* [СФУМ, с. 119]; *кривити рот* [СФУМ, с. 313]. Як свідчить фактичний матеріал, значення міміки губ фіксується насамперед двокомпонентними конструкціями з формально опорним елементом, вираженим дієсловом. До того ж залежний компонент

використовується здебільшого в множині і дуже рідко в однині – *дути губу* [СФУМ, с. 223]. Чимало подібних мимічних одиниць у процесі розвитку отримали варіантні форми. Причому варіації зазнав як формально опорний, так і формально залежний компонент, як-от: *надувати (надимати) губки* [СФУМ, с. 418]; *вмочити (промочити) губи* [СФУМ, с. 119]; *дути губу (морду)* [СФУМ, с. 223] і т. ін. Крім того, практика і спеціальні лексикографічні праці відзначають, що порядок компонентів у межах таких ПФО також легко модифікується: *губи вмочити (промочити)* [СФУМ, с. 119]. Зрідка з-поміж мимічних фразеологізмів цього типу трапляються такі, які у своєму складі містять більше ніж два компоненти: *робити з губи (з писку) халяву* [СФУМ, с. 601].

Варіативність, засвідчена в зазначених сталих зворотах, демонструє увиразнену стилістичну маркованість. Наприклад, *дути губу* [СФУМ, с. 223] – «чванитися, пихато поводитися», де лексема *губа* вступає «в асоціативні зв'язки без утрат для змісту фразеологізму» [85, с. 182] зі словом *морда*, надаючи фраземі стилістичної зниженості з елементами вульгарності. Схожих конотацій набуває сталий зворот *робити з губи халяву* [СФУМ, с. 601] – «не виконувати своєї обіцянки; обдурювати // перебільшувати». У цій мимічній ФО фіксуємо й заміну прийменниково-іменникової конструкції «з губи», «з писку», де *писок* – «1) вульг. Потворне, бридке обличчя; 2) те саме, що морда; 3) діал. Рот // губи тварини» [ВТССУМ, с. 944]. Причому останнє витлумачення вказує на своєрідну комбінацію в семантиці ПФО, адже діалектна основа реалізує непряме номінативне значення, пов'язане з мимічними показниками брехливості людини й губами тварини, їх анатомічними особливостями.

Когнітивний сценарій утворення вислову *копилити (скопилити) губу* [СФУМ, с. 307], а саме «1) пишатися, зазнаватися; 2) ображатися, сердитися» схожий на попередній фразеологічний фрагмент. Лексема *копилити* – «випинати, надувати (зазвичай, губи)» [ВТССУМ, с. 572], маніфестує особливості мимічної дії: «жестикулянт виставляє (вип'ячує) уперед нижню губу, що вказує на несвідомий вираз дитячого обличчя, характерного для моменту плачу, незадоволення» [СЯРЖ, с. 45–46], а відтак друге значення ПФО повністю виправдовує фізичну реалію. Такий невербальний акт властивий дорослій людині, яка прагне, аби її заспокоїли, утішили, вчинили згідно з її бажаннями.

Кінематичні лінгвоодиниці на зразок [*аж*] *губи облизувати* [СФУМ, с. 452] – «бути дуже задоволеним чим-небудь»; *лизати губи*

(*зубки*) [СФУМ, с. 333] – «1) бажати чого-небудь приємного, переважно без можливості його дістати, мати; 2) виявити свої почуття, прихильність» –означають, відповідно, переживання того самого стану бажання, однак у першому разі це є завершена дія, задоволення від отримання чогось жаданого, у другому – лише мрія, прагнення, стратегічна мета. Семантичні особливості цих ПФО пов'язані безпосередньо з дієслівними компонентами, а саме *облизувати – лизати*. Люди облизують губи з багатьох причин, здебільшого, коли говорять неправду чи нервують. Останній вияв провокує пересихання в роті, й особа мимовільно облизує губи, щоб викликати слиновиділення. Позитивне ставлення до адресата, симпатія є причиною використання цього жесту як знака кокетства, інтимного характеру взаємодії. Цим, мабуть, і пояснюється друге значення звороту *лизати губи (зубки)*.

Мімічні стереотипи емоційного реагування відображено в кінематичних ФО *квасити губи* [СФУМ, с. 289]; *розквасити губи* [СФУМ, с. 610], пов'язаних із пригніченим станом, незадоволенням, плачем, що, цілком очевидно, впливає зі значення дієслова *квасити – «переносн. Робити кого-небудь в'ялим, кислим, незадоволеним»* [ВТССУМ, с. 532]. Назва напою *квас* (має кислуватий смак) рідко в розмовному мовленні означає «те саме, що кислота» [ВТССУМ, с. 532]. Відповідно, смакові відчуття для номінації мімічної експресії передано засобами синестезійної метафори задля вираження в мовній семантиці фізіологічних асоціацій між даними різних видів відчуття [137, с. 193]. У такому схрещуванні відчуттів можна вбачати інтуїтивне прагнення розуму сприймати світ не дискретно, а синтетично, у його єдності, зв'язку й взаємозалежності елементів, з урахуванням різноманітних аналогій і тотожностей.

Цікавої інтерпретації набуває фразема *кусати губи* [СФУМ, с. 321] – «виявляти почуття досади, заздрощів і т. ін.», яка, вказуючи на фізичну маніпуляцію з губами, характеризує фрустраційний стан. Більшість людей здатна краще контролювати свої очі, ніж вираз губ із властивою їм посиленою інформативністю. Обкушування губ є ознакою напружених роздумів, які, проте, не призвели до розв'язання проблеми чи прийняття рішення [31, с. 45]. Остання думка підтверджує означуване явище досади – «роздратування, незадоволення внаслідок особистої поразки або невдачі близької людини, <...> це жаль з відтінком злості на обставини або людину, що завадили досягненню мети» [91, с. 180]; заздрощів – «соціально зумовлених почуттів, які людина виявляє та

переживає при зіставленні своїх успіхів з досягненнями інших осіб» [221, с. 60]; таких негативних емоційних переживань, як-от: образа, хвилювання, розчарування тощо.

У межах першого типу знаходяться й інші мімічні ФО, пов'язані з нижньою частиною обличчя. Компонентом таких лінгвоодиниць є лексема *рот*, яка позначає реалію, що реалізує основну комунікативну функцію, ґрунтовану на виразності й експресивності [189, с. 764]. Наприклад: *кривити рот* [СФУМ, с. 313]; *закрити рот* [СФУМ, с. 253]; *затуляти рот* [СФУМ, с. 253]; *затикати рот* [СФУМ, с. 253]; *роззявляти (розкрити) рот* [СФУМ, с. 609]. Наведені ілюстрації утворені за моделлю «дієслово + іменник», причому дієслівні компоненти кваліфікують виразність і специфіку мімічного знака. Останній репрезентант є полісемантичним: «1) починати говорити, висловлювати якесь бажання; 2) починати ляяти когонебудь, кричати на когось; 3) виявляти велике зацікавлення, захоплення чи здивування, слухаючи когось або розглядаючи щось; 4) бути неухважним, неквапливим; 5) посягати, зазіхати на що-небудь чуже; 6) просити їсти, голодувати; 7) рватися, зношуватися (про взуття)». Мімічна одиниця, що є прототиповою дериваційною основою для утворення відповідної ФО, виражає надмірну увагу, здивування, захват у ставленні до певного явища чи співрозмовника при взаємодії. Для зазначеної фрази характерним є урізноманітнення ступеня вираженості процесуальної ознаки за допомогою посилювальної частки *аж*, як-от: *аж рота роззявити* [СФУМ, с. 609] – «виявити сильне здивування, захоплення або великий інтерес до чогось». Тут можна говорити про фіксацію виразу обличчя ідентичного дитячому, за якого щелепа ніби відвалюється, а напруження м'язів антагоністичне положенню «стиснутих зубів і рота». За отаких умов захисний бар'єр особи зникає, вона зацікавлена чимось неочікуваним, дивним, незрозумілим, здебільшого, позитивним.

До другої підгрупи мімічних ПФО належать лінгвоодиниці, що уточнюють нефіксовану візуально пластику кінем зони носа, вух. З-поміж таких паралінгвальних фразем окремих різновид становлять ті, що номінують процеси, пов'язані з діяльністю *носа*, як-от: *крутити носом* [СФУМ, с. 318]; *тикати носом* [СФУМ, с. 710]; *піднімати [догори] носа (ніс)* [СФУМ, с. 511] та ін. Проаналізований матеріал свідчить про наявність у наведених мімічних ФО варіативних і факультативних елементів: *совати (тикати, пхати) [свого] носа* [СФУМ, с. 675]; *виткнути (висунути, вистромити) носа*

[СФУМ, с. 88]; *встромляти (сунути) [свого] носа* ([свій] ніс) [СФУМ, с. 134]. Як бачимо, на відміну від мімічних ПФО, що відображають міміку губ, фраземи із соматизмом *ніс* за своїм складом є багатоконпонентними, наприклад: *тримати ніс за вітром* [СФУМ, с. 721]; *повернути носа в той (цей, інший) бік* [СФУМ, с. 523] тощо.

Варто зауважити й щодо «мімічної обдарованості», адже нюховий апарат індивіда безпосередньо не вирізняється особливою рухливістю порівняно з іншими структурами обличчя. Подекуди варіативні форми ПФО вказують на те, що задля демонстрації поведінкової реалії особа може відтворити певні рухи головою, а саме: *дерти носа (голову) [вгору]* [СФУМ, с. 194] – «поводити себе пихато, гонористо; чванитися, зазнаватися». Зв'язок між мімічними жестами та їхніми фразеологічними репрезентаціями зосереджує увагу на «широкій символіці, якою наділений ніс людини: надмірна цікавість до когось, чогось; зарозумілість, обмеженість, усезнайство» [ЗУЕ, с. 398]. Спостереження за семантичними характеристиками ПФО цього різновиду засвідчує не лише варіації *ніс–обличчя*, але й стилістичний потенціал кінематичних фразем: *вернути ніс і вернути фізіономію, вернути рило, вернути пику* [СФУМ, с. 56]; *гнути кирпу (носа, ніс)* [СФУМ, с. 151]; *кирна вгору* [СФУМ, с. 294], де *кирна* – «короткий, задертий догори ніс» [ВТССУМ, с. 537], *пика* – «зневажл. Потворне, бридке обличчя // Обличчя людини комусь неприємної, несимпатичної» [ВТССУМ, с. 942]; *рило* – «вульг. Обличчя людини // Уживається як лайлива назва людини» [ТССУМ, с. 1221]. Звернення до лайливих лексем загалом умотивоване негативною емоційністю, заявленою значеннями відповідних мімічних ФО, що виражають несхвальну оцінку вчинків мовця. Зниженість стилістичного плану є ознакою більшості лінгвоодиниць указанного різновиду, про що свідчить також розмовність, яка ілюструє «вміщення фразеологізму у словесне середовище» [264, с. 162] буденності та повсякденності. Порівняймо: *вішати носа* [СФУМ, с. 114] і *хнюпити носа* [СФУМ, с. 114]; *тикати [свого] носа в чужий город* [СФУМ, с. 710] і *тиццати [свого] носа в чужий город* [СФУМ, с. 710]. Останній ПФО має розширену структуру з вказівкою напрямку виконуваної дії «в чужий город», що надає фраземі більшої абстрагованості від первинного невербального знака, пов'язаної з народними уявленнями про особисте та публічне.

Окремий різновид складають мімічні фразеологізми на позначення слухового сприйняття інформації в момент взаємодії, які

реалізовано через лексему *вуха*. Наприклад: *вуха позаростали* [СФУМ, с. 141]; *опускати вуха* [СФУМ, с. 468]; *піднімати вуха* [СФУМ, с. 511]; *розвішувати вуха (уха)* [СФУМ, с. 604]; [*i*] *вухом не вести* [СФУМ, с. 60].

Характерною рисою висловів другого різновиду є їх предикативна структура, наприклад: *вуха насторожилися* [СФУМ, с. 141]; *вуха в'януть* [СФУМ, с. 140], причому дієслівні компоненти позбавлені здебільшого варіативних структур. Подекуди натрапляємо на дієслівні ПФО з наявністю варіантів, як-от: *наставляти (нащурювати, нащурювати) вуха* [СФУМ, с. 426]. У вказаних мімічних сталих висловах визначальною постає сема «уважно, напружено», що є своєрідною фіксацією рефлексивного руху. За умов, коли звуковий сигнал досягає порогу відчуття, звуковий стимул набуває для об'єкта особистісного значення, людина здійснює рефлексивний рух головою, ніби наближаючи вухо до джерела звуку. Тим самим збільшується концентрація уваги, підвищується м'язовий тонус, людина перебуває в напруженому стані так довго, доки звучить важлива для неї інформація.

Мотивованість кінематичного ФО *опустити вуха* – «упасти у відчай, засмутитися, зневіритися і т. ін.» [СФУМ, с. 468], пов'язана з метафоричним переосмисленням відповідного тваринного руху органами слуху внаслідок особливостей їх анатомічної будови. Перебуваючи у пригніченому стані, тварина опускає голову, вуха, присідає нижче до землі, починає плазувати. Людина не в змозі пережити цю емоцію на фізичному рівні, буквально опускаючи вуха, проте вона відчуває приреченість або невдачу в ситуації, пов'язаній із задоволенням потреби, потягом, з досягненням задуманого й бажаного.

Уплив невербальних стереотипів реагування в міжособистісному спілкуванні на утворення стійких зворотів *вуха в'януть* [СФУМ, с. 140] («кому-небудь неприємно, гидко слухати що-небудь»), *вуха позаростали* [СФУМ, с. 157] («хто-небудь нічого не чує або не хоче чути») пов'язаний з первинною асоціацією рухів людського тіла з особливостями життя та розвитку елементів рослинного світу. Обидва процеси характеризують негативні явища втрати енергії, сили, позбавлення свіжості, соковитості, пружності; появи значної кількості чогось у багатьох місцях, що є небажаним, створює незручність, дискомфорт.

Ще одна підгрупа мімічних фразеологізмів об'єднує ПФО, які маніфестують зміни міміки, зумовлені маніпуляціями з зубами. У

різних модифікаціях побутують сталі вислови, які так чи так репрезентують невербальну поведінку, пов'язану з рухами щелепи і діяльністю зубів. Наприклад: *зуби показувати* [СФУМ, с. 533]; *скалити зуби* [СФУМ, с. 654]; *вискалювати зуби* [СФУМ, с. 85]; *вишкіряти зуби* [СФУМ, с. 94]; *світити зубами* [СФУМ, с. 636]; *показати [свої] зуби* [СФУМ, с. 532]. За структурними особливостями наведені ПФО є двокомпонентними дієслівними фраземами. Як видно з ілюстрацій, такі мімічні ФО використовуються здебільшого у значенні «посміхатися, сміятися».

Відомо, що оголені рухомі / нерухомі, стиснуті / відкриті зуби присутні в міміці багатьох народів і символізують несвідому імпульсивну агресивність. Відповідні мімічні жести постають рудиментами невербальної поведінки людиноподібних істот, тварин, спровокованих до самозахисту, інстинкту самозбереження. Хоч значення, що лежить в основі фразем, вказує на процес сміху, тобто позитивну емоційну реалію, однак засвідчені компоненти *скалити*, *вишкіряти*, *вискалювати* виражають негативну, інколи зневажливу конотацію. Можна припустити, що це пов'язано з еволюційними змінами мімічних реакцій, які беруть початок від тих рухів-намірів, що мали стосунок до початкового етапу дії – підготовки до нападу, захисту. Це, поза сумнівом, змотивувало одну з функцій лицевої експресії – бути засобом невербального спілкування, способом передачі інформації про наміри й стани індивіда для привернення уваги співрозмовника [189, с. 762].

Окремий різновид мімічних ПФО, пов'язаних із маніпуляціями з зубами, ілюструє фізіологічні процеси та рухи. З позиції структурної композиції засвідчено предикативні одиниці, як-от: *зуби скриплять* [СФУМ, с. 274]; дієслівні: *клацати зубами* [СФУМ, с. 300]; *скреготати зубами* [СФУМ, с. 659] тощо.

Наведені приклади мімічних ФО вербалізують екстралінгвальні компоненти комунікації, тобто звуки, відтворювані людською щелепою, хоч за семантичною складовою демонструють передусім психологічний стан мовця. Так, зокрема, мімічний фразеологізм *зуби скриплять* означає, що «хтось дуже розлючений, сповнений гніву, ненависті» [СФУМ, с. 274]. Підґрунтям вислову може бути те, що у стані люті та гніву спостерігається сильне збудження, яке виникає в результаті фрустрації, що так чи так подіяла на психіку і пов'язана зазвичай із нереалізованістю важливих для людини потреб. Лексема *зуби* в поєднанні з метафоризованим дієсловом передає семантику

психічного стану афекту, для якого характерна фізіологічна неусвідомлена дія – скрип зубами.

Зуби як невід’ємна складова ротової порожнини виконують багато функцій, наприклад, разом із губами своєрідно захищають рот від різних впливів, зазвичай негативних. ПФО *крізь зуби* – «неохоче, невиразно, ледве розтуляючи рота; з незадоволенням» [СФУМ, с. 274] – утворилася як характеристика дії, що присікається зубами: робити щось крізь зуби – захищати себе від стороннього небажаного впливу, утримуватися у зворотах (буквально закривати рот зубами, щоб не сказати зайвого). З часом стійкий вислів набув іншої атрибуції й почав називати дію, яка виконується суб’єктом неохоче, без задоволення, і про це він змушений мовчати, стримуючи себе зубами. Схожим до цієї мимічної фрази є вислів *зціпивши зуби*, що в моделях експресивних мін разом з опущеними кутами рота також демонструє негативне емоційне напруження, навіть стан образи. Така миміка, на думку етологів, зазвичай супроводжує жести погрози, агресивні дії [40, с. 64–65]. Людина стримує свої почуття, напруживши всі сили, а зуби є своєрідним бар’єром і захистом, аби стриматися. Іншими словами, стиснуті зуби символізують рішучість, наполегливість, а закритий рот – цілеспрямованість, твердість переконань, рішень тощо [248, с. 20–21].

Оскільки вияв емоції на обличчі виступає маркером її переживання людиною, то основною концептуальною метонімією в основі ряду вербалізацій лицевих експресій є фізіологічний вияв емоції, який уточнюється для кожної конкретної емоції або емоційного стану [135, с. 11]. Фразеологічні номінації вияву психофізіологічних реакцій на обличчі позначають зміни кольору шкіри, відповідно збліднення та почервоніння.

Компонентом кінематичної номінації виразу обличчя здебільшого є соматизм *лице*, що репрезентує знак якостей і станів людини, наприклад: *лиця нема* [СФУМ, с. 430]; *спадати з лиця* [СФУМ, с. 678]. Такі лінгвоодиниці можуть бути використані при характеристиці зовнішнього вияву хвороби, нездужання, серйозних душевних переживань (розпачу, апатії). Наведені приклади можна розглядати опосередковано через фізіологічні вияви пригніченого стану людини – «хтось зблід, змарнів, змучився», адже лексичні компоненти наведених висловів позначають безрадісний мимічний вияв. Стан збліднення також схарактеризовано у сталих зворотах [*аж*] *мінитися на лиці* [СФУМ, с. 391]; *як з воску виліплений* [СФУМ, с. 76].

Остання ілюстрація у своїй структурі позбавлена соматичного компонента і являє собою компаративну ад'єктивну фразу.

У межах цього різновиду кінематичних ПФО вирізняються багатоконпонентні дієслівні фрази, що визначають характер якісних змін з людиною, логічно вмотивованим компонентом *кров*. Наприклад: *[аж] кров кинулася до обличчя* [СФУМ, с. 314]; *кров заливає обличчя* [СФУМ, с. 315]; *кров ударила в лице* [СФУМ, с. 315].

Сучасна фізіологія й кінесика стверджують, що артеріальним потоком крові керують судинорозширювальні й судинозвужувальні нервові волокна. Здатність червоніти допомагала людям на початку еволюційного розвитку знизити агресивність опонента, що було корисним і для самого засоромленого індивіда, і для його нащадків. У потенційно загрозливих життєвих ситуаціях почервоніння як поведінкова реакція засвідчувало правдивість відчуттів людини, чим знижувало негативне ставлення до неї, знімало певні підозри в її нечесності, нещирості почуттів. До такого стану спричиняє надмірне хвилювання, збудження, почуття сорому, збентеження.

На окреме коментування заслуговує мимічна ФО *лице горить* [СФУМ, с. 339] – «хтось почервонів, дуже червоний з якоїсь причини // чийсь вигляд виражає якісь почуття, переживання тощо», утворена на основі спорідненості теплових показників із кольором обличчя, його температурою. На якісну зміну переживання людиною певної емоції вказує варіант *лице аж пашисть*, де *пашити* – «1) виділяти багато жару, тепла, будучи розпеченим, нагрітим, натопленим // бути гарячим, червоним через підвищення температури, хвилювання, збудження (про тіло, обличчя)» [ТССУМ, с. 895].

Крім мимічних ПФО, для яких суттєвою ознакою є наявність конфігурацій обличчя, окремих його частин, серед кінематичних фразем вирізняються ФО на позначення рухів головою. Такі рухи у складі ПФО є комунікативно значущими й можуть розглядатися як кінема тіла і як мимічний вияв. З огляду на це варто звернути увагу на пропозицію В. Біркенбіл залучити до мимічних рухів, окрім тих, що можна спостерігати на обличчі людини (мимічні варіації, психосоматичні процеси), ще й рухи тіла на кшталт кивок головою, її піднімання / опускання тощо [32]. Такі паралінгвальні фрази варто кваліфікувати периферійними тематичними різновидами на позначення мимічних і пантомимічних засобів, як-от: *обернутися лицем (обличчям)* [СФУМ, с. 447]; *повертатися обличчям* [СФУМ, с. 525]; *піднімати чоло* [СФУМ, с. 511] і т. ін. Останній із

наведених прикладів має залежний іменний компонент *чоло*, уживаний замість іншого соматизма – *лоб*.

Отож, фразеологізми на позначення рухів і виразів обличчя індивіда становлять не досить численну групу (11%), проте їхні номінації можна тлумачити як невербальні емотивні знаки. Лінгвальне втілення несловесного знака емоцій містить кодифіковану інформацію про психічний стан суб'єкта комунікації, посилює емоціогенність спілкування, є одним із показників його емотивної та стилістичної маркованості. Установлено, що за вербалізаціями мімічних жестів варто робити висновок про рівень вираженості емоційного інтелекту комуніканта, його мовного / позамовного досвіду, оскільки дія цього паралінгвального компонента виявляється у процесі розпізнавання, осмислення, регуляції й асиміляції емоційних реакцій. Структурні особливості полягають у тому, що мімічні ПФО оформлені по-різному, динамічні ознаки прототипів-жестів репрезентовано здебільшого через модель «дієслово + іменник», подекуди ускладнену поширювальними елементами у різних модифікаціях, які чи то конкретизують значення загалом, чи то підсилюють його (наприклад, частки). Спостереження за семантичними і структурними характеристиками мімічних ПФО засвідчують кількісну перевагу іменників, що є соматичними одиницями зони обличчя.

2.1.2. Миремічні паралінгвальні фраземи.

Українська фразеологія багата на вислови, у яких передається внутрішній стан людини, її думки, почуття, бажання за участю зорового аналізатора.

Сталі звороти з паралінгвальною складовою, що характеризують особливості погляду, виразу очей, пропонуємо кваліфікувати *миремічними* (В. Ганіна, Ф. Карташкова, М. Маякіна) – від поняття «*eyescontact*», уживаного в дослідженні Х. Шерера, який рекомендує погляд називати *миремою* (пор. з *херемою* від грец. χέρη – рука; мінімальна одиниця парамови, жест) [51, с. 117]. Такі лінгвоодиниці можна розглядати з кількох позицій відповідно до засад, розроблених в окулесіці.

Основними ознаками комунікативної поведінки очей є напрям (лінія) погляду, об'єкт погляду («на що спрямований погляд») і тип погляду, тобто безпосередньо спосіб візуальної взаємодії. Крім того, у формулюванні правил поведінки очей важливими є такі параметри, як

величина очей, рух очей, переміщення погляду з одного об'єкта на інший, тривалість погляду й візуального контакту.

Розкриття глибинних механізмів людського спілкування висуває на передній план «питання мовної інтерпретації конкретних невербальних виявів як сутнісних знаків комунікативного простору» [206, с. 41], а також проблему розуміння й ідентифікації ПФО, прототипами яких є несловесна поведінка, зокрема це стосується й зорових контактів.

Систематичне дослідження проблеми взаємодії за допомогою очей розпочали Р. Екслейн і М. Аргайл [305, с. 153–168]. Саме ці автори встановили, що напрям погляду під час спілкування залежить від його фіксації, змісту комунікації, індивідуальних відмінностей, характеру взаємостосунків, їхнього початкового розвитку. Учені, підсумовуючи дослідження контакту очей, підкреслюють значущість не стільки статичних параметрів орієнтування, скільки їх зміни: чи часто дивиться співрозмовник в очі іншому є менш важливим, ніж те, чи перестав він робити це або, навпаки, починає. На цьому принагідно наголошує Ю. Косенко, стверджуючи, що «очі являють собою важливий у фізіологічному, психологічному, соціальному та в багатьох інших аспектах орган не тільки тому, що людина сприймає ними приблизно 80 % усіх своїх вражень, але й насамперед як орган прояву емоційних станів. Для дослідження та правильного розуміння поглядів у статусі невербальних повідомлень є важливими не стільки статистичні параметри, скільки їх зміна» [117, с. 339].

Функціональний аналіз зорової поведінки представлено в таблиці (Табл. 2.2.) [155, с. 171]:

Таблиця 2.2.

Комунікативні функції погляду

<i>Функція</i>	<i>Тип</i>	<i>Значення</i>
когнітивна		показник ментальної діяльності
емотивна		показник емоційного стану
прагматична	контрольна	контроль зворотного зв'язку
	регуляторна	керування процесом комунікації
	волюнтативна	вплив на комуніканта (прохання, накази, погрози, переконання та ін.)
	зображальна	відтворення зовнішніх або внутрішніх якостей об'єкта або явища

соціокультурна		показник характеру міжособистісних відносин
етнокультурна		показник відповідності нормам зорової поведінки у певному соціумі

Співвідношення словесного й зорового кодів інформації про світ є важливим, потребує детального вивчення на тлі стійких висловів у мові. Г. Крейдлін зауважує: «якщо губи – це орган тіла, відображення фізичного, тілесного світу, то очі – безумовна антитеза губ, це, насамперед, відображення світу духовного» [127, с. 350].

Значна кількість паралінгвальних сталих висловів, що вказують на зоровий контакт спілкувальників, відзначається стабільністю варіативної складової й утворена за такою структурно-семантичною моделлю: «очі + рух (дія, жест) = інформативно-емоційна зорова взаємодія». Аналіз фактичного матеріалу засвідчив різноманітний варіативний склад усіх миремічних ФО з компонентом *очі*, а саме: *око, погляд, зір*. Скажімо, слово «погляд», згідно з тлумаченням О. Урисон, означає «те невидиме, що людина випускає з очей, коли дивиться на щось» [188, с. 85]. Погляд пов'язаний із відчуттями й думками людини, з її бажаннями та прагненнями, він виражає психічний стан; іншими словами, за поглядом стоїть здебільшого якась препозитивна структура, яка характеризує індивіда.

Паралінгвальні миремічні фразеологізми, семантика яких пов'язана із зоровим аналізатором й особливостями погляду, диференціюємо на такі підгрупи:

- 1) миремічні ПФО на позначення рухливості очей;
- 2) миремічні ПФО для характеристики видів погляду, його інтенсивності;
- 3) миремічні ПФО, що вербалізують фізіологічні реакції (плач, сльози).

Перша підгрупа кінематичних ФО на позначення рухів очима є неоднорідною і нараховує окремі різновиди. До першого з них належать миремічні фразеологізми, які фіксують швидкість руху. Для репрезентантів цього різновиду характерна наявність в основі дієслівного компонента *бігати* – «1) швидко пересуватися на ногах у різних напрямках; 4) *розм.* Швидко міняти напрям руху, перебігаючи з одного предмета на інший» [ВТССУМ, с. 79]. Наприклад: *очі бігають* – «1) хто-небудь, швидко змінюючи об'єкт спостереження,

оглядає відразу багато чого-небудь // Швидко читати; 2) хтось виявляє неспокій, схвильованість, роздратування, провину і т. ін.» [СФУМ, с. 475]. Однак складники інших паралінгвальних фразем мають очевидну «дериваційну маркованість» [85, с. 131], яка так чи так впливає на семантичні особливості аналізованих зворотів: **пробігати очима** – «швидко читати або оглядати що-небудь» [СФУМ, с. 571]; **побігти очима (поглядом)** – «швидко оглянути що-небудь» [СФУМ, с. 523], **оббігти очима (оком, поглядом)** – «1) швидко оглянути кого-, що-небудь; 2) швидко прочитати, проглянути щось написане» [СФУМ, с. 444]; **очі оббігли** – «хтось швидко оглянув кого-, що-небудь» [СФУМ, с. 477]. Сема «оглядати» є домінантною в семантичній структурі цих ПФО, вона відіграла основну фразеотворчу роль при формуванні названих висловів. В окремому разі словотвірні деривати забезпечують багатозначність стійких словосполучень, як-от: **очі розбігаються** – «1) хтось не може зосередити увагу на чомусь одному, дивиться то на одне, то на інше; 2) хто-небудь швидко, блискавично, без певної послідовності оглядає щось; 3) чийсь погляд, вигляд передає задоволення від чогось побаченого; хтось приємно вражений чимось побаченим» [СФУМ, с. 477]; а також указують на побіжність дії **перобігати очима (поглядом)** – «нашвидку перечитувати, проглядати якийсь текст» [СФУМ, с. 490]. Аналогічні висновки можемо зробити й щодо миремічних сталих зворотів **кидати оком (очима, погляд, зір)** [СФУМ, с. 292]; **окидати оком (очима, поглядом)** [СФУМ, с. 462].

Інші кінематичні ПФО, що засвідчують рухи зорового аналізатора, побудовані як предикативні одиниці, у яких дієслівні компоненти передають найрізноманітніші значення. Зокрема фіксуємо одиниці, у яких процес метафоризації «торкнувся» динаміки рухів людини, зокрема рук (**очі хапають** [СФУМ, с. 478]; **поводити очима (оком, поглядом)** [СФУМ, с. 526]; **метнути очима (оком)** [СФУМ, с. 386]); ніг (**стрибати очима** [СФУМ, с. 697]); а також суспільної діяльності (**стріляти очима** [СФУМ, с. 478]; **прясти очима** [СФУМ, с. 581]).

Як свідчить фактичний матеріал, окремий різновид миремічних ПФО утворюють стійкі словосполучення на позначення залякlostі погляду, його затримання на певному об'єкті. Дієслівні компоненти цього різновиду фразем позбавлені варіацій, наприклад: **затримувати погляд** [СФУМ, с. 527]; **промацувати очима** [СФУМ, с. 576]; **пускати очі (погляд)** [СФУМ, с. 585]; **тримати на оці** [СФУМ, с. 722] й ін. Варіативність натомість характерна для формально залежних

компонентів, а саме: *припасти очима* (зором, поглядом) [СФУМ, с. 564]; *вступити очі* (зір, погляд) [СФУМ, с. 138]; *проводити очима* (поглядом) [СФУМ, с. 572]; *топити очі* (погляд, зір) [СФУМ, с. 715].

Просторові зміни напрямку погляду (убік, униз / уверх) вербалізують такі миремічні фраземи, як-от: *обернути [свої] очі* [СФУМ, с. 447]; *повертати очі* [СФУМ, с. 524]; *переводити очі* (погляд) [СФУМ, с. 491]; *міряти очима* [СФУМ, с. 394]; *обводити очима* [СФУМ, с. 445]; *сковзати очима* [СФУМ, с. 658]. У зазначених ФО розуміємо дії очима опосередковано до ситуації спілкування на відміну від номінацій тієї зорової комунікації, де компонентний склад демонструє спрямованість: *дивитися* (*поглядати*) **згори** (*зверху*) **вниз** (*звисока, зверхньо*) [СФУМ, с. 198]. Схожої «маркованості лексичних компонентів, або слів-компонетів» [85, с. 132] набувають вислови на зразок *поглядати скоса* [СФУМ, с. 527] і варіант *поглядати зизом*, де *зиз* – діалектний варіант лексеми «косоокість» [ВТССУМ, с. 459]; *дивитися косо* (*киво, боком*) [СФУМ, с. 197]; *дерти косяка* [СФУМ, с. 194]; *кривий погляд* [СФУМ, с. 527]; *зизим оком* [СФУМ, с. 466], тобто застосувати боковий зір задля передачі певного ставлення, здебільшого негативного. У миремічному вислові **кривий погляд** – «підозра, неприязнь» [СФУМ, с. 527] атрибутивна ознака **кривий** вступає в синонімічні відношення з лексемою **косий**.

До другої підгрупи миремічних ПФО, якими послуговуються для характеристики видів погляду, його інтенсивності, зараховано стійкі словосполучення, що вказують щонайперше на пильність й уважність погляду. Наприклад: *встромляти очі* [СФУМ, с. 134]; *не відривати* (*не відводити*) *очей* (погляду) [СФУМ, с. 105]; *обсипати* (*осипати*) *поглядом* [СФУМ, с. 457]; *погляд* (*зір*) *прикипає* [СФУМ, с. 527]. Стилистичного урізноманітнення деяким кінематичним сталим зворотам надають іменникові та дієслівні варіанти: пор. *витріщити очі* [СФУМ, с. 90] і *витріщити баньки* [СФУМ, с. 90], та дієслівні: *вивалити очі*, *вирячити очі*, *вилупити очі*, *впинати очі*, *вп'ялювати очі* [СФУМ, с. 127].

Додатковою до стилістичного навантаження для миремічних ПФО є вказівка на інтенсивність метафоричної дії: *їсти очима* [СФУМ, с. 282] і *поїдати очима*, *жертити очима*, *пожирати очима*; *очі блукають* і *очі лізуть*, *очі лазять* [СФУМ, с. 475] й, особливо, на емоційно-оцінне перебільшення: *пронизувати очима* та *прошивати очима* [СФУМ, с. 577]; *очі припали* та *очі прикипіли* [СФУМ, с. 477];

обпікати [своїм] поглядом й **обпалювати** [своїм] поглядом [СФУМ, с. 455].

Зміни компонентного складу миремічних ФО є засобом експресивного виділення їх образної складової, яка є найважливішою частиною плану змісту ПФО і ґрунтується на певних знаннях мовця. Використання варіаційної парадигми спричиняє ускладнення внутрішньої форми, тому аналізовані кінематичні фрази створюють, на нашу думку, переважно розгорнуті фразеологічні образи.

Помітне місце з-поміж миремічних ПФО мають ті, що вербалізують неприязнь погляду і вживаються зі значенням «гнівитися, сердитися». Здебільшого репрезентанти названого різновиду, утворені за структурною схемою «дієслово + іменник в О. в.», – це двокомпонентні фрази, як-от: *кресати очима* [СФУМ, с. 312]; *колоти очима* [СФУМ, с. 305]; *проймати оком* [СФУМ, с. 573]; *пропікати очима* [СФУМ, с. 578]; *простромити поглядом* [СФУМ, с. 579]; подекуди фіксуємо й трикомпонентні: *метати очима (з очей) іскри* [СФУМ, с. 386]; *кидати недобрим оком* [СФУМ, с. 292]; *глянути недобрим оком* [СФУМ, с. 149].

Недоброзичливий погляд також ілюструють кінематичні ПФО, побудовані за моделями «якісний / присвійний прикметник + іменник», що вживаються з дієсловами-супровідниками: *лихим (злим) оком* [СФУМ, с. 466]; *неситим оком* [СФУМ, с. 467]; *ласим оком* [СФУМ, с. 466]. Миремічна фраза *як п'ятака дав (подарував)* [СФУМ, с. 176] організована за допомогою порівняльного сполучника й, на думку Л. Авксентьева, побудована за моделлю предикативної підрядної частини складного речення, однак у результаті фразеологізації її компаративна семантика знівельовалася [2, с. 107].

Як свідчить фразеологічний матеріал, значна кількість кінематичних ПФО зі вказівкою на зорову комунікацію демонструє зацікавленість погляду. Аналіз структурних особливостей цього різновиду миремічних ФО засвідчує двокомпонентні конструкції з формально опорним дієслівним компонентом у препозиції до залежного, вираженого іменником у множині, як-от: *рвати очі* [СФУМ, с. 595]; *зривати очі* [СФУМ, с. 272]; *гострити очі* [СФУМ, с. 164]; *ловити очі* [СФУМ, с. 352]; *грати очима* [СФУМ, с. 167]; де-не-де натрапляємо на залежний іменник в однині: *покласти око* [СФУМ, с. 535]; *закидати оком* [СФУМ, с. 244]; *спинити око* [СФУМ, с. 679].

Прикметно, що інтенсивність споглядання на співрозмовника в разі крайньої зацікавленості має різні ступені вияву, відображені

семантикою ПФО. З-поміж цих паралінгвальних фразем вирізняємо кінематичні ПФО предикативної структури, тому цілком закономірним є препозиція іменного компонента таких лінгвоодиниць, наприклад: *очі розгоряються* [СФУМ, с. 478]; *очі горять (палають)* [СФУМ, с. 476]; *очі заіскрили* [СФУМ, с. 476]; *очі загорілися* [СФУМ, с. 476]; *очі засвітили* [СФУМ, с. 476]; *очі запалали* [СФУМ, с. 476]. Подекуди емоційне тло у значенні фразем відображено факультативними елементами, як-от: *очі блиснули [знівом]* [СФУМ, с. 475]; увиразнено залежними іменними компонентами: *очі метають іскри* [СФУМ, с. 477].

На коментар заслуговують ПФО *бісики грають (стрибають, іскряться) в очах* [СФУМ, с. 33]; *посилати бісики* [СФУМ, с. 547]; *пускати бісики [очима (оком)]* [СФУМ, с. 584], які означають, відповідно, «кокетувати, загравати з ким-небудь // привертаючи до себе увагу; грайливо дивитися на когось». Очевидно, вираз очей передає стан крайньої зацікавленості, закоханості, пристрасті, однак лексема *бісики* ← *біс* – «уявна надприродна істота, що втілює зло і звичайно зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками, злий дух, чорт, диявол, сатана» [ВТССУМ, с. 85] наштовхує на негативну оцінку «погляду від лукавого».

Окреме місце займають дієслівні миремічні ФО, значення інтенсивності яких не виражене компонентним складом, однак семантично панівною в них залишається характеристика доброзичливого, радісного погляду, а саме: *обдарувати поглядом* [СФУМ, с. 446]; *обдавати очима* [СФУМ, с. 446]; *стріляти (стригти) очима* [СФУМ, с. 698]; *обіймати поглядом* [СФУМ, с. 448].

За допомогою стереотипних моделей руху очима, їх невербальної реалізації в комунікативній ситуації людина здатна не тільки передати інформацію, схарактеризувати свій внутрішній стан, але й спровокувати бажання / небажання встановити зоровий зв'язок, змотивувати певні поведінкові акти.

Засвоєні в дитинстві навички користуватися поглядом регулюються певними нормами, неоднаковими в різних суспільствах, зокрема це стосується правил установалення / уникання зорового контакту. Так, скажімо, для характеристики небажання або нездатності спілкуватися використовують фраземи на зразок: *ховати очі (погляд)* [СФУМ, с. 747]; *відводити очі* [СФУМ, с. 97]; *відводити погляд (зір)* [СФУМ, с. 97]; *кліпати очима* [СФУМ, с. 301]. Відкритість і чесність людини демонструють ФО: *дивитися в очі* [СФУМ, с. 196]; *зустрітися з очима (з поглядом)* [СФУМ, с. 274],

подекуди з лексично маркованими компонентами прислівникового типу *відкрито глянути у вічі* [СФУМ, с. 149] і факультативними елементами, а саме *дивитися [прямо] в очі; дивитися [зі спокійною совістю] в очі; дивитися [сміливо] в очі* [СФУМ, с. 198]. Конструкція на зразок *дивитися правді в очі (в лице)* – «тверезо, об'єктивно оцінювати дійсність, справжній стан речей» [СФУМ, с. 197] – найбільш позбавлена конкретики невербального знака у зв'язку зі своїм символічним навантаженням, спричиненим абстрактним іменником, що жодним чином не вказує на особливості виразу очей.

У складі аналізованої підгрупи миремічних ФО привертають увагу поширювальні слова, традиційно постійні (*встромити очі в землю* [СФУМ, с. 133] і необов'язкові (*потопити очі [в землю]* [СФУМ, с. 551]; *опускати очі [в землю, додола]* [СФУМ, с. 468]. В обох ситуаціях напрямок руху очей пов'язаний з опусканням їх до землі як показник сорому, збентеження тощо.

Незначною частотністю з-поміж миремічних фразеологізмів вирізняються сталі вислови на позначення фізіологічних реакцій, переважно пов'язаних з очима. Це насамперед паралінгвальні ФО, пов'язані з плачем, сльозами та погіршенням зорових відчуттів. Демонстрація психоемоційного стану мовця виражена безпосередньо через лексему *сльози: очі туманяться сльозми* [СФУМ, с. 478]; *очі сльозами сходять* [СФУМ, с. 478]; *очі зайшли сльозми* [СФУМ, с. 476] і варіант *очі закипіли сльозми* [СФУМ, с. 476], де *закипіти* означає «1) починати кипіти; 3) *перен.* Починати проявлятися з великою силою, ставати дуже бурхливим (про яку-небудь дію, якість явище); 5) *перен.* Наростати з великою силою (про почуття)» [ВТССУМ, с. 395]. Окрім того, трапляються фраземи, у яких компонент *сльози* матеріально не виражений, як-от: *очі на мокром місці* [СФУМ, с. 477], де зміст стає зрозумілим лише завдяки прикметнику *мокриї*, який є «семно маркованим компонентом» [85, с. 133], адже за схожістю понять «вологість», «вода», «сльози» й можемо констатувати семантичні зв'язки.

Як доводить фактичний матеріал, миремічні ФО становлять чималий відсоток (32%) від загальної кількості паралінгвальних сталих зворотів. Спостереження над структурним складом доводить не лише динамізм невербального процесу, що став прототипом для утворення відповідних фразем, а й виражальні можливості ФО через варіації структурних елементів. Розглянуті фраземи відзначаються яскравою експресивністю та стилістичною різноманітністю.

2.1.3. Жестові паралінгвальні звороти.

У науковій літературі під «жестовими фразеологізмами» прийнято вважати сталі вислови, які відрізняються певними семантичними і прагматичними ознаками: номінація в таких ФО подвійна, з подвійним денотатом. Попри вираження власного значення ці фрази позначають і власне конкретний рух [147, с. 56]. Г. Крейдлін зазначає, що перехід від жесту до відповідного семантичного деривата, жестового фразеологізму ілюструє символічне перетворення жесту як важливої фізичної дії тіла в культурний і мовний елемент. Фразеологічне утворення втрачає біологічну сутність жесту, бо первинними стають ті смислові компоненти, які визначають його психологічну й культурну функції [127, с. 50].

Під жестом у паралінгвістиці розуміють «1) рух тіла чи рук, який супроводжує людську мову або замінює її // узагалі рух руки або тіла; 2) *перен.* Учинок чи взагалі поведінка людини, викликана певними намірами» [ВТСУМ, с. 366].

Серед дослідників невербальних явищ немає єдиного погляду щодо класифікації жестових одиниць (Г. Крейдлін, Т. Ніколаєва, І. Папулінова, А. Філіппов та ін.). Російський лінгвіст Т. Ніколаєва при класифікації жестів уважає за необхідне враховувати те, що в людини відсутня можливість відображення руху у тривимірному просторі й часі. У процесі комунікації рух може бути відображений тільки в одній із площин, тому для опису жесту слід вказати орган, що виконує рух або його спрямованість; циклічність, етапність у здійсненні руху; або його відношення до положення людського тіла в просторі. Ці принципи опису покладено в основу словників жестів [186, с. 26].

У пропонованому дослідженні терміном «жестовий фразеологізм» послуговуємося для номінації кінематичних ПФО на позначення «рухів рук (та їх частин: пальців, долонь, ліктів тощо – Г. Д.), що мають знаковий характер» [128, с. 59].

На основі диференціації жестів у дисертаційній роботі О. Харчук усі жестові ПФО систематизовано на такі підгрупи:

- 1) ПФО, що номінують дейктичні (вказівні) жести;
- 2) ПФО, що номінують описові жести;
- 3) ПФО, що номінують символічні жести;
- 4) ПФО, що номінують підсилювальні жести [290, с. 58].

Такий підхід до розуміння невербальної природи кінем і специфіки їх мовної концептуалізації в названій праці, присвяченій

фразеологізмам німецької мови, не викликає принципів заперечень, однак потребує уточнення.

Кінематичні ФО, які зафіксували у своїй семантиці вказівні жести, надають інформацію про особливості комунікативної ситуації, де на меті звернути увагу комунікатора на певний предмет, визначаючи просторові координати: *там, унизу, нагорі, збоку, десь* тощо, що створює адекватні умови спілкування та взаєморозуміння. За структурними особливостями репрезентанти цієї підгрупи ПФО являють собою фраземи зі стрижневим дієслівним компонентом і соматичним елементом – *пальцями*. Наприклад: *тикати пальцями* [СФУМ, с. 710]; *тикати (тицяти, штрикати) в очі [пальцем]* [СФУМ, с. 534], відповідно, формально залежний компонент виявляється постійно чи факультативно. Окремо можемо відзначити стилістичні стратегії варіантів паралінгвальних фразем, наприклад: *показувати пальцями, тикати пальцями, штрикати пальцями*, де перший зворот репрезентує значення з найменшим показником експресивності, а його дієслівний компонент є синонімічною домінантою.

Сюди зараховуємо незначну кількість жестових ФО, які не мають матеріально вираженого органа-виконавця дії, як-от: *показати поріг (дорогу, одвірок, одвірка, шлях)* [СФУМ, с. 534]; *показати на двері* [СФУМ, с. 533]; *вказувати на двері* [СФУМ, с. 115]. Варто зауважити, що власне семантичні якості формально опорного компонента дають підстави кваліфікувати запропоновані лінгвоодиниці вказівними.

Окрему підгрупу ПФО складають фраземи на позначення описових жестів. Ці сталі звороти вербалізують ситуації, у яких комунікатор створює образ об'єкта, пов'язаного з жестовою дією. Такими діями, на думку О. Харчук, є рухові форми вираження геометричних фігур, розмірів (довжини, ширини, висоти), форми поверхні (гладенька, з виступами, хвиляста), виконання дій (рахувати гроші, стріляти, палити, рубати, вішати, дзвонити по телефону, спати й ін.) [290, с. 59]. Наприклад: *віддати честь* [СФУМ, с. 99] як дії військовослужбовців, а також *розкидати на пальцях* [СФУМ, с. 610] – дії з пальцями на кшталт лічби (розгинання чи згинання).

Розглянутий фактичний матеріал дає підстави деталізувати ці види кінетичного впливу й диференціювати описові жестові ФО на окремі різновиди. До першого з них зараховуємо лінгвоодиниці, що вербалізують маніпуляції рук із предметами неживої природи. Аналіз структурних особливостей ПФО названого різновиду засвідчує

перевагу двокомпонентних дієслівних зворотів. Наприклад: *ламати шапку* [СФУМ, с. 327]; *скидати (здіймати) шапку (капелюх, бриль)* [СФУМ, с. 655]; *кидати рукавичку (рукавицю)* [СФУМ, с. 292]; *держатися (триматися) за спідницю* [СФУМ, с. 194]; *закидати шапками* [СФУМ, с. 244]; *закидати камінням* [СФУМ, с. 244]; *підставляти стілець* [СФУМ, с. 514]. Подекуди зафіксовано й більше компонентів, а саме: *держати (тримати) камінь за пазухою* [СФУМ, с. 193]; *держати (тримати) віжки в руках* [СФУМ, с. 192] й ін.

На окремий коментар заслуговує жестовий сталий вислів *ламати шапку* [СФУМ, с. 327], за яким криється символічний ритуал виявляти свою повагу до кого-небудь, цінувати когось. Одне з витлумачень лексеми *ламати* – «порушувати звичайний вигляд, звичайні контури» [ВТССУМ, с. 605] пов'язане з «псл. *lomiti*, лит. *lamati* «ламати», *laminti* «м'яти, гнути, ламати» [76, Т. 3, с. 605]. Звідси *ламати шапку* – м'яти, перебирати руками, згинати, давити є «зовнішнім метонімічним віддзеркаленням внутрішнього, душевного стану прохача» [281, с. 178].

Звертає на себе увагу варіативний склад ПФО (*здіймати шапку (капелюх, бриль)*), що означає «виявляти свою повагу до когось, цінувати когось, щось» [СФУМ, с. 655]. Так, скажімо, основна мовна одиниця, зафіксована лексикографічною працею, *шапка* являє собою «головний убір (перев. без полів, м'який, теплий)» [ВТССУМ, с. 1613] і, як нам видається, дещо уточнює внутрішній образ фраземи, надає відомості про виконавця жесту. Порівняймо з лексемами-варіантами: *бриль* – «головний убір із широкими крисами», тобто з широкими полями [ВТССУМ, с. 97], *капелюх* «жіночий або чоловічий головний убір із фетру, соломи» [ВТССУМ, с. 520]. Названі матеріальні об'єкти по суті є різними за формою, матеріалом і використанням у побуті.

Варто уточнити, що в більшості наведених ПФО відсутній компонент-назва органу тіла, за допомогою якого здійснюється той чи той жест, а сам процес лише вказує на його участь. Ця властивість поширюється й на інші жестові сталі звороти зазначеної підгрупи.

Незначну частину складають жестові ПФО, що характеризують імітацію певних дій, як-от: *вивертати (витрушувати) кишені* [СФУМ, с. 64]; *закачувати (засукувати) рукава* [СФУМ, с. 244]; *пальчики облизувати* [СФУМ, с. 452]; *[тільки] пальчики оближеш* [СФУМ, с. 452]. Відтворення у свідомості мовця відповідних рухів засвідчує метафоризацію дій, пов'язаних із реальними життєвими ситуаціями. Наприклад, вислів *вивертати (витрушувати) кишені* –

«витрачати всі гроші» [СФУМ, с. 64] описує ситуацію, коли особа змушена перевертати свою кишеню внутрішньою стороною назовні задля пошуку потрібної речі, зокрема й грошей. Варто звернути увагу, що маніпуляції з кишенями як уособленням місця зберігання статків, цінностей мають не стільки значення пошуку чогось, скільки запевнення себе й оточуючих про відсутність якихось вартісних предметів усередині. Тим паче на пустий уміст кишень з показовою демонстрацією вивороту, як нам видається, вказує лексема *всі (гроші)*, що абсолютизує й увиразнює символічний рух. В інших мовних ілюстраціях, наприклад: *пальчики облизувати* [СФУМ, с. 452], убачаємо експресивну показовість, адже від враження від споживання смачної їжі зі звичкою облизувати залишки страви з пальців є основою для переносного значення «бути задоволеним, у захопленні»; вислів *закачувати (засукувати) рукава* – «ревно братися до роботи» [СФУМ, с. 244] стосується звички людини піднімати рукава одягу, щоб вони не заважали робити що-небудь, працювати, не забруднювалися, для зручності загалом .

Сталі звороти, що репрезентують описові жести, вирізняються переважно наявністю у складі, окрім соматичних елементів, і матеріальних об'єктів, з якими особа може здійснювати «комунікативні операції».

Окрему підгрупу становлять ПФО на позначення символічних жестів. Ці кінематичні ФО відрізняються найбільшою кодифікацією, непрозорістю мотивації, незалежністю від контексту, адже вони виражають абстрактний зміст, який закріпився за певним типом знаків унаслідок соціальної домовленості [290, с. 63]. Крім того, такі жестові ПФО здатні передавати не лише інтелектуальну, але й емоційну інформацію: задоволення, зловтіху, щирість, доброзичливість, агресію тощо. Однією з принципів відмінностей фразем символічного характеру, гадаємо, є переважне зникнення суміщеної омонімії, адже пряма номінація значущого руху нагадує про себе лише у структурі цих одиниць.

До сталих зворотів із символічною складовою у значенні зараховуємо ті ПФО, у яких кілька компонентів виступають назвами органів тіла людини, що беруть участь у відповідній дії і називають комбіновані жести. Частотними є рухи, під час яких задіяні активні органи, наприклад, руки (їх анатомічні складові) та пасивні частини тіла. Такі лінгвоодиниці побудовані здебільшого як двокомпонентні дієслівні або предикативні фрази, а саме: *розводити руками* [СФУМ, с. 605]; *умивати руки* [СФУМ, с. 835]; *махнути рукою* [СФУМ, с. 328];

опустити руки [СФУМ, с. 468]; *руки опускаються* [СФУМ, с. 624]. Подекуди активний орган тіла є пропущеним у структурі ПФО, як-от: *чухати потилицю (голову, чуба, чуприну)* [СФУМ, с. 773].

Багатокомпонентністю граматичної будови вирізняються жестові ФО, у яких акцентовано на пасивній частині людського тіла, наприклад: *аж за голову взятися* [СФУМ, с. 61]; *[аж] рвати (дерти, скубти) на собі (на голові) волосся (чуба)* [СФУМ, с. 594]; *вбивати собі в голову* [СФУМ, с. 53]; *братися (хапатися) за голову* [СФУМ, с. 45]; наявні обидва соматизми: *брати голову в руки* [СФУМ, с. 39]; *ухопитися [руками] за голову* [СФУМ, с. 738] та ін.

Спостереження над мовним матеріалом свідчить, що певні акти жестової творчості загалом відображають стійку, закріплену суспільною свідомістю здатність людини до театралізації свого повсякденного існування. Зміст наведених ілюстрацій демонструє посилену емоційну виразність. В основу експресивності цих лінгвоодиниць покладено соціопсихологічні та власне мовні критерії оцінки виражальних засобів. Емоційну оцінку виявляють, наприклад, фразеологізми, побудовані за наявності у структурі жесту-донора таких лексем, як *руки і голова: аж за голову взятися; ухопитися [руками] за голову; братися за голову; брати голову в руки*. Уживання подібних фразем характерне для репрезентації станів безнадійності, відчаю, здивування, коли особа шкодує про щось або зосереджена на чомусь, а саме: «жестикулянт береться за голову обома руками, переважно за потилицю чи бокову частину так, аби вся поверхня долонь охоплювала її. Цей жест мотивовано фізичним рухом, який людина виконує в момент головного болю, прагнучи полегшення» [СЯРЖ, с. 137]. Відповідно, природним є те, що ці одиниці вирізняються стрижневими компонентами, які увиразнюють психічний стан мовця: ритуально-міфологічна символіка руки, її психотерапевтичні властивості, значення для праці, спілкування. Символічний зміст голови вказує опосередковано на образ людини загалом завдяки процесам метафоризації, а також на її розум і специфіку мисленневих операцій. Інтенсивні рухи руками є донорськими когнітивними сценаріями, до яких уподібнюються стани та дії особи [238, с. 86], хоч спектр предикатів у структурі фразем не досить різноманітний, здебільшого, це дієслова *братися, хапатися*. Останні виступають своєрідним «сигналізатором» ступеня напруженості комунікації і швидкості жестового реагування на відповідний стимул. Потрібного змістового навантаження надають ці

лексичні компоненти й висловам на позначення кінетичних одиниць за участю руки й тулуба.

Окремим різновидом символічних жестових фразеологізмів є ПФО, утворені за структурно-семантичною моделлю «бити / хапати / брати + об / за / в + пасивний орган тіла + активний орган» – виконувана дія передбачає енергійні рухи руками, головою: *битися об поли руками* [СФУМ, с. 732]; *[аж] ударити об поли руками* [СФУМ, с. 732]; *[аж] вхопитися за живіт* [СФУМ, с. 144]; *братися фертом в боки* [СФУМ, с. 45]; *брати себе в руки* [СФУМ, с. 43] й ін.

Жестові ФО цього різновиду демонструють неоднозначні стилістичні можливості. Так, скажімо, з огляду на компонентний склад на увагу заслуговують такі звороти: *руки фертом*; *братися фертом в боки*. Лексема *ферт* не вирізняється активністю застосування – «1) стара назва літери «ф»; 2) присл. На зразок літери «ф», подібний до неї» [ВТССУМ, с. 1533], однак надає ФО урочистого, високого звучання. Ці фрази утворені шляхом метафоризації, коли «породження нового смислу відбувається внаслідок узаємодії двох ідей» [5, с. 53], адже зовнішня подібність невербального знака (рух руками, утримання відповідної пози) і ферта уможливають перенесення відповідної частини знань зі сфери основи на ділянку об'єкта пізнання й іменування. Ознака, що стала основою перенесення з мовно-фразеологічної форми одного референта на інший, геометрична схожість двох реалій абстрагувалася від пантомімічної дії. Значення сталих зворотів ілюструють вторинність номінації, що засвідчує освоєння екстралінгвальної дійсності, зображення характеру та поведінки самовдоволеного, пихатого мовця.

Отже, група паралінгвальних фразем із вказівкою на символічну основу жесту-прототипу вирізняється наявністю у своєму складі активного і пасивного органа людського тіла, а у структурі – дієслівних компонентів на позначення значного, сильного, емоційного руху.

З-поміж усього різноманіття жестових ФО незначною за кількістю є підгрупа кінематичних сталих висловів, у яких жест-прототип використовується для підсилення змісту вербальних висловлювань. Подібні жести можуть уживатися й за відсутності партнера комунікації, вони отримали вербалізацію такими ілюстраціями: *бити себе [кулаком] в груди* [СФУМ, с. 29]; *покласти руку на серце* [СФУМ, с. 535]; *показати кулак* [СФУМ, с. 533]. Ці ФО демонструють архаїчний характер руки як символу влади, високого

статусу в суспільстві, а кулак – символ сили, могутності, волі. Фразеологічний зворот *бити себе в груди* (кулаком) тлумачиться як «гаряче запевняти, переконувати кого-небудь у чомусь» [СФУМ, с. 29]. В. Лабунська зазначає, що невербальна поведінка особистості, зокрема жести, входять до структури експресивного «Я» особистості й виражають динамічність і спрямованість ставлення людини до дійсності [145, с. 36]. Кулак постає як уособлення міцності людської позиції у відстоюванні своїх переконань, а саме биття у груди – акцентуація на грудній зоні як місці, де розташоване серце та душа людини. Комунікант наголошує на значущості свого «Я», емоційно, енергійно переконує в чомусь тих, хто його оточує, і себе. Жестова одиниця *бити себе у груди* має релігійне значення і виражає ідею покаяння, а її спрямованість на груди пов'язана з тим, що саме на них знаходиться натільний хрест – традиційний сакральний предмет для клятви [СЯРЖ, с. 38].

Отже, фразеологічна система української мови засвідчує значну кількість жестових ПФО (26%), які демонструють невербальну поведінку рук. Як доводить проілюстрований матеріал, вони вирізняються найвищим рівнем кодифікованості, для них не є типовою номінація первинного руху, що руйнує явище суміщеної омонімії і створює підкреслену емоційність та образність.

2.1.4. Пантомімічні сталі сполуки.

У системі паралінгвальної фразеології пантомімічні сталі вислови становлять частину кінематичних ФО, які називають «виражальні рухи, пов'язані з тими змінами в ході, поставі, жестах, що передають психічний стан людини, її переживання, ставлення до того чи того явища дійсності» [37, с. 338]. Пантомімічні зміни зазвичай виникають несвідомо як зовнішні прояви загального емоційного стану особи. Як справедливо зазначає О. Румнев, «в основі жесту сучасної пантомімі знаходиться фізична дія, що демонструє природній стан людини, хоч і не втрачає при цьому певної умовності <...> лаконізм (виразна риса пантомімі), здатність «згущувати» час і простір, необхідність підкреслити якісь дії, почуття й думки – усе це породжує низку умовних прийомів, за яких жест (життєвий, природній) увиразнюється і навіть деформується, набуваючи особливо виразних смислових відтінків» [233, с. 12].

Варто уточнити, що пантомімічні ФО витлумачуємо як таку групу паралінгвальних сталих зворотів, що ілюструють рухливість усього тіла, крім рук, зокрема дають характеристику поз і ходи.

Значною частотністю в підгрупі ПФО на позначення рухів тіла і ходи відзначаються ті вислови, що вказують на узагальнену пантоміміку людини з увиразненою активністю ніг і їх частин. Репрезентанти цієї підгрупи пантомімічних фразеологізмів звернені на суб'єкт руху й містять інформацію не тільки про орган, який виконує основне жестове навантаження, а й про загальне положення тіла у просторі щодо інших осіб, указуючи на пристосованість чи готовність до виконання певної комунікативної ролі. За такими характеристиками засвідчені у фразефонді одиниці диференціюємо на різновиди:

1) сталі вислови, що позначають коливальні рухи, пов'язані з широтою варіації навколо своєї осі, значною зміною амплітуди, зокрема й поклони;

2) стійкі словосполучення, що вказують на ритмічні, переважно танцювальні дії.

Фразеологічні репрезентанти першого різновиду називають такі рухи всього тіла або окремих його частин, конфігурація яких впливає на розташування людини у просторі. За структурою ці лінгвоодиниці є неоднорідним масивом, зокрема диференціюємо двокomпонентні дієслівні ФО: *уклонятися землі* [СФУМ, с. 734]; *бити поклони* [СФУМ, с. 29]; *віддавати поклін* [СФУМ, с. 99]; *упадати в ноги* [СФУМ, с. 736]. Рідше така структура ускладнюється службовим або повнозначним елементом: *вертитися на ногах* [СФУМ, с. 57]; *переминатися з ноги на ногу* [СФУМ, с. 496] й ін.

Звертає на себе увагу частина паралінгвальних висловів з іменником *ноги*, що номінує невербальні дії людини у стані фізичної слабкості, втоми, сп'яніння (*ледве триматися на ногах* [СФУМ, с. 723] – у значенні «сп'яніти»; *валитися з ніг* [СФУМ, с. 50]; пониження, покори, пошани, прохання / моління (*упадати в ноги* [СФУМ, с. 480]; *ставати на коліна* [СФУМ, с. 687]; *падати на коліна* [СФУМ, с. 480]). Останні ілюстрації засвідчують наявність іншого соматичного компонента – *колін*, що з позиції анатомії являють собою частину ніг. У цих ПФО продемонстровані елементи семантики кваліфікують рухову активність мовця, здебільшого лише підкреслюють пристосованість тіла до комунікативних вимог. Переосмислення жестового сигналу ґрунтується на розумінні всієї концептуальної структури, у яку входить названа у стійкому звороті

ситуація як його частина, важлива складова. Центром значення трикомпонентної дієслівної фраземи *переминатися з ноги на ногу* – «гупцювати, виявляти свою ніяковість, нерішучість, збентеження, розгубленість і т. ін.» [СФУМ, с. 496] – постає схожа ситуація, зафіксована у внутрішній формі фразеологізму. До ПФО загалом і до аналізованого паралінгвального фразеологізму зокрема «при переосмисленні значення переходять окремі семи первинного словосполучення, однак цей процес нерідко складний, ледь помітний, викликає багато асоціацій» [281, с. 167]. Можна припустити, що основою до розуміння сталого звороту є дієслівний компонент *переминатися* – «робити певні рухи ногами (звичайно внаслідок нерішучості, ніяковості)» [ВТССУМ, с. 917], який вказує на ритмічні похитування тіла за допомогою ніг, схожі на маніпуляції людини з певними речовинами (переминання ногами глини, винограду тощо). Зауважимо, що психоемоційний підтекст ПФО і стрижневої лексеми, на нашу думку, полягає в певній закономірності. Емоція нерішучості, розгубленості фіксує відсутність твердості у прийнятті рішення, перенесення рівноваги з однієї ноги на іншу – своєрідний жест-самоадаптор для заспокоєння, відновлення емоційної рівноваги. Інтуїтивне розуміння психологічної реалії відображене значеннями дієслів: *переминатися* ← *переминати*, а саме «здавлюючи, перетираючи і т. ін., перетворювати в м'яку масу» [ВТССУМ, с. 917], тобто «нетвердість особистої позиції» порівнюється з м'якістю чогось (розм'яклий об'єкт і нерішуча людина не тримають чіткої форми, їхня структура порушена).

На окреме коментування у складі пантомімічних фразеологізмів заслуговують вислови з компонентами *лоб (чоло), голова*, які ілюструють переорієнтування несловесного сигналу. Ці лексеми вказують на характер жестового коду й називають об'єкт, що бере безпосередню участь у виконанні невербальної поведінкової дії. Так, вислів *давати (віддати) чолом* означає «1) на знак пошани низько схилити голову, вітаючи кого-небудь, дякуючи комусь; вклонитися; 2) високо шанувати чиїсь заслуги, риси характеру» [СФУМ, с. 176] і називає одну з невербальних комунікативних рис – застосування знаків динамічної експресії задля привітання, вшанування співрозмовника. Аналогічного змісту набуває й зворот *хилити (клонити) голову* – «виявляти покору перед ким-небудь, підкорятися комусь; виявляти шану, повагу до кого-, чого-небудь; журитися, засмучуватися, бути у відчаї» [СФУМ, с. 744]. У словнику жестів фіксується відповідна кінема *схилити голову* – «жестикулянт

стоячи схиляє голову й дивиться вниз; поза виражає скорботу та покору» [СЯРЖ, с. 130]. Відмінність дієслівних форм dokonаного / недokonаного виду жесту і жестової фраземи підтверджує думку про нетотожність значень: вербалізувавши ознаки невербальної поведінки, стійке словосполучення отримує свій шлях розвитку і набуває інших семантичних потенцій. Логічно припустити, що ФО *схилити (клонити) голову* співвідносна із назначеним жестовим кодом, однак її дефініція досить лаконічна: «виявляти велику шану, повагу до кого-, чого-небудь; благоговіти» [СФУМ, с. 702] – і не відповідає чуттєво-емоційному тлу кінетичної одиниці.

Становлять інтерес так звані метонізми (термін В. Ужченка [281, с. 175]): *вдарити чолом* [СФУМ, с. 55]; *бити чолом* [СФУМ, с. 30]; *бити лобом об землю* [СФУМ, с. 29], жестові прототипи яких мають адаптер тіла – лоб (чоло). Так, перш ніж бити чолом, людина має впасти на коліна, тілом припасти ближче до землі, тобто змінити своє положення в горизонтальному напрямку і вже тоді виконувати дії лобом. У репрезентованих кінетичних стійких зворотах виділяються такі компоненти семантики, як вираз пошани, подяки, поваги, покірності. Архаїчність лексеми *чоло* надає сталому вислову специфічного функціонально-стилістичного забарвлення, ефекту урочистості та піднесеності, позначаючи «верхню надочну частину обличчя людини, лоб // а) *заст.* шанобливе вітання при зустрічі; б) *ритор.* уживається на знак вдячності кому-, чому-небудь, визнання когось, чогось, відповідає за значенням слову уклін» [ВТССУМ, с. 1604].

Незначною продуктивністю вирізняються пантомімічні стійкі словосполучення, що вказують на ритмічні, переважно танцювальні дії. За структурою цей різновид є однорідним, усі сталі дієслівні конструкції є двокомпонентними. Наприклад: *викидати коліня* [СФУМ, с. 72]; *вибрикувати гопки* [СФУМ, с. 63]; *садити закаблуки* [СФУМ, с. 628]; *ударити в закаблуки* [СФУМ, с. 733].

Система знань і уявлень, накопичених усім етнокультурним співтовариством, покладена в основу стійких висловів, пов'язаних із танцювальними рухами. Тлумачення ФО *ударити в закаблуки* й *садити закаблуки* безпосередньо вказують на виконання особою ритмічних рухів «завзято, із запалом танцювати», зворот *викидати коліня* визначає їхній характер – «робити вигадливі рухи, фігури в танці; витіювато танцювати», тобто це вже не звичайні, позначені завзятістю виконання, танцювальні партії, а віртуозні, індивідуально

виразні. Експресивні дії учасників комунікації сприяли виникненню метонімічної моделі «дія – психічний стан людини», скажімо, вислови *вибрикувати гопки* – «дуже радіти» [СФУМ, с. 63]; *викидати колінця* (багатозначна ФО) – «здійснювати, робити якийсь несподіваний, нерозумний або легковажний вчинок // дивувати, вражати когонебудь чимось особливим, незвичайним» [СФУМ, с. 72]. Наведені приклади свідчать про насиченість емоційного життя представників мовного соціуму, його взаємозв'язок із руховою активністю, зокрема танцювальною майстерністю. Таке театралізування пантомімічних дій постає задля створення чи підтримки свого образу у спілкуванні, щоб замаскувати чи розкрити власне «Я», успішніше врегулювати різноманітні психоемоційні процеси організму, наприклад, збудження / гальмування, а також забезпечити фізичну й емоційну розрядку.

Окремим елементом кінетичної структури, пов'язаним з пантомімічними рухами, є хода. Паралінгвальні фраземи цього типу складають незначний обсяг у системі досліджуваних лінгвоодиноць і вказують на характер пересування особи у просторі.

Особливість пересування людини залежить від її фізичного стану, наприклад, *ледве триматися на ногах* – «з великим напруженням, через силу ходити, рухатися, робити щось (перев. від перевтоми, фізичної слабості, хвороби, сп'яніння і т. ін.)» [СФУМ, с. 723]; *потягнути ноги* – «повільно, ледве переступаючи, піти» [СФУМ, с. 552]; *ледве ноги нести* [СФУМ, с. 433] і *насилу ноги нести* – «не мати змоги нормально йти (від старості, втоми, переживань)» [СФУМ, с. 433]. Простежуємо в наведених паралінгвальних сталих зворотах ознаки відсутності фізичного здоров'я, що впливає на швидкість пересування, проаналізовані марковані лексеми посилюють загальну тілесну зорієнтованість.

З-поміж пантомімічних ПФО окремий коментар слід зробити щодо фразем на позначення особливостей зарозумілої поведінки, у яких значення руху зафіксовано у структурі завдяки дієслівному компоненту, а саме: *ходити* (*стояти, виступати*) *козирем* (*королем, тузом*) [СФУМ, с. 750]; *ходити* *півнем* [СФУМ, с. 750]; *ходити в'юном* [СФУМ, с. 749]; *ходити навичем* (*гоголем*) [СФУМ, с. 749]. Проте внутрішня форма цих одиниць указує на особливості поведінки гордої, улесливої людини, зокрема в порівнянні з діями інших представників тваринного світу.

Узагальнюючи зауважимо: проаналізовані ФО пантомімічного характеру, які номінують різноманітні рухи тіла людини, пов'язані з

комунікативною й емоційною складовою її буття. Кваліфікаторами пантомімічних дій є кінематичні фраземи, що демонструють особливості пози учасників взаємодії.

Поза, як відомо, є одним із видів кінетичних комунікативних знаків, що визначає «положення тіла людини або тварини» [ВТССУМ, с. 1013]. ПФО на позначення поз являють собою один із видів пантомімічних фразеологізмів на позначення «застиглих» рухів.

Пантомімічні фразеологізми на позначення пози людини можна розглянути в такій системі:

- 1) ПФО, що фіксують вертикальну позу – стояння;
- 2) ПФО на позначення процесу сидіння;
- 3) ПФО, значення яких стосується горизонтальної пози – лежання.

Утримання вертикальної пози та прямостояння є важливим наслідком еволюції людини в її пристосувальницькій діяльності. З іншого боку, вертикальна поза маніфестує особливості конституції людини, інтегрує її життєвий досвід і частково демонструє функціональні й патологічні особливості конкретного індивіда.

Як свідчить фактичний матеріал, ПФО на позначення вертикальної пози побудовані за структурною схемою «стояти + залежний компонент». Наприклад: *ледве стояти на ногах* [СФУМ, с. 726]; *твердо (міцно) стояти на ногах (землі)* [СФУМ, с. 697]; *стояти горою* [СФУМ, с. 696]; *стояти жузжом* [СФУМ, с. 695]; *стояти муром* [СФУМ, с. 697]; *стати (встати) [на] диби* [СФУМ, с. 691]; *стати гонки* [СФУМ, с. 691] й ін.

Проілюстровані пантомімічні ФО лише подекуди внутрішніми образами пов'язані з положенням людського тіла. У семантичному просторі ПФО фіксуємо здебільшого схожість невербального знака й реалій, відображених у компонентному складі фразем (*гора, мур, диби*).

Так, скажімо, фразеологізм *стати (встати) [на] диби*, а саме «не погодитися з чим-небудь, запротестувати» [СФУМ, с. 691]. Перенесення характерної для коней пози на поведінковий акт людини несе в собі звичайне почуття незгоди, непокори. На зразок тварини, яка стає на диби задля того, аби скинути небажаний вантаж, людський індивід приймає метафорично схожу позу, щоб «скинути» думки чи висловлювання, з якими не погоджується, які є для нього неприйнятними, небажаними.

Поза для відпочинку або для виконання яких-небудь дій з опорою на сідниці або стегна, за якої тулуб зберігає вертикальне положення, є сидячою. Інакше кажучи, це положення тіла, при якому

вага тіла переноситься головним чином на сідничні горби тазу й належні м'які тканини. Процес сидіння можна проілюструвати пантомімічними фразами, утвореними за структурною схемою «сидіти + формально залежний компонент». Такі ПФО є переважно двокомпонентні: *сідати верхи* [СФУМ, с. 649]; *сидіти на голках* [СФУМ, с. 644]; *сидіти на (троні) престолі* [СФУМ, с. 645], зокрема з вираженою варіативністю: *сидіти каменем (пеньком, крячкою)* [СФУМ, с. 645]; *сидіти тихо (тихенько)* [СФУМ, с. 645] та ін.

ПФО *сидіти каменем* має кілька значень, одне з яких характеризує позу: «перебувати в нерухомому положенні». Паралінгвальний зворот закарбував у своїй семантиці безпосереднє положення тіла, цілковиту нерухомість (якої у природі не існує), що на неї вказує аналіз структурних компонентів й засвідчує лексема *камінь*.

Положення «лежачи» є найекономнішим в енергетичному плані й використовується для відновлення енергії, необхідної для підтримки нормальних функцій організму при мінімальних процесах обміну речовин. Горизонтальна поза закріплена в семантиці таких паралінгвальних сталих висловів, що мають структурну схему на зразок «лежати + формально залежний компонент», який може займати як препозицію, так і постпозицію. Наприклад: *лежати на землі (в могилі)* [СФУМ, с. 330]; *лежати на смертному (смертнім) ложі (одрі)* [СФУМ, с. 331]; *лежати пластом* [СФУМ, с. 331]; *лежати трупом* [СФУМ, с. 331]; *лігма (лежнем, лежма) лежати* [СФУМ, с. 331]; *легко лежить* [СФУМ, с. 332]; *погано лежить* [СФУМ, с. 332] і т. ін. Пантомімічна фраза *лежати на землі (в могилі)* – «бути мертвим, похованим; покоїтися» – характеризує таку позу, що не є характерною для живої, здорової людини, яка перебуває у свідомості (так звані пози трупів). Виникненню ПФО *лежати на смертному (смертнім) ложі (одрі); лежати трупом* сприяло «прагнення до максимального образного відтворення складного життєвого процесу, до більш емоційного викладу думки щодо самої смерті» [110, с. 86].

Отже, ПФО пантомімічного характеру (рухи тіла, хода, пози) становлять одну з груп кінематичних сталих висловів (25 %). Аналіз відповідних фразем дає підстави стверджувати, що номінація невербальної поведінки здійснюється з вказівкою на активний / пасивний орган, або їх фактичну відсутність; на горизонтальні, вертикальні, положення тіла сидячи, де визначальними є лексеми *сидіти, лежати, стояти*.

2. 4. Фонаційні паралінгвальні фраземи

У системі паралінгвальної фразеології, окрім кінематичних ФО, виокремлюються й фонаційні сталі вислови, пов'язані з утворенням звуків і їх вимовою.

Фонаційні ПФО – це група паралінгвальних стійких зворотів, семантичні особливості яких пов'язані з усіма характеристиками голосового апарату людини: «тембр голосу, мелодика мовлення (зміна висоти голосу), енергетичні характеристики (сила звучання та її зміна)» [117, с. 152].

Голосові характеристики, маючи за основу психологічну реальність, постають корелятами людських характерів, почуттів, індивідуальних і соціальних міжособистісних стосунків, різноманітних поведінкових реакцій. Ці співвідношення є надстійкими, що сприяє утворенню у свідомості людей стереотипних уявлень про форми прояву емоцій, про розподіл інтерперсональних ролей і про структури поведінки, відображені в мовленнєвій просодії [128, с. 223]. Подібні стереотипи зафіксовані у відповідних моделях комунікації та стійких одиницях мови.

Відзначимо, що фонаційні засоби в паралінгвальному плані окреслити набагато складніше, ніж інші невербальні компоненти. За своїми функціями вони наближаються до умовних індексів. У різних культурах існують певні асоціації між якісними властивостями голосу й особистісними характеристиками комунікантів або їх почуттями та емоціями. Природні властивості голосу мають суб'єктивну інтерпретацію, як і темп. Як відомо, за тоном краще розпізнаються емоції страху й гніву, але слабо розрізняються такі почуття, як любов, печаль, гордість, задоволення. У межах вислову вербальні та фонаційні засоби функціонують синхронно, і це зумовлює їхню тісну взаємодію в інтерпретації смислової й оцінної інформації. Знання прийнятих у суспільстві норм цієї взаємодії складає частину когнітивного аспекту фонаційних засобів [111, с. 58]. Тому реалізація кожної з наведених функцій так чи так відбувається в межах просодичного навантаження сталих зворотів.

На основі манери висловлювання та інтонації можемо виокремити такі фонаційні ФО, де формально головний компонент є дієслівною одиницею, а формально залежний – іменником у різних формах. Здебільшого це двокомпонентні ПФО, як-от: *відкривати рота* [СФУМ, с. 102]; *дерти мовчача* [СФУМ, с. 194]; *ковтати слова* [СФУМ, с. 303]; *кресати словами* [СФУМ, с. 312]; *стріляти словами*

[СФУМ, с. 698]; *рвати слова* [СФУМ, с. 595]. Подекуди спостерігаємо ускладнення компонентного складу повнозначним або службовим компонентом: *цідити крізь зуби* [СФУМ, с. 757]; *сипати словами як горохом* [СФУМ, с. 647]; *цвіркати через губу* [СФУМ, с. 756] та ін.

Продуктування мовленнєвого матеріалу не може здійснюватися без допомоги голосу, який значною мірою зумовлений фізичним і емоційним станом мовця, його ставленням до співрозмовника та до змісту висловлювання. Фонаційні ФО на позначення силу голосу, де формально залежний компонент репрезентовано лексеєю *голос*, як-от: [й] *голосу не відводити* [СФУМ, с. 97]; [і] *голосу не відтягне* [СФУМ, с. 107]; *на весь (на повний / у повний) голос* [СФУМ, с. 159]; *зриватися з голосу* [СФУМ, с. 272]. Вислів *підіймати (підносити) голос* означає «починати говорити, висловлювати свої думки; говорити голосніше, підвищувати тон», де семантичне навантаження на лексемі *голос* переноситься від значення «сукупність різних стосовно висоти, сили і тембру звуків, що їх видає людина (або тварина, яка дихає легенями) за допомогою голосового апарата» [ВТССУМ, с. 251] до «висловлювати свою думку», наголошувати на своєму «Я» і, нарешті, до такої характеристики, як висота голосу (підвищення тону). Приклад ілюструє нагромадження різних значень у структурі однієї мовної одиниці, яка їх консолідувала і тим самим набула не тільки паралінгвального «звучання», але й емоційного навантаження.

Фонаційна ПФО *розпускати голос* – «не стримуватися в розмові, говорити багато неприємного» [СФУМ, с. 613], де дієслово *розпускати* тлумачиться так: «послаблюючи вимогливість до когонебудь, контроль за кимсь, дозволяти йому не стримуватися у виявленні своїх почуттів, настрою і т. ін.» [ВТССУМ, с. 1259] і виправдовує негативну семантику стійких висловів.

Особливості фонації таких висловів, як-от: *не своїм (нелюдським, несамовитим) голосом* [СФУМ, с. 160]; *піднімати голос* [СФУМ, с. 510]; *давати / піднімати (підіймати, підносити) голос* [СФУМ, с. 510]; *давати голос [свій]* [СФУМ, с. 173] можуть бути визначені контекстуально, лише за умов комунікації та пов'язані з фізіологічними особливостями суб'єкта. Вони залежатимуть від його психічного стану, до кінця не зрозумілого з контексту фразем. Наприклад, прикметники *нелюдський, несамовитий* здатні передавати значний діапазон емоцій – від розпачу до гніву, дієслівні компоненти на кшталт *піднімати / підносити / давати* також не уточнюють,

наскільки змінюються звукові коливання, жодним чином не кваліфікуючи гучність.

Із загальнофонаційних ознак мовлення, що стали підґрунтям для виокремлення фонаційних ПФО, частина яких не має стосунку до мови як засобу артикуляції, тобто виробництва словесних комунікативних одиниць, необхідно виокремити ще одну сферу – інтонацію.

Особливим видом фонації, що супроводжує мовне висловлювання, є характеристика суб'єкта не за його фізичними даними, а з погляду несуб'єктних обставин [111, с. 39]. Відповідно до сучасного розуміння проблеми емотивності в мові дослідники визначають емоційну функцію інтонації, називаючи її найчастіше експресивною з деталізацією. Наприклад, вислів *зриватися з голосу* [СФУМ, с. 272], який означає «утрачати голос, замовкати від надмірного крику або хвилювання», фіксує виразну емоцію людини – утрату емоційного контролю над собою, сильне емоційне напруження, стан фрустрації. Цілком очевидно, що вся царина експресивної інтонації функціонально не входить у внутрішню структуру мови, а є надбудовною і не залучається до власне лінгвістичної проблематики.

Ученими експериментально встановлені акустичні параметри інтонації для вираження емоцій (гнів, печаль). Для гніву, скажімо, визначним параметром є велика інтенсивність (*рвати слова* [СФУМ, с. 595]). Гнів пов'язують зі збудженням центрального ядра мигдалини та збільшенням вмісту норадреналіну й тестостерону. Його еволюційне значення полягає в мобілізації енергії для активного самозахисту індивіда. З розвитком цивілізації ця роль гніву стала не такою важливою. Тому гнів і різний ступінь його вияву (злість як слабкий гнів і лють як сильний гнів) можна віднести до негативних афектів, хоч деякі дослідники (М. Мак-Кей) розглядають його як засіб самозахисту [91, с. 183]. Психофізіологічні процеси в організмі за такого стану підвищують упевненість у собі, зменшують страх перед небезпекою. Людина стає схильною до імпульсних учинків, є готовою до нападу на джерело гніву або до прояву агресії у вербальній формі. При цьому інтонаційним показником може слугувати велика інтенсивність, гучність вимовляння (*на весь (на повний / у повний) голос* [СФУМ, с. 159], неприродна експресивність (*не своїм (нелюдським, несамовитим) голосом* [СФУМ, с. 160]. Здебільшого таку інтонаційну виразність варто розглядати в поєднанні з іншими невербальними виявами, як-от: «голос, який звучить гучніше,

трансформується в крик, стискання / розтискання кулаків, вип'ячування грудей, а також мімічні вирази (наприклад, насуплені брови, відкриті зуби) свідчать про втрату самоконтролю» [46, с. 157].

Фонаційні фрази, які «озвучують» голосову поведінку носія мови, утворюють найменшу групу паралінгвальних сталих одиниць (6%); функціонують у процесі комунікації не лише як мовні елементи для передачі інформації, смислів, ідей. У такому разі вони є транслятором ментальності народу, зберігають у своїй структурі голос не однієї, конкретної людини, а етносу загалом з його неповторними інтонаціями і переживаннями.

Отже, невербальні компоненти спілкування мімічного, миремічного, жестового, позиційного, пантомімічного характеру становлять загальну закономірність додаткового семантичного навантаження паралінгвальних фразем. Значення цих знаків є контекстуально й культурно зумовленими, а їх функціонування визначається комплексною реалізацією і в ситуації взаємодії, і в українському етнокомунікативному просторі загалом.

Зважаючи на онтологічну та філогенетичну природу виражальних експресивних рухів, урахувавши результати аналізу фактичного матеріалу, можна зробити такі узагальнення:

1. Несловесний елемент є способом системно-структурної організації номінативного простору ПФО, сформованого під впливом мовних і позамовних чинників у сучасній українській мові.

2. Належність паралінгвальних сталих висловів до відповідних зон досліджуваних груп (міміка, рухи очей, жести, пантоміміка, фонація) визначається ознаками, закріпленими в семантичній структурі аналізованих фразем; при цьому межі між зонами є дифузними. Виокремлені тематичні пласти фразефонду об'єднують сталі звороти відповідно до властивих їм ознак: наявність соматичного компонента, указівка на комунікативно значущий рух, співіснування прямого та переносного значення цих ПФО, специфіка парадигматичних відношень, які зумовлюються яскравою емотивністю.

3. Визначення структурно-семантичних особливостей ПФО дало змогу реконструювати реальний «наївно-анатомічний», «наївно-психологічний» смисл прототипових ситуацій спілкування в українському мовному середовищі. Компонентний склад ілюстрацій відрізняється значним обсягом варіантів, які впливають на стилістичні можливості паралінгвальної фразеології.

4. Розроблений у дослідженні аналіз за семантичними складниками невербальної природи виявив компоненти концептуалізованих емоцій і переживань, світоглядних орієнтирів, етичних засад тощо українського комунікативного простору. Виступаючи в ролі емоціогенного каталізатора, номінації стійких словосполучень налаштовують адресата на сприйняття асоціативної інформації, яка ґрунтується на його особистому досвіді. Компонентний склад сталих висловів увиразнює їх значення, дає підстави припустити наявність національно-культурних рис, закорінених у варіативності цих одиниць.

РОЗДІЛ 3 КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПАРАЛІНГВАЛЬНИХ ФРАЗЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

3. 1. Культурно-специфічні орієнтації в семантиці паралінгвальних стійких висловів

Паралінгвальні стали звороти, про що вже наголошувалося в попередніх розділах, пов'язані з невербальною поведінкою людини і являють собою достатньо великий пласт фразеологізмів. Він є досить розгалуженим і вирізняється багатоваріантністю та складністю семантичних процесів. Це зумовлено тим, що невербальні значення поєднуються зі змістом інших складників, які ілюструють етнокультурні особливості, номінують психоемоційні стани, соціальну діяльність тощо. А відтак виникає зацікавлення у вивченні всього потенціалу стійких висловів, зважаючи на ступінь їх екстралінгвальності, ментальний зв'язок зі світом дійсності, національно-культурний обшир загалом. Цю думку простежуємо від моменту усвідомлення й поширення так званої кризи структурно-семантичного аналізу та пошуку принципово нових наукових шляхів вивчення сталих одиниць мови.

В останні десятиліття неодноразово порушувалися питання лінгвокультурологічного характеру (О. Баранов, Є. Верещагін, Д. Добровольський, В. Жайворонок, Л. Зиміна, С. Іванова, О. Левченко, В. Маслова, Л. Мельник, О. Назаренко, Л. Савченко, О. Селіванова, В. Телія, Т. Черданцева й ін.), однак проблема дослідження паралінгвальної фразеології в аспекті культурно-національної парадигми та ментальних структур ще не отримала ґрунтовного висвітлення.

Контрастивні дослідження фразеологізмів у контексті культури пов'язані з описом переважно «прихованих» у наївній картині світу слідів взаємодії мови та культури. Етнолінгвальний і лінгвокультурологічний напрямки намагаються розкрити засоби та способи проникнення «мови культури» у фразеологічні знаки природної мови й форми презентації ними культурно значущої інформації.

На сьогодні не викликає сумніву те, що «розвиток лінгвокультурологічного підходу до аналізу фразеології орієнтує вченого на вивчення співвідношення сталих висловів і знаків

культури й актуалізує значення системи еталонів, стереотипів, символів для опису культурно-національної специфіки фразеологічної системи» [99, с. 130]. Таке твердження вимагає пояснення та доповнення з позицій нових мовознавчих досліджень. Нині предметом лінгвокультурології є безеквівалентна лексика; міфологізовані мовні одиниці: архетипи й міфологеми, обряди й повір'я, звичаї і ритуали; пареміологічний і фразеологічний фонд мови; еталони, стереотипи, символи; метафори й мовні образи; стилістична система мови; мовна поведінка; сфера мовного етикету тощо [240, с. 303].

На нашу думку, лінгвокультурологічний коментар дасть змогу витлумачити внутрішню форму ПФО, зрозуміти культурно-національну конотацію цих висловів і з'ясувати їх комунікативне навантаження в культурній трансляції національного світовідчуття.

Значну увагу нині приділено вивченню культурно-національної конотації лінгвоодиноци будь-якої мови, здебільшого це стосується фразеологічного фонду. Так, зокрема Л. Мельник зазначає, що така конотація властива практично всім фраземам української мови, оскільки кожна з них містить у своїй семантиці етимологічно-залишкове уявлення про ту чи ту життєву ситуацію, яка різною мірою визначає екстралінгвальні передумови, що співвідносяться з «концептуальною картиною світу», і яка засвідчує інтертекстуальний зв'язок ФО з певним кодом культури, хоч ступінь «насиченості» фразем екстралінгвальними семемами, а отже, і здатність мовців до культурної референції різні [172, с. 10]. Тому цілком логічним постає запитання про наявність національно-культурної конотації паралінгвальних зворотів або виявлення показника референції. З одного боку, маємо взяти на озброєння твердження В. Телії: «оскільки для ідіом характерною є образна мотивованість, що прямо пов'язана зі світоглядом народу-носія мови, вони у принципі мають культурно-національну конотацію» [269, с. 214–215], а з іншого, – не можемо ігнорувати «невербальну природу» досліджуваних фразем. Як відомо, паралінгвальні стали вислови вербалізують жестові знаки, відомі мовцям певної лінгвоспільноти. Невербальна поведінка етносів, пов'язаних спільними історичними, культурно-суспільними, економічними процесами, суттєво не відрізняється, тобто жестова одиниця *робити великі очі* матиме єдиний мимічний прояв для всіх слов'ян. Відтак стійкі словосполучення, утворені на основі виражальних рухів, апелюють до подібних і загально набутих ситуацій-прототипів, позбавлених національних рис.

У зв'язку з цим убачаємо за необхідне звернутися до розвідок Д. Добровольського, який намагається виявити природу національно-культурного елемента, прагне попередньо з'ясувати, що слід уважати національно-культурною специфікою [71, с. 39]. Сталі вислови, у структуру яких не закладено культурно значущих понять, у яких не відображаються суспільно-історичні події, відсутні специфічні лексеми, безеквівалентні поняття тощо, втрачають цінність лінгвокультурологічного дослідження, а ФО з культурними домінантами стають маргінальним явищем фразеологічної системи. Однак, як зауважує науковець, «у деяких випадках національні конотації фразеологізмів, що не мають відповідних (національно-маркованих елементів – Г. Д.) особливостей плану вираження, можуть пояснюватися «етимологічною пам'яттю» [72, с. 55]. Таке звужене розуміння має право на існування в науковому обігу, але остаточно погодитися з ним украй важко.

Лінгвальний підхід до локалізації культурологічної складової полягає у здійсненні аналізу структури ПФО, значення й ситуативної відносності фразеологізмів [90, с. 96]. Виокремлення національної сутності та унікальності, розкриття «панорамної картини прототипів з виразною культурно-національною ретроспективою» [281, с. 277] уможливується внаслідок мовного аналізу, здійснюваного здебільшого в межах двох протилежних тенденцій. У працях О. Баранова, Д. Добровольського, вважаємо, зроблено загалом успішну спробу теоретично осмислити проблему та розробити «рекомендації» щодо «культурно-релевантних векторів дослідження «національно-культурної специфіки» фразеологічного фонду. Так, на думку мовознавців, виявлення національної маркованості стійких словосполучень забезпечується вивченням різномовних одиниць у зіставленні (зіставний підхід); в іншому разі – без залучення лінгвоодиноць близькоспоріднених чи віддалених мов – використовуватиметься інтроспективний підхід [26, с. 258].

Упорядкування паралінгвальних сталих висловів окресленими методами має здійснюватися з урахуванням важливості визначених репрезентантів етносвідомості й етнокультури для мовної особистості [45, с. 178–179]. Така цінність ПФО має окремі складові. Передусім ці сталі вислови відображають національну культуру комплексно, усіма елементами, що розглядаються разом, тобто своїми ідіоматичними значеннями, наприклад: миремічні ФО *кисла міна* [СФУМ, с. 391]; мов *кислицю з'їв* [СФУМ, с. 265]. Окрім того, ПФО ілюструють національну культуру розчленовано, одиницями свого складу, деякі з

таких висловів належать до безеквівалентних, як-от: пантомімічні ФО *ударити в закаблуки* [СФУМ, с. 733]; *садити закаблуки* [СФУМ, с. 628]; *гопки йти* [СФУМ, с. 284]. Паралінгвальні стали звороти транслюють культуру за допомогою прототипів, адже генетично вільні словосполучення описують певні звичаї, традиції, особливості побуту й комунікації людей тощо. Наприклад, жестова ФО *показати на двері* [СФУМ, с. 533] репрезентує поведінкову реалію, що передбачає уникання контакту, небажання бачити когось поруч, в одному приміщенні. На традиційність уникання зорового контакту в окремих ситуаціях указують такі мімічні ПФО: *відводити погляд* [СФУМ, с. 97]; *кліпати очима* [СФУМ, с. 301].

Отже, є всі підстави говорити про правомірність виокремлення національно-культурних компонентів у паралінгвальній фразеології. На основі символічності сталих зворотів, стереотипності поведінкових невербальних актів, активізації фонових знань мовними знаками обов'язковим елементом аналізу лінгвоодиноць визначаємо культурний коментар. Поза контекстом зіставлення одинокі з інших мов, повне й адекватне тлумачення змістового боку фразем і відтворення їх походження та функціонування будуть недосяжні. Визначення специфіки ПФО в українській етнокультурі, гадаємо, варто забезпечити якомога ширшим спектром осягнення тих чи тих реалій, що закорінилися у внутрішній формі. Доцільним, на нашу думку, постає тлумачення емоційного забарвлення сталих зворотів, здатності паралінгвальних фразем передавати особливості перцептивної діяльності мовців, утілювати національний характер та особливості поведінки, зокрема пов'язаної з соціальними нормами й звичаями українського народу.

3. 2. Характеристика емоційно-пізнавальної сфери українців паралінгвальними сталими зворотами

Причина відмінності способів вербалізації психічних станів кожним етносом полягає в різній манері світосприйняття та специфіці національної ментальності, що виявляється на рівні думок, дії, спілкування. Тому невід'ємною складовою ставлення людини до навколишнього світу, до себе самої є емоційна реакція, яка ґрунтується на емоційному тоні відчуттів (філогенетично

найдавнішому) та емоційному тоні вражень (пов'язаному із соціалізацією індивіда).

Особливе місце серед досліджень мовних одиниць належить проблемам емоційної семантики (Л. Бабенко, Н. Бойко, В. Ганіна, М. Красавський, І. Красовська, М. Лазаріді, О. Піняжина, П. Селігей, В. Тесля й ін.). Так, А. Вежбицька зауважує, що «заглиблення у структуру емоцій і природу емоційного життя знаходить народні уявлення про емоції, які кристалізуються в мові, особливо в емоційній лексиці» [42, с. 347]. Фразеологічне вираження емоцій – лінгвальна репрезентація внутрішніх і зовнішніх переживань суб'єкта, – є не менш важливим, ніж лексична номінація, адже «крізь фразеологію проходить не все людське життя, а тільки ті його сторони й грані, які вторинно відображаються «через випукле дзеркало людських почуттів, сприймань і їх оцінок» [281, с. 24]. Фразеологічна система характеризується значною кількістю та різноманітністю сталих висловів на позначення емоційних станів і переживань. Це, безперечно, зумовлює появу наукових праць, пов'язаних з ідеографічним опрацюванням емотивних ФО (А. Емірова, Ю. Прадід), вивченням функціонального аспекту, зокрема й у зіставленні фразем різних мов (М. Охріменко, Д. Романов), етнокультурних, психокогнітивних особливостей сталих зворотів (І. Кушнір, О. Левченко, Н. Лугова, О. Селіванова), концептуалізацією окремих емоцій і почуттів (О. Лещинська, В. Станкевич-Іванова).

З позицій лінгвістики емоцій група фразем із невербальним компонентом тривалий час під пильну увагу дослідників потрапляла опосередковано, переважно під час вивчення емоційних процесів і станів загалом, тому їх лінгвальна й екстралінгвальна природа вивчені недостатньо (А. Станкевич, О. Лозинська, М. Маякіна).

Ментальні властивості людей конотативно представлені, інтеріоризовані етносвідомістю й мають почасти емоційно-почуттєві форми реалізації. За словами Н. Дем'яненко, «почуття та емоції не є сталими явищами у психіці людини, проте, оскільки йдеться про ментальність, визначаємо почуття й емоції, притаманні певній етнічній спільноті, виходячи з сукупності тих рис, що характеризують ментальність цієї спільноти та окремих її членів» [69, с. 6]. Наведене твердження не викликає принципових заперечень, але потребують уточнення й інші чинники, які забезпечують співвідношення фрагментів мовної картини світу з національною шкалою цінностей, прагнень, норм. Світоглядні позиції тієї чи тієї етногрупи формуються й завдяки когнітивним процесам (відчуття, сприймання, пам'ять,

мислення, увага), що беруть участь у побудові моделі світу. Науково-психологічний підхід вимагає аналітичного розгляду процесів пізнання, однак у реальному психічному житті всі ці процеси злиті, єдині і залежать від структури і змісту особистості людини, її мотивів, глобальної мети тощо. У фразеологічному фонді мови актуалізовано, окрім емоційного, і когнітивний вимір буття нації. У зв'язку з цим паралінгвальні звороти являють собою систему чуттєвих координат у свідомості мовця, комунікативна динаміка яких зосереджена на фіксації знань про ситуацію взаємодії, внутрішній світ людини, її фізіологічну і психологічну активність загалом.

Отже, зважаючи на синкретизм емоційно-пізнавальної та ментальної сфер, задля вивчення етнокультурних особливостей паралінгвальних фразем варто схарактеризувати найбільшу за обсягом і розмаїту за складом групу висловів, пов'язану з емоційністю лінгвоносіїв.

3. 2. 1. Представлення емоцій у паралінгвальній фразеології.

Різноманітні емоційні переживання, репрезентовані сталими зворотами, зрозумілі всім мовцям у межах спільного етнокультурного простору. Це, очевидно, пояснюється тим, що емоції окремої мовної спільноти соціологізовані, узагальнені національним досвідом народу.

В архівах колективної пам'яті нагромаджуються образи, думки, поняття, судження, умовиводи, які відображають істотні зв'язки і відношення між предметами та явищами, їхні загальні властивості. Вони виражаються в поведінці людей через урочисті ритуали, театралізовано-ігрові дії й неусвідомлено – посередництвом невербальних рухів (конвенційних або вроджених). Слушне міркування у зв'язку з цим висловила В. Телія: «Живе сприйняття образу або вже померкле, усвідомлюване чи приховане в глибинах підсвідомості, залишає своє відображення в емоційній, культурно-інтерпретаційній, а також у стилістичній оцінці, пов'язаній зі ставленням мовця / слухача до соціальних умов використання знака» [269, с. 84–213]. З огляду на сказане можемо розвинути думку до такого твердження: функціонування якої-небудь комунікативної системи передбачає існування загальної пам'яті колективу, без якої неможливо мати спільну мову. Емоційний досвід закономірно становить важливу складову емоційної пам'яті народу, і тому, як справедливо зауважує В. Жайворонок, «на мовних формулах так чи так позначаються особливості психічного складу й поведінки,

зумовлені національною належністю й етнічною спільністю» [78, с. 33].

Згідно з позицією В. Шаховського, мова лише приблизно вербалізує ті емоції, які властиво переживати людині, бо словесні знаки значною мірою відстають в адекватності репрезентації емоційних переживань, адже «мовна ковдра» ніколи не зможе накрити все «емоційне тіло» людини; вона вже з дірками, бідніша, примітивніша [294, с. 13]. Тому відношення, у яких перебувають емоційна реальність та її мовний прояв, є досить складними, до того ж біологічна природа емоційних реакцій має універсальний характер (П. Екман, У. Фрізен), а кожна мова – національну самобутність й унікальність. Влучно і лаконічно, на наш погляд, висловилося А. Вежибицька, стверджуючи таке: «Лінгвальні відомості можливо й не висвітлюють достатньо природу емоцій загалом, однак відображають уявлення народу про ці емоції» [42, с. 345].

Труднощі аналізування емотивних лінгвоодиноць, зокрема й ПФО, пов'язані насамперед з відсутністю єдино прийнятої класифікації емоцій, яка відображала б усю різноманітність їх прояву, сили, інтенсивності, часової протяжності тощо. На думку Б. Додонова, створити таку класифікацію у принципі неможливо, тому варто зосередитися на окремих характеристиках і диференціювати їх за шкалою «плюс-мінус».

Психолог переконаний, що корисну пристосувальну роль виконують і позитивні, і негативні емоції. Він зазначає: «Більше того, негативні в цьому плані навіть важливіші: в онтогенезі, тобто у процесі вікового розвитку тварини і людини, вони виникають перші» [73, с. 29]. Справедливим і правильним, уважає науковець, є твердження, згідно з яким «позитивні емоції пов'язують з приємністю, а негативні – з неприємністю переживання». За таких умов суть поділу полягає в оцінці (позитивній / негативній) певного об'єкта чи явища.

І. Кушнір, проводячи зіставлення фразеосистеми на позначення емоцій в іспанській та українській мовах, розглядає сталі одиниці «за критерієм модальності переживання: ФО, що виражають позитивні відчуття (радість, веселість, піднесеність, натхнення) і ФО на позначення негативних відчуттів (хвилювання, страждання, гнів, страх)» [142, с. 204]. Така методологія досліджень, ґрунтована на поглядах Б. Додонова, наявна в сучасних лінгвістичних студіях, де сталі вислови згруповано за такими схемами: позитивні / негативні / нейтральні (І. Красовська, М. Охріменко), моновалентні / амбівалентні / полівалентні

(Н. Лугова). Крім того, зважаючи на різноманітність, чисельність емоцій і почуттів, їх взаємопов'язаність, кожна модальна категорія міститиме різний набір і кількісний склад означуваних одиниць.

Можемо частково погодитися з думкою, що поділ емоцій за модальністю є дещо умовний і підлягає критиці фахівців (К. Ізард, Є. Ільїн), але чи не передбачуваний він з позиції «наївного» мовлянина, який опозицією «позитивне – негативне» розчленував свій комунікативний простір на «добро – зло», «корисне – шкідливе». Вплив емоцій на поведінку і діяльність людини, враження, пов'язані з ними, здійснюється на основі внутрішньоособистісних оцінок, які «виступають виявом активних реакцій на навколишній світ. Індивідуальні (часткові) емоції переростають у колективну (загальномовну) експресію, що має відповідну шкалу оцінності – нульова, позитивна, негативна» [80, с. 46]. З огляду на сказане нам більше імпонує думка диференціювати ПФО на семантичні групи: 1) стійкі звороти на позначення позитивних емоцій; 2) сталі вислови, що демонструють негативні емоційні реакції; 2) фраземи, пов'язані з амбівалентними переживаннями. Такий підхід дасть змогу осмислити паралінгвальні фразеологізми, спираючись на одну з найсуттєвіших їх рис, а саме – здатність сконденсовано описати ситуацію спілкування, схарактеризувати комунікативну взаємодію як конструктивну чи деструктивну.

Отже, людина та її емоції, з одного боку, є частиною об'єктивної дійсності, з іншого, – беруть участь у формуванні мовної картини світу: людина, зокрема її значущі рухи тіла, – активний об'єкт відображення, мова – засіб, емоції – одна з форм відображуваної дійсності. За загальними рисами засвідчені в нашій роботі емотивні ПФО поділяємо на групи за модальністю: негативні, позитивні, амбівалентні.

Негативні емоції. Емоційні стани людини зумовлені соціальними умовами існування й мають особистісний характер, це суб'єктивні переживання, що сигналізують про благополучний або неблагополучний стан організму і психіки. Якість переживань залежить від того особистісного змісту та значення, яке має для людини певна реалія, подія, учасники міжособистісної взаємодії. Емоції мають дієвий характер, адже вони або спонукають, або пригнічують активність людини. Негативні емоційні реакції реалізуються на основі аксіологічної шкали, наявної в наївній картині світу, на основі переживань, відчуттів, обираючи для цього відповідні форми вираження, зокрема неусвідомлювані невербальні дії.

Отже, *негативна емоція* – це сигнал тривоги, небезпеки організму, який мотивує зміну ситуації, мобілізує ресурси індивіда і є стимулом для самовдосконалення [91, с. 142]. За деструктивним значенням, засвідченим у семантиці ПФО, поділяємо досліджувані лінгвооддиниці на такі, що репрезентують: 1) гнів; 2) відчай; 3) страх; 4) печаль; 5) відразу; 6) зневагу; 7) сором.

Серед різноманітних поведінкових форм у міжособистісній взаємодії значну продуктивність щодо лінгвального втілення виявляє *гнів*. Варто зауважити, у психології стан гніву кваліфікують як сильне обурення, роздратування, уважаючи його фізіологічним механізмом «підвищення процесів збудження в корі головного мозку, викликаних певними негативними подразниками, що супроводжується послабленням вольового і розумового контролю над свідомістю» [221, с. 37].

Більшість зафіксованих нами ПФО на позначення цього неконтрольованого стану є миремічними фраземами, як-от: *світити очима (оком, білками)* [СФУМ, с. 635]; *сипати іскрами (іскри)* [з очей] [СФУМ, с. 647]; *очі блимнули [гнівом]* [СФУМ, с. 475]; *посилати [всі] громи і блискавки* [СФУМ, с. 547] та ін.

Аналізований фактичний матеріал виявляє кількісну перевагу таких миремічних ПФО в українській мові порівняно з російською. В українському комунікативному просторі на позначення зорових гнівних сигналів послуговуються висловами: *очі метаять іскри* [СФУМ, с. 477]; *[аж] іскри з очей сиплються (летять, скачуть)* [СФУМ, с. 276]; *кресати очима* [СФУМ, с. 312]; *метати очима (з очей) іскри* [СФУМ, с. 386]. У російській лігвокультурі фіксуємо одну фразу *метать искры (молнии)* [ФСРЯ, с. 247]. Розбіжності простежуються і в семантичному наповненні, що виявляє емоційний діапазон висловів, а саме: укр. *блиснути очима* і *блискати очима* означає «глянути на кого-небудь з певним виразом (злості, докору, радості)» [СФУМ, с. 33–34]; рос.: *сверкать глазами* – «взглядывая, выражать чувство гнева, раздражения» [ФСРЯ, с. 411]. Як свідчать наведені приклади, українська лінгвооддиниця розшила значення, вербалізуючи, окрім емоції гніву, і радість; у російській мові аналізований вислів позначає лише негативні переживання.

Демонстрація гніву українськими ПФО має й інші відмінності, пов'язані зокрема з компонентним складом. Наприклад, укр.: *[аж] очі рогом* – «у когось дуже незадоволений, насуплений, сердитий вигляд» [СФУМ, с. 474]; білор. *ставіць калом вочы* – «злосна, выяўляючы варожасць, глядзець на каго-н.» [СФБМ, Т.2, с. 612]. Як бачимо, для

ілюстрації негативних і сильних переживань використовуються різні лексичні одиниці, відповідно *rig* – «на голові деяких ссавців твердий кістковий нарост, що звужується до кінця» і *kol* (укр. *кіл*) – «груба палиця (іноді – жердина), загострена з одного кінця; паля, гострокіл». Причому, як нам видається, українському мовцеві прийнятнішим є розуміння мімічної фрази більше у зв'язку зі знанням про вигнуту форму рога, тоді як для білоруса вислів фіксуватиме уявлення про гостроту предмета, і тим самим його небезпечність.

Вирізняються своїми структурними особливостями ПФО, що репрезентують поведінку сердитої людини і вплив на важливі органи тіла, як-от: кінематична ФО *перегризати горло* (*горлянку*) [СФУМ, с. 493]; фонаційна ФО *відбирати* (*віднімати*) *мову* [СФУМ, с. 95]; а також мімічні паралінгвальні вислови, що ілюструють фізіологічне переживання гніву: *зуби скриплять* [СФУМ, с. 274]; *скреготати* (*скреготіти, скригати, скрипіти*) *зубами* [СФУМ, с. 659].

Модифікації дієслівних компонентів ПФО є однією з прикметних рис фонаційних фразем, як-от: укр. *піднімати* (*підіймати, підносити* і т. ін.) *голос* – «2) говорити голосніше, підвищувати тон, перев. сердячись; сварити кого-небудь, дорікати комусь» [СФУМ, с. 127]. Натомість у білоруській мові фразеологізм *павышаць голас* – «гаворачы з рэдражненнем, гучней, чым звычайна, прабіраць кого-н.» [СФБМ, с. 172] не вирізняється варіативністю складових елементів.

Сталі звороти, що концептуалізують *відчай*, характеризують тим самим стан розпачу, безперспективності (дійсної чи уявної), зневіри людини у своїх можливостях, утрату позитивних надій щодо сучасного і майбутнього [221, с. 28]. Мовна демонстрація зазначеної емоції пов'язана з різноманітними ПФО, як-от: пантомімічними ФО *битися головою об стіни* [СФУМ, с. 30]; *ухопитися [руками] за голову* [СФУМ, с. 738]; *аж за голову взятися* [СФУМ, с. 61]; *хоч лобом (головою) бийся* [СФУМ, с. 27]; фонаційним ФО *вити вовком (звіром)* [СФУМ, с. 88]; жестовим ФО *ламати* (*заламувати, ломити*) *руки* [СФУМ, с. 325] й ін.

Особливості переживання розпачу, безнадії репрезентують мімічні фрази, які ілюструють зміни виразу обличчя: *скривити* (*склеїти, зробити*) *кислу міну* [СФУМ, с. 659]; *розводити* (*розсипати*) *кислиці* [СФУМ, с. 606]; *кисла міна* [СФУМ, с. 391]. В українському мовному середовищі фіксуємо більшу кількість одиниць схожої семантики, що відрізняються різноманітністю компонентного складу

порівняно з російською лінгвооддиницею *делать кислую мину* – «выражать свое недоумение, огорчения» [ФСРЯ, с. 131]. Культурно-національного колориту українській ПФО *скривити (склеїти, зробити) кислу міну* [СФУМ, с. 659] надають дієслова *скривити* – «робити що-небудь кривим, зігнути, нерівним; викривляти // надавати неприродного вигляду обличчю, його рисам і т.ін.» [ВТССУМ, с. 1338] і *склеїти* – «скріплювати що-небудь за допомогою клею або чогось липкого, клейкого» [ВТССУМ, с. 1332]. Ці предикати, гадаємо, характеризують відповідно кривизну лінії рота від уживання кислого і конфігурацію зони обличчя, зовні схожу на понівечений і зліплений матеріал. Натомість лексема *делать* у структурі російської фраземи не відображає відповідних мімічних комбінацій, тому стійкий вислів не вирізняється особливим емоційно-експресивним забарвленням.

Відмінність номінацій у виразах обличчя людини, що втратила надію, наявна в інших мімічних ПФО, а саме: укр. *спадати з лиця (на лиці, на виду)* – «1) ставати блідим, змученим; марніти; 2) у стані, близькому до занепаду» [СФУМ, с. 678]; рос. *спасть с лица* – «осунуться» [ФСРЯ, с. 448]. Наведені приклади ілюструють не лише кількісну перевагу варіативних елементів у структурі української фраземи, але й свідчать про різні візуальні стереотипи, на яких ґрунтуються обидва вислови. Так, зокрема, для української лінгвоментальності мімічний знак в основі ПФО передбачає передусім якісні зміни, пов'язані з обличчям мовця, для росіянина сталий зворот зрозумілий вірогідніше у зв'язку зі змінами в поставі.

З-поміж аналізованих мімічних фразеологізмів, що номінують безвихідь і безперспективність чогось для людини, звертають на себе увагу вислови *вішати (хнюпити, опускати) носа (ніс)* [СФУМ, с. 114]; *вішати носа (ніс) на квінту* – «журитися, засмучуватися чи бути у відчаї, утрачаючи надію» [СФУМ, с. 114]. На основі слов'янського мовного матеріалу В. Мокієнко робить висновок про вторинність фраземи *вішати носа на квінту* щодо ФО *вішати ніс*, адже тенденція до їх розмежування наявна ще у збірниках XVIII ст. [178, с. 150–151]. Отже, можна констатувати спільність за структурно-граматичною будовою, образною основою, емоційно-експресивною конотацією таких лінгвооддиниць: укр. *вішати носа* [СФУМ, с. 114]; *вішати носа на квінту* [СФУМ, с. 114] білор.: *вешаць нос; вешаць нос на квінту* [СФБМ, Т.1, с. 56]; рос.: *вешать нос [на квинту]* – «приходить в уныние, отчаяние, огорчатся» [ФСРЯ, с. 63]. Проте етнокультурні особливості українських ПФО зумовлені, по-

перше, наявністю варіантів *хнюпити*, *опускати*; по-друге, функціонуванням у національному фразеологічному фонді одразу двох сталих зворотів різної структури.

Переживання безвиході в українській мові репрезентує також жестовий фразеологізм [*аж*] *рвати (дерти, скубти) на собі (на голові) волосся (чуба)* [СФУМ, с. 594]. На думку В. Кононенка, фраземи з наявним компонентом *чуб*, як-от: *нагріти чуба*, *нам'яти чуба*, *намилити чуба* (звідси й почубитися) актуалізується з огляду на їхнє осмислення як відгомону козацького ставлення до чуба, що був символом чоловічої гордості й честі [114, с. 33–34]. Досить вірогідно, що зумисне псування чуба, його емоційне висмикування характеризує не тільки стан безперспективності, приреченості, але й втрату власної гідності, віри у власні сили. В інших східнослов'янських мовах варіанти до лексеми *волосся* відсутні взагалі, наприклад: білор. *рваць на сабе валасы* [ФСБМ, Т.2, с. 438]; рос. *рвать на себе волосы* [ФСРЯ, с. 387].

Аналізований матеріал демонструє й іншу кінематичну ФО з лексемою *чуб*, яка перебуває в асоціативних зв'язках з соматизмами *голова*, *потилиця*, а саме: *чухати потилицю (голову, чуба, чуприну)* – «1) шкодувати, відчувати незадоволення, гіркоту від того, що зроблено щось не так, як треба; 2) замислюватися над чим-небудь, не знаючи, як вийти із скрутного становища» [СФУМ, с. 773]. На окреме коментування в зазначеній лінгвоодиноці заслуговують варіанти, адже саме вони засвідчують розвиток значення ПФО порівняно із відповідним жестом-прототипом, відображаючи тим не менш його особливості. У спеціальній лексикографічній праці фіксуємо жест *почухати потилицю* – «жестикюлянт чухає долонею або пальцями в зоні потилиці; жест має метафоричне підґрунтя: своїми рухами особа ніби стимулює роботу мозку, створює рух думок» [СЯРЖ, с. 115]. Такі маніпуляції руками зумовлені насамперед намаганням активізувати мисленнєві процеси і позбавлені емоційного тла (поневірвання людини, відчуття досади, прикрість від чогось), відображеного в першому значенні ПФО. Прикметно, що цей жест використовують «переважно чоловіки, рідше діти, він не властивий жінкам» [СЯРЖ, с. 116], і цю тенденцію, на нашу думку, демонструють варіативні елементи ПФО *чуб*, *чуприна* – «волосся на голові у людини (перев. у чоловіка) // довге пасмо волосся на голеній голові, що звисає над лобом; оселедець» [ВТССУМ, с. 1608; 1609].

Підтвердженням самотності української кінематичної ФО слугують спродуковані на основі зазначеного вище жесту

фразеологізми, які функціонують в інших східнослов'янських мовах, не мають відповідних іменникових варіантів і дещо різняться семантикою. Наприклад, у білоруській мові натрапляємо на дві фраземи, які за значенням подібні до української ПФО, а саме: *пачухаць патыліцу* – «паклапаціцца, падумаць, як выйсці з пэўнай сітуацыі» [СФБМ, Т.2., с. 274]; *чухаць патыліцу (-ы)* – «быць заклапочаным, засмучаным» [СФБМ, Т.2, с. 912]. Зазначимо, що в російському мовному середовищі трапляється вислів *чесать затылок* – «1) быть озадаченным чем-либо; 2) зевать, ротозейничать, обычно во время работы» [ФСРЯ, с. 525], який не вказує на невдоволення мовця, його безпорадність.

Окремим різновидом стійких зворотів на позначення емоційного життя української етноспільноти є такі ПФО, що вербалізують *страх*. Наприклад: [*аж*] *волосся піднімається (підіймається, встає, лізе) вгору (догори)* [СФУМ, с. 124]; *волос (волосся) дибом (дубом, дуба) стає* [СФУМ, с. 123]; *вбирати (втягувати) голову в плечі* [СФУМ, с. 54] тощо. Такі одиниці не вирізняються значною частотністю щодо номінації «емоційної реакції людини чи тварини на справжню або уявну небезпеку з широким діапазоном переживання (від легкого переляку до жаху) [221, с. 181].

Ч. Дарвін писав, що при страхові очі розкриті ширше, ніж у стані спокою, нижня повіка напружена, а верхня – ледь піднята. Брови майже прямі та видаються дещо піднятими. Внутрішні кути брів зсунуті одне до одного, на лобі з'являються горизонтальні зморшки. Описані ученим особливості мімічного реагування вербалізовано такими мімічними ПФО, як-от: [*аж (і)*] *очі на лоб (на лоба рідше догори і т. ін.) лізуть* [СФУМ, с. 473]; *брови полізли на лоба* [СФУМ, с. 46] – «хто-небудь чимсь дуже вражений, виявляє надзвичайне здивування, збентеження і т.ін.»; *лиця нема* [СФУМ, с. 430]; *спадати з лиця* – «хто-небудь змінюється на виду, стає дуже блідим від раптового сильного хвилювання, приступу хвороби і т. ін.» [СФУМ, с. 678].

Так, скажімо, у таких ПФО *волос (волосся) дибом (дубом, дуба) стає* [СФУМ, с. 123] і *волос в'яне* [СФУМ, с. 123] дієслівні компоненти мають протилежне значення *зав'янути* – «зробитися, стати в'ялим; зів'янути, засохнути від нестачі вологи // утратити свіжість, красу, силу, бадьорість; змарніти (про людину)» [ВТССУМ, с. 382], *стати* – «приймати вертикальне положення; випрямляючись, підніматися на ноги (про людину, тварину)» [ВТССУМ, с. 1386]. Річ у тім, що, здавалося б, протилежні на перший

погляд речі можуть бути показником одного і того ж явища, страх може спричиняти різні реакції: від збудження до гальмування. Окрім того, страх має варіації від легких форм боязкості до паніки та жаху. Тому логічно припустити, що волосся піднімається вгору, коли людині дуже страшно, і в'яне, коли їй моторошно і вона відчуває побоювання. У російській мові фразема *волосы становятся (стают, поднимаются) дыбом* – «кого-либo охватывает ужас» [ФСРЯ, с. 77] також характеризує надмірний вияв страху, однак не має у своїй структурі варіантів до іменника *дыбом* (пор. з *волос дубом стає, волос дуба стає*). Зіставлення фразеологічних систем виявило в українській мові й такі тотожні за значенням ПФО *волосся сторч стало* [СФУМ, с. 123]; *волосся дротом [стає]* [СФУМ, с. 123], які не відображені в російському лексикографічному джерелі.

Аналізований фактичний матеріал засвідчує й такі паралінгвальні фраземи, що ілюструють **сором**: *дати ляпаса* [СФУМ, с. 187]; *відводити погляд* [СФУМ, с. 97]; *відводити очі* [СФУМ, с. 97] й ін. Такі ПФО пов'язані насамперед з почуттям, що «виникає в результаті усвідомлення людиною невідповідності своїх дій і вчинків тим нормам, яких вона повинна дотримуватися в своєму житті» [221, с. 172]. Кількісно найбільш представленими є миремічні ФО, пов'язані з поведінкою очей при відчутті сорому, подекуди й безчестя.

Відводячи очі при соромі, людина оцінює просторові можливості задля уникнення прямого контакту з опонентом, тому досліджувані фраземи завдяки компонентному складу окреслюють «просторовий код культури, пов'язаний із членуванням простору, абсолютною і відносною локалізацією людини і предметного світу» [234, с. 69]. Скажімо, лексичне наповнення миремічних ПФО *встромити очі в землю* [СФУМ, с. 133] – «не дивитися прямо на кого-небудь, потупити погляд»; *потопити очі [в землю]* [СФУМ, с. 551] – «дивитися вниз від сорому, ніяковості й т.ін.; засоромитися, зніяковіти»; *опускати очі [в землю, додолу]* [СФУМ, с. 468] – «відчуваючи незручність, сором, збентеження і т.ін., дивитися вниз; засоромитися, знітитися» втілює уявлення про *землю* як нижню частину особистого й групового комунікативного простору.

Національну специфіку миремічних ФО вбачаємо й у відмінності дієслівних лексем, відзначених у таких фраземах української та російської мов, як-от: *кліпати (блматити) очима* – «1) почувати себе ніяково перед ким-небудь, відчувати сором, провину і т.ін. перед кимсь; 2) мовчати, нічого не розуміючи або не

знаючи, що відповіді» [СФУМ, с. 301]; *хлопать глазами* – «1) бездействовать, молчать; 2) проявлять растерянность, смущение, удивление» [ФСРЯ, с. 106]. Варто звернути увагу на варіативність предикатів *кліпати (блмати)* української лінгвоодиниці, де *кліпати* означає «1) мимоволі швидко опускати та підіймати повіки, віі; моргати; 2) світитися слабким мінливим світлом; *блмати*, мерехтіти; світити уривчасто, з перервами; блискати, мигати; кидати погляди, поглядати» [ВТССУМ, с. 546]. Натомість дієслово *хлопать* у прямому значенні зовсім не пов'язане з діяльністю очей і кваліфікує передусім рухи руками, завдяки чому відтворюються характерні звуки.

3-поміж паралінгвальних ФО, які репрезентують негативні емоційні переживання, вирізняються й такі стійкі словосполучення, що номінують *печаль*. Наприклад: *очі туманом заходять* [СФУМ, с. 478]; *невеселим (сумовитим, сумним) оком* [СФУМ, с. 466]; *квасити губи* [СФУМ, с. 289] тощо. Названі ПФО ілюструють психічний стан, спричинений розставанням, психологічною ізоляцією (почуттям самотності), невдачами при досягненні мети, розчаруваннями. Під час переживання цієї емоції відбувається гальмування моторики, звуження судин, людина може відчувати холод, стиснення в легенях, нестачу кисню; рухи тіла повільні, руки і голова опущені, тяжкість усього тіла, зазвичай супроводжується плачем [91, с. 184].

Семантично близькими є ПФО, що фіксують байдужість, стан апатії – індіферентність, байдужість, відсутність інтересу: *стояти (триматися, держатися) осторонь* [СФУМ, с. 697]; *опускати руки* [СФУМ, с. 468]; *опускати крила* [СФУМ, с. 468].

Притаманні структурі ПФО дієслівні компоненти мотивують семантичні особливості подібних фразем, зокрема укр. *руки опускаються* [СФУМ, с. 624] – «хто-небудь впадає в апатію, стає байдужим, пасивним, бездіяльним; не хоче робити чогось»; рос. *руки опускаются [отнимаются]* [ФСРЯ, с. 400] – «пропадает всякое желание или способность действовать, делать что-либо». Як бачимо, в українському лінгвосередовищі жестова ФО, яка позначає стан пригнічення, вказує на бездіяльність мовця, його небажання щось робити. Смісловий діапазон російського фразеологізму зосереджений не тільки на безініціативності, але й відображає втрату здатності щось робити (емоційне і фізичне безсилля). На ґрунті витлумачення такого жестового ФО, як-от: *махнути рукою* – «1) перестати займатися ким-, чим-небудь, турбуватися про когось, щось, збайдужіти до когось, чогось; 2) не турбувати, не чіпати когось; 3) перестати сподіватися на

щось, чекати чогось» [СФУМ, с. 382] – спостерігаємо культурно-національну інформацію, подану у трьох значеннях. Аналізований матеріал засвідчує, що полісемічній ПФО в українській мові відповідає моносемічна білоруська фразема *махнуць рукой* – «перестає звртаць увагу на кого, што-н., перестать цікавіцца кім, чым-н» [ФСБМ, Т.2, с. 33], де акцентовано на втраті зацікавленості й насамперед уваги.

Значну частину у складі паралінгвальних фразем з негативною конотацією складають сталі звороти на позначення *зневаги, відрази*. Наприклад: *плювати (наплювати) в вічі (в очі, межі очі)* [СФУМ, с. 521]; *кривити рот (зуби, уста)* [СФУМ, с. 313]; *дивитися (поглядати) згори (зверху) вниз (звисока, зверхньо)* [СФУМ, с. 198]; *дивитися козирем* [СФУМ, с. 197] та ін.

Слід зауважити, що під зневагою розуміють соціальну відразу до людини, що могла вчинити щось недостойне. Специфіка цієї емоції, на думку Є. Ільїна, полягає в її переході у стійке почуття неприязні до когось, незважаючи на первинну ситуативність переживання. У зв'язку зі складністю утворення й протікання ця емоція має супровідну міміку, експресію якої важко розмежувати між відразою та гнівом. Це комплексне утворення, візуально оформлене так: висловлюючи своє презирство, особа виправляє поставу, трохи відкидає голову назад і споглядає неприємний для неї об'єкт ніби зверху [91, с. 209]. Спостереження за семантичними особливостями ПФО, які ілюструють огиду, погорду, соціальну немилість, засвідчують розмитість диференційних меж між психічним явищами в контексті їх лінгвального вираження. Ворожу комунікативну програму реалізують такі кінематичні ФО: *вернути (відвертати) ніс (носа, фізіономію, рило, пику)* [СФУМ, с. 56], *плювати (наплювати) в обличчя (в лице, в пику)* [СФУМ, с. 521]; *плювати (наплювати) в душу* [СФУМ, с. 521]; фонаційний зворот *цвіркати через губу* [СФУМ, с. 756] і под. На окрему увагу з-поміж цих паралінгвальних висловів заслуговують мімічні ФО, як-от: *дути губи* [СФУМ, с. 223]; *копити губу (зуби, носа, ніс)* [СФУМ, с. 307]; *розквасити губи* [СФУМ, с. 610]. Національно-культурний потенціал, на нашу думку, яскраво репрезентує вислів *надувати (надимати) губки* [СФУМ, с. 418] – «1) гніваючись, ображаючись і т. ін., надавати обличчю незадоволеного вигляду; 2) виражати зверхність, поважність; пишатися, зазнаватися». Варто вказати на емоційну двоплановість зазначеної лінгвоодиниці, адже вона вербалізує зверхність і пику, гнів і розлюченість. У зв'язку з цим показовим є

російський вислів *надувать губы (губки)* [ФСРЯ, с. 262], що означає «сердитися, обижатися, делая недовольное лицо, выражать неудовольствие, досаду и т. п.» і зовсім не демонструє гордоців чи зарозумілості в міжособистісній взаємодії мовців.

Етнокультурну специфіку засвідчує й такий український паралінгвальний вислів *гнути (дерти, задирати і т. ін.) кирпу (носа, ніс)*, що означає «гордовито триматися, бути чванливим, гонористим; зазнаватися» [СФУМ, с. 189], констатує не тільки зарозумілість особи, а й передає насмішкувате, глузливе ставлення мовця до того, хто виявляє зневагу, зверхність до інших. Добором слів *кирна*, тобто кирпатий, короткий ніс (людину із таким носом називали кирпаком), і *гнути* (не просто піднімати догори, а піднімати наскільки можливо) створюється модель підкреслено негативної поведінки [114, с. 91]. Для характеристики зазначеної комунікативної взаємодії в російській мові вживається фразема *задирать [драть, поднимають] нос* – «зазнаваться, важничать, чваниться» [ФСРЯ, с. 163], позбавлена, як бачимо, варіативних елементів на позначення відповідної частини обличчя. Убачаємо особливість національного емоційного життя й у ПФО *задирати (піднімати) хвіст (хвоста) [угору]*, значення якого «поводитися гонористо, самовпевнено, ставлячись до всіх зверхньо, з презирством» [СФУМ, с. 243] відображає власне гордовиту поведінку. Ідентичний за формально-граматичними показниками російський вислів *задирать хвост* має абсолютно іншу семантику «не считается ни с кем и ни с чем, не обращать внимания ни на кого и ни на что» [ФСРЯ, с. 163].

Крізь призму соціального збайдужіння і цурання вияв неповаги можна розглядати й у пантомімічних ФО, наприклад: *братися фертом в (понід) боки* [СФУМ, с. 45]; *ходити навичем (гоголем)* [СФУМ, с. 749]; *ходити півнем* [СФУМ, с. 750]; *ходити (стояти, виступати) козирем (королем, тузом)* [СФУМ, с. 750]. Прикметно, що у вислові *ходити козирем* [СФУМ, с. 750] йдеться не про картярську гру, а про ходу. Ще в Київській Русі бояри, на відміну від простолюду, пришивали до коміра святкового каптана ще один комір, гаптований сріблом, золотом і діамантами, який називався козирем. Цей елемент одягу поважно стримів, надаючи поставі боярина гордовитості [86, с. 102].

Негативної конотації на українському мовному ґрунті набуває пантомімічна ФО *повернутися спиною (спинами, плечима)*, яка означає «виявити байдужість, зневагу і т. ін. до кого-, чого-небудь, знехтувати ким-, чим-небудь» [СФУМ, с. 524]. Щонайперше варто

зауважити на більшій варіативності іменних компонентів у структурі ПФО в українській мові порівняно з російською і білоруською. Окрім того, фіксуємо відмінні риси в семантиці білоруського вислову *наварочваць спіну* – «пряяўляць поспную абьякавасць да каго-, чаго-н., пераставаць звяртаць увагу на кого-што-н» [СФБМ, Т.2, с. 168], де *абьякавасць* розуміємо як відсутність цікавості до мовця чи теми розмови. Аналогічний зворот у російському фразеологічному фонді *поворачиваться спиной* [ФСРЯ, с. 327] позначає «проявляют пренебрежение, безразличие; переставать обращать внимание на кого-, что-либо». З особливістю жесту-прототипу, що констатує поворот тіла задля уникання комунікативної взаємодії, пов'язаний інший вислів *показывать спину* [ФСРЯ, с. 335] – «отвернувшись, уходит, не желая объясняться, разговаривать с кем-либо или выражая невнимание, пренебрежение; 2) удирать, обращаться в бегство». У білоруській мові натрапляємо на зворот *паказваць спіну* – «пагардліва адварачвацца, не жадаючы размаўляць з кім-н.» [СФБМ, Т.2, с. 219]. Остання ілюстрація номінує зневагу до співрозмовника, функціонує окремою одиницею в білоруському мовному середовищі, хоч українською лексикографічною працею не зафіксована.

Отже, українські фразеологізми на позначення негативних емоційних реакцій вирізняються значною продуктивністю і становлять одне з вагомих джерел формування знань й уявлень про носіїв мови. Система невербальних одиниць, закріплених у внутрішній формі ПФО, є певною кумуляцією світобачення української лігвоспільноти. Варіативні компоненти окремих паралінгвальних фразем, подекуди семантичні модифікації засвідчують культурно-національний досвід деструктивної комунікації, визначають її цінність в умовах міжособистісної взаємодії.

Позитивні емоції. З погляду психологічного комфорту позитивні емоції є певними сигналами повернення втраченого благополуччя, тому вони не вимагають негайної мобілізації сил, дій для збереження повноцінного функціонування систем організму. Під час таких переживань сигнал для емоційного реагування нетривалий, адже адаптація до сприятливих умов настає досить швидко. Загалом позитивні психічні стани сприяють конструктивній взаємодії особи з іншими людьми, ситуаціями тощо.

Із погляду семантики репрезентанти групи позитивних емоційних переживань можна розподілити на різновиди відповідно до тих станів, які вони вербалізують: 1) радість; 2) любов; 3) захоплення (захват).

Паралінгвальні фразеологізми на позначення *радості* ілюструють психічний стан підвищеної позитивно забарвленої емоційної піднесеності [221, с. 152]. Як зауважує В. Лабунська, радість на 55 % передається мімічними моделями реагування (сюди ж зарахована й зорова комунікація). З-поміж ПФО на позначення втіхи, задоволення, приємності переважають миремічні фрази, наприклад: *очі запалали* [СФУМ, с. 476]; *бісики грають (стрибають, іскряться) в очах* [СФУМ, с. 33]; *очі засвітили (заіскрили, засвітилися)* [СФУМ, с. 476]; *очі горять (палають)* [СФУМ, с. 476]; *очі грають* [СФУМ, с. 476]; *очі [так і] світяться* [СФУМ, с. 478]; *очі розгоряються* [СФУМ, с. 478]. Уявлення про рухливість ока формується в наївно-анатомічній картині етносу враженнями про здатність очей випромінювати світло, що стає експресивним позначенням психоемоційних станів людини залежно від конотації дієслів чи спектра знаків вогню, світла [238, с. 95].

На окреме коментування заслуговує пантомімічна ФО *тримати (держати) хвіст (хвоста) трубою (бубликом)*, що закарбувала в собі образ постави людини, задоволеної собою, чимось. Цей зворот означає «1) не журитися, зберігати почуття оптимізму; бути впевненим у собі; 2) бути занадто самовпевненим; бундючитися; не зважати на інших» [СФУМ, с. 722]. Натомість у білоруській мові натрапляємо на фразеологізм *трымаць (насіць) хвост трубой (дудой, абаранкам, пісталетам)* – «трымацца ўпэўнена, з гонарам, не баючыся, не сумуючы» [СФБМ, Т.2, с. 733–734], подібний до українського вислову своєю структурою, проте має відмінності в семантиці. У такому ключі варто розглядати й сталий зворот російської мови *держи хвост трубой [пистолетом]* [ФСРЯ, с. 139] – «не уньвай, не робей, держись уверенно». У зазначеної лінгвоодиниці відсутні варіативні компоненти української ПФО, дієслівні елементи мають різну форму, зафіксовану словником.

В українській лінгвокультурі засвідчені й такі ПФО, що вербалізують *любов*, а саме: *вішатися (кидатися, чіплятися) на шию* [СФУМ, с. 114]; *брати за душу (за серце)* [СФУМ, с. 40]; *держати (тримати) в [своїх] лаптах* [СФУМ, с. 192]; *вхопити за серце (за душу)* [СФУМ, с. 143]; *носити на руках* [СФУМ, с. 440] та ін. Любов традиційно розуміють як «високе моральне почуття зі стійкою, самовідданою і свідомою прихильністю людини до когось чи до чогось, зумовлену визнанням достоїнств об'єкта любові або спільними переконаннями, життєвими цілями та інтересами людей» [221, с. 86]. Здебільшого лінгвальне втілення названого почуття важко

розмежувати із симпатію – «стійким позитивним ставленням до когось або чого-небудь (інших людей, їх груп, соціальних явищ), що виявляється у привітності, доброзичливості, захопленні, спонуканні до спілкування, виявленні уваги, допомоги (альтруїзму)» [91, с. 313].

Зважаючи на позитивну динаміку емоцій любові й радості, про яку вже йшлося вище, можемо констатувати домінування миремічних ФО. Наприклад: *пускати бісики [очима (оком)]* [СФУМ, с. 584]; *пускати гудзики [очима (оком)]* [СФУМ, с. 584]; *гострити очі* [СФУМ, с. 164]; *зривати очі* [СФУМ, с. 272]; *рвати очі* [СФУМ, с. 595]; *обдарувати поглядом* [СФУМ, с. 446]. Фактичний матеріал доводить те, що джерелом «виникнення кохання» в українській фразеології є соматизм *очі*, оскільки «це найдавніша міфологема, яка характеризує не лише фізичні, а й духовні здібності людини щодо досягнення будь-яких явищ» [167, с. 132–133].

Так, зокрема у ПФО *обіймати (обнімати) поглядом (оком, очима)* енергійність руху очей визначено такими дієсловами: *обсипати, обіймати*, які вказують на інтенсивність погляду і означають насамперед «оглядати когось, що-небудь, дивитися на когось, на щось, виявляючи почуття симпатії, любові, ніжності й т. ін.» [ФСУМ, с. 452]; *стріляти очима* – «поглядати на когось, що-небудь, виражаючи певні почуття, емоції; кокетливо, грайливо позирати на когось-небудь, полонившись кимось» [ФСУМ, с. 698]. Аналізовані миремічні ФО вказують на різне оцінне ставлення до об'єкта симпатії. За умов прототипової ситуації вербалізація таких миремічно-емоційних сигналів вимагала первинно експресивного вираження очима почуття ніжності в першому разі й зацікавленості – у другому.

За нашими спостереженнями, в українській мові кокетство як поведінкова реакція представлена рядом ПФО: *посилати бісики* [СФУМ, с. 547]; *пускати бісики [очима (оком)]* [СФУМ, с. 584]; *пускати гудзики [очима (оком)]* [СФУМ, с. 584]; *пускати гедзики* [СФУМ, с. 584]. Натомість для російської комунікативної взаємодії, пов'язаної із приязністю і прихильністю до іншої людини, властива лише одна ФО *строить [делать] глазки* [ФСРЯ, с. 461] зі значенням «игриво, кокетливо поглядують на когось-либo, кокетничать с кем-либo». Культурно-національні особливості названих лінгвоодиниць убачаємо також у наявності специфічних лексем (*гудзик, гедзь, бісик*) у складі паралінгвальних фразем. «Багатство» фразеологічного матеріалу української мови, відповідно, і невербальної поведінки закоханих осіб цікаво демонструє іменник *гудзик* –

«предмет, перев. круглої форми, що служить застібною в одязі або використовується як прикраса» [ВТССУМ, с. 270]. Він позначає предметно-костюмний субкод культури, пов'язаний із предметами одягу, аксесуарами, тканинами [234, с. 122]. Можна припустити: саме округлість форми уможливила асоціативні зв'язки між органом зору, зокрема зіницею, здатною до розширення, і засобом для застібання одягу. На окремі ознаки кокетливого погляду вказує й іменний компонент *тедзь* – «велика муха, від укусів якої тварина кидається з боку в бік, ніби вередуючи; символізує інтригу» [ЗУЕ, с. 165]. Заслуговує на окремий коментар символічне підґрунтя лексеми, яке, гадаємо, впливає на значення фразеологізму *пускати тедзики*, адже його внутрішня форма кваліфікує любовні переживання, що передбачають інтригу і не позбавлені підступності. Окрім того, цікаву особливість, пов'язану зі словом *тедзь*, помічаємо в етимологічному словнику, де зазначено [*гзитися*] – «жирувати, залицятися», [*гзи*] – «пустощі; залицання» [76, Т. 1, с. 489].

Окремі миремічні ПФО на позначення насамперед уваги як прояву симпатії вирізняються більшою кількістю в українській мові порівняно з російською. Наприклад: укр. *обіймати поглядом* [СФУМ, с. 448]; *закидати оком* [СФУМ, с. 244]; *покласти око* [СФУМ, с. 535]; *грати очима* [СФУМ, с. 167] і рос. *играть глазами* – «бросать выразительные взгляды, стремясь обратить на себя внимание, пробудить к себе интерес в ком-либо» [ФСРЯ, с. 179].

Мовна ілюстрація іншої позитивної емоції – *захоплення* – представлена доволі скромно. Цей психічний стан передбачає «значне поглинання роботою, грою, творчістю; вищий рівень прихильності до певної особи [221, с. 61]. З усього різноманіття ПФО наведемо ті, у яких убачаємо етнокультурні особливості. Так, скажімо, в українській мові фіксуємо дві лінгвоодиниці, а саме: жести́ва ФО *пальчики облизувати* – 1) бути дуже задоволеним чим-небудь (перев. їжею, питвом); бути в захопленні від кого-, чого-небудь» [СФУМ, с. 452]; миремічна фразема *очі розгоряються* – «1) чий-небудь погляд, вигляд виражає почуття задоволення, захоплення і т. ін.; хтось радіє або стає збудженим; 2) хтось з інтересом розглядає кого, що-небудь» [СФУМ, с. 825]. Відповідно, у білоруській мові тільки *паціраць рукі* – «адчуваць, перажываць вялікае задавальненне ад поспеху ў якой-н. справе» [СФБМ, с. 272]; у російській – *пальчики оближешь* зі значенням «1) очень вкусен, аппетитен, доставляет огромное удовольствие (о пище, питье); 2) очень красив, хорош, интересен, приводит в восхищение» [ФСРЯ, с. 291].

Проаналізовані приклади підтверджують багатогранність фразеологічної системи, співвіднесеність ПФО на позначення позитивних психологічних станів з культурно-етнічними реаліями й особливостями української комунікативної поведінки.

Амбівалентні емоції. У наївній картині світу нейтральний емоційний стан пов'язаний із демонстрацією різноманітних рухів тіла, міміки й жестів, що відображають неоднозначні переживання. Виокремлення цієї групи паралінгвальних зворотів спричинене, по-перше, неоднозначними диференційними ознаками психічних станів (подив, збентеження), по-друге, полярністю позначуваних відчуттів, репрезентованих у семантиці сталих висловів.

У психології під **здивуванням** розуміють «інтелектуальну емоцію, викликану новизною; сприйняття чогось незвіданого, цікавого» [221, с. 63]. Така емоційна реалія здебільшого має позитивний характер, адже людина отримує задоволення, схоже на посилений інтерес, в іншому разі – несприятливий вплив на розвиток думки визначає деструктивність сприйняття, комунікації. Еталони експресивної поведінки, пов'язані з емоцією здивування, вербалізовано миремічними і пантомімічними фраземами, наприклад: [аж] *очі рогом лізуть* [СФУМ, с. 474]; *робити великі очі* [СФУМ, с. 601]; [аж] *ударити об поли руками* [СФУМ, с. 732]; *битися (бити [себе]) об поли [руки]* [СФУМ, с. 30].

Так, зокрема, українська мімічна ПФО *роззявляти (розкривати) рот (рота)* є полісемантичною: «1) починати говорити, висловлювати якесь бажання; 2) виявляти велике зацікавлення, захоплення чи здивування, слухаючи когось або розглядаючи щось; 3) посягати, зазіхати на що-небудь чуже; 4) просити їсти, голодувати; 5) бути неуважним, неквапливим» [СФУМ, с. 609]. Звужену семантику має подібний вислів білоруської мови *паразяўляць (паразявіць) раты* – «1) крайне здзівіцца, стаць моцна ўражаным (пра ўсіх, многіх); 2) зазяваўшыся, перастаць рабіць што-н. (пра ўсіх, многіх)» [СФБМ, Т.2, с. 252].

Жестова фразема *розводити руками* має такі значення: «1) виражати здивування, захоплення, розгубленість і т. ін.; 2) виявляти свою неспроможність щось зробити, у чомусь розібратися і т. ін.; 3) відмовлятися від участі в якій-небудь справі, виражати свою непричетність до чогось» [СФУМ, с. 605]. Семантичний обшир української ПФО контрастує з аналогічним за структурою висловом білоруської мови *разводзіць рукамі* – «даходзіць да крайняга здзіўлення, недаўмення; не ведаць, як выйсці з цяжкага становішча»

[ВТССУМ, Т.2, с. 413]; те саме спостерігаємо й у російській *развести руками* – «крайне удивляться, недоумевать; не знать, как поступить в затруднительных обстоятельствах» [ФСРЯ, с. 378]. Розвиток пантомімічних ФО в українській мові відображає одиниця *знижувати плечима* – «1) піднімати й опускати плечі на знак нерозуміння, здивування, зневаги» [СФБМ, Т.2, с. 473]. Як бачимо, ПФО засвідчує й негативну оцінку комунікативної дійсності (пор. білор. *паціскаць плячамі* (-ыма) – «выказваць здзіўленне, неразуменне, няведанне і пад.» [СФБМ, Т.2, с. 272]).

Значну частку з-поміж полярних емоційних реакцій становлять паралінгвальні сталі звороти, що відображають хвилювання, збентеження, нервові збудження. Сюди зараховують ПФО, що ілюструють різноманітну палітру інтенсивних емоційних переживань, наприклад, пантомімічні фраземи: *втрачати (зубити) рівновагу* [СФУМ, с. 137]; *переминатися (переступати) з ноги на ногу* [СФУМ, с. 496]; [*як (мов, ніби)*] *скам'яніти (скаменіти) [на місці]* [СФУМ, с. 654] і т. ін.

Варто звернути увагу на метафоричні номінації кольору обличчя мімічними ФО, а саме: [*аж*] *кров кинулася до обличчя (в обличчя, в лице)* [СФУМ, с. 314]; *лице (обличчя) горить ([аж] пашисть)* [СФУМ, с. 339]; *кров заливає обличчя (лице)* [СФУМ, с. 315]; *кров ударила в лице (в обличчя, до лица)* [СФУМ, с. 315]. Фактичний матеріал підтверджує думку А. Вежбицької щодо червоного кольору, який не має постійного еталона в навколишньому середовищі, окрім постійного зразка певної моделі досвіду – крові. Однак кров не є настільки значним символом, як вогонь. Цим дослідниця пояснює факт установлення в багатьох культурах глибокого зв'язку між червоним кольором і його найближчим аналогом у людському оточенні – вогнем [42, с. 265].

Зіставний аналіз визначає в російській мові одну фразу, пов'язану з мімічними стереотипами почервоніння: *до корней волос* – «очень сильно (краснеть, покраснеть, вспыхнуть)» [ФСРЯ, с. 207]. Фіксуємо відмінності й при вербалізації мімічного виразу «бліде обличчя»: укр. *лиця нема (немає, не знати, не було)* – «хто-небудь змінюється на виду, стає дуже блідим від раптового сильного хвилювання, приступу хвороби і т. ін.» [СФУМ, с. 430]; рос. *лица нет* – «кто-либо страшно побледнел, осунулся, изменился в лице от чего-либо, обычно от боли, ужаса, волнения и т. п.» [ФСРЯ, с. 277], де *осунуться* означає «схуднути на обличчі».

Стійкі паралінгвальні звороти, що вказують на занепокоєння, тривогу, досить важко диференціювати і відмежувати від проаналізованих вище лінгвоодиниць. У психологічній літературі подане таке тлумачення неспокійної, збентеженої поведінки людини – «це емоційний стан, який виникає в умовах імовірних несподіванок при затримці приємних ситуацій, в очікуванні неприємних і характеризується стурбованістю, побоюванням, тугою» [221, с. 191].

Спостереження за семантикою та компонентним складом досліджуваних фразем засвідчують концептуалізацію емоційного досвіду мовців через предметний культурний код. Наприклад, пантомімічний зворот *як на голках (на шпильках, на шпичках, на колючках, на терню) сидіти, стояти, почувати* означає «у стані надзвичайного нервового збудження, збентеження, хвилювання; неспокійно, нетерпляче» [СФУМ, с. 155], утворений на основі порівняння, а синонімічний ряд демонструє еталон неприємних відчуттів, фізичного дискомфорту. Лексеми-варіанти являють собою конкретні іменники на позначення матеріальних об'єктів, що заповнюють життєвий простір людини. Серед лінгвоодиниць заслугоує на окремий культурологічний коментар фітонім *терня (терен)* – символ важких життєвих доріг, страждання і муки, що є ремінісценцією до біблійного образу Христа з терновим вінком на голові. Однак, як бачимо, емотивний семантичний спектр ФО не зазнає впливу кваліфікаційних ознак символу, а тому не відображає надмірного вияву фізичного чи морального болю. У російській мовній традиції варіативність еквівалентного виразу не зафіксована, а саме: *как [будто, словно, точно] на иголках* – «в состоянии крайнего волнения, нервного возбуждения, беспокойства (быть, сидеть)» [ФСРЯ, с. 177].

Зміни кольору шкіри притаманні індивідові під час емоційного реагування на будь-який чинник міжособистісної взаємодії, позначений позитивним чи негативним тоном. Так, скажімо, обличчя без рум'янця, позбавлене природного кольору, є ознакою хвороби, страху, подиву тощо. Як свідчать спостереження над мовним матеріалом, мімічні фраземи номінують блідий вираз обличчя без вказівки на джерело такого стану, проте можемо констатувати, що «національна специфіка мовного вираження розширює в кожній мові власне коло компаративних об'єктів» [80, с.47]. Наприклад, в українській мові наявні дві одиниці на позначення змарніння людини, а саме: *як з воску (із гіпсу) виліплений* – «надзвичайно блідий (про обличчя)» [СФУМ, с. 76]; *як смерть* зі сл. блідий, побіліти – «дуже,

надзвичайно» [СФУМ, с. 669]; рос. бледен *как смерть* – «(бледен) очень сильно» [ФСРЯ, с. 438]; білор. бледны, худы *як смерць* – «вельмі (бледны, худы)» [СФБМ, Т.2, с. 586]; білор. *як палатно* «вельмы белы, бледны, збялець, пабялець» [СФБМ, с. 226].

Отже, паралінгвальні фраземи демонструють негативні й амбівалентні емоції, які диференційовані в нашій роботі з погляду підвищення психологічного дискомфорту у спілкуванні або полегшення конструктивної поведінки. Такий підхід дав змогу схарактеризувати те чи те емоційне переживання залежно від того, який вплив воно здійснює на внутрішньо-особистісні процеси та на взаємодію особистості з найближчим соціальним оточенням. Мовна реалізація емоційних експресивних рухів, виразів обличчя, поглядів репрезентує наївні уявлення лінгвоносіїв про власний емоційний світ. Серед зазначених груп превалюють сталі вислови з негативною модальністю (близько 83 ПФО); це визначає здатність до емоційного співпереживання, високий рівень фізичної й психічної реакції на подразники фізичного й морального характеру. Сталих зворотів з позитивним емоційним тлом, а також тих одиниць, що мають амбівалентний семантичний склад, виявлено значно менше (відповідно приблизно 30 і 20 паралінгвальних висловів). Такі кількісні відмінності пояснюють загальну тенденцію до концептуалізації негативних проявів в українській лінгвоментальності, що є закономірним явищем у філогенезі емоційних реалій. Окрім того, емоційна діяльність людини нерозривно пов'язана з її когнітивно-оцінною сферою, тому пізнавальна активність мовців є важливим компонентом для переживань і почуттів, формує світоглядні позиції народу. Лінгвоментальні традиції пізнання світу ілюструють подекуди й паралінгвальні фразеологізми.

3. 2. 2. Фразеологізація когнітивної сфери людини.

Для мови є характерною унікальна конструктивна динаміка перетворення мисленнєвих операцій задля їх упорядкування. За таких умов можна констатувати мовний вплив на когнітивні процеси, де мова – це не просто репрезентативна символічна система, але передусім засіб отримання та передачі комунікативної інформації [253, с. 173].

Паралінгвальні стійкі вислови, що відображають пізнавальні процеси, розподілено за основними когніціями на такі різновиди:

- 1) ПФО на позначення уваги;

2) ПФО на позначення процесів сприйняття (зір, слух);

3) ПФО на позначення мовленнєвої діяльності людини.

У кількісному вимірі паралінгвальні сталі звороти, що репрезентують особливості уваги, виявляють найвищу продуктивність. Частотністю позначені миремічні ФО, наприклад: *пасти очима (зором, поглядом)* [СФУМ, с. 486]; *свердлити очима (поглядом)* [СФУМ, с. 630]; *впиватися очима (поглядом, зором)* [СФУМ, с. 127]; *поглинати очима (поглядом, зором)* [СФУМ, с. 527]; *обмірювати оком (поглядом)* [СФУМ, с. 454]; *прикипати очима (поглядом, зором)* [СФУМ, с. 562]; *водити очима* [СФУМ, с. 121] й ін.

Почасти згаданий когнітивний процес передається й іншими кінематичними ФО, як-от: *обернутися лицем (обличчям)* [СФУМ, с. 447]; *брати голову в руки* [СФУМ, с. 39]; *тикати носом* [СФУМ, с. 710].

При зіставному аналізі етнокультурну специфіку визначаємо саме в миремічних фраземах, які в порівнюваних мовах подекуди мають відмінності в лексичному наповненні й структурі: укр. *не відривати (не відводити) очей (погляду)* [СФУМ, с. 105] і рос. *не упускать [не выпускать] из виду [из глаз]* [ФСРЯ, с. 497]; укр. *не спускати ока (очей)* [СФУМ, с. 685] і рос. *не сводить [не спускает] глаз* [ФСРЯ, с. 413–414].

Задля номінації стану, під час якого людині важко сконцентруватися, в українській і російській мовах використовуються різні миремічні звороти, а саме: *очі розбігаються* – «хтось не може зосередити увагу на чомусь одному, дивиться то на одне, то на інше» [СФУМ, с. 890], і рос. *растеряют глаза* – «не знають, куда или на что смотреть, на чем останавливать свое внимание при обилии чего-либо» [ФСРЯ, с. 386].

Як свідчить спостереження над досліджуваним матеріалом, процес сприйняття мовцем світу фіксують паралінгвальні сталі вислови, пов'язані із зоровим і слуховим аналізаторами.

Спродуковані на основі зорової сенсорики ПФО є, відповідно, миремічними: *зустрічатися з очима (з поглядом)* [СФУМ, с. 274]; *повертати очі* [СФУМ, с. 524]; *переводити очі (погляд)*; *досягнути оком* [СФУМ, с. 217]; *обводити очима (поглядом, зором)* [СФУМ, с. 445]; *блукати (блудити) очима (поглядом)* [СФУМ, с. 34] та ін.

Особливості зорового пізнання мають безпосередній стосунок до просторового культурного коду. Так, наприклад, фразеологізми *зміряти очима (оком, поглядом)*; *міряти очима з ніг до голови* означають «оглядати кого-, що-небудь, дивляючись або оцінюючи»

[СФУМ, с. 267] і репрезентують архетипні уявлення людини про її вертикальне положення, розміщення у просторі. Цілісне сприйняття силуету тіла зумовлене метонімічним прийомом: суцільне вимірювання індивіда здійснюється завдяки невід'ємним його частинам, що являють собою еталони, міри вертикальної протяжності, [123, с. 239], які проілюстровано лексемами *ноги, голова*. Крім того, звернімо увагу й на стереотип зорової поведінки, зафіксований аналізованими миремічними фразами. Позаяк опис ситуації, у якій комуніканти оглядає опонента й оцінює його, узгоджується зі стійким уявленням про зразок дій у подібних обставинах, правомірно стверджувати про культурну детермінацію невербальної комунікативної програми. На окремий коментар заслуговує й семантичний обшир сталого вислову української мови, адже ФО демонструє емоційне ставлення до адресата, функціонуючи у значенні «дивитися на кого-, що-небудь, виражаючи певні емоції (перев. негативні)» [СФУМ, с. 267]. У лінгвопросторі російської культури натрапляємо лише на один фразеологізм *мерить глазами [взглядом]* – «пристально, как бы оценивая, оглядывать» [ФСРЯ, с. 242], що не виявляє метафоричної близькості до емоційних переживань і пов'язаний винятково з перцептивними властивостями мовців.

З кількісною перевагою в українській лінгвокультурі діяльність органа зору, здебільшого рухи очима, напруження очей репрезентують такі ПФО: *обертати [свої] очі (погляд, зори)* [СФУМ, с. 447]; *поводити (повести) очима (оком, поглядом)* [СФУМ, с. 526]; *метнути очима* [СФУМ, с. 386]; *пробігти очима* [СФУМ, с. 571]; *стрибати очима* [СФУМ, с. 697]; *окидати оком (очима, поглядом)* [СФУМ, с. 462]; *вступити очі (зір, погляд)* [СФУМ, с. 138]; *тримати на оці* [СФУМ, с. 722]; *тримати на мушці (на прицілі)* [СФУМ, с. 722]; *затримується погляд* [СФУМ, с. 527]; *полоснути поглядом* [СФУМ, с. 539]; *охопити оком* [СФУМ, с. 471]. Натомість у російській лексикографічній праці натрапляємо на вислів *навострить глаза (глазки)* [ФСРЯ, с. 260], не характерний для україномовного вжитку.

Відмінність номінації когнітивних процесів у близькоспоріднених мовах помічаємо в ПФО: укр. *сковзати очима (поглядом)* – «мимохідь дивитися на кого-, що-небудь» [СФУМ, с. 658]; рос. *краем глаза* – «мельком, очень краткое время (видеть что-либо)» [ФСРЯ, с. 210].

В іншому разі фіксуємо розширення семантики українського паралінгвального вислову до двох витлумачень, причому друге

демонструє зв'язок пізнавальної та емоційної сфери життя українців, а саме: *одним оком* зі словами *поглядати, дивитися, глянути, заглянути* і т. ін. 1) трохи, побіжно, між іншим і т. ін.; 2) без поваги; зверхньо, непривітно і т. ін. [СФУМ, с. 625]. У вислові російської мови *хоть (хоть бы) одним глазком (глазом)* наявні підсилювальні частки й лише часткова відповідність значення – «мельком (посмотреть, взглянуть и т. п. на кого-либо или на что-либо)» [ФСРЯ, с. 107].

В українському комунікативному просторі простежуємо незначну кількість ПФО на позначення слухових перцептивних дій, що переважно репрезентовані мімічними ФО. Наприклад: *вуха насторожилися* [СФУМ, с. 141]; *наставляти (нацулювати, нацурювати) вуха (вуха)* [СФУМ, с. 426]; *вуха насторожі* [СФУМ, с. 140]; *розвішувати вуха (уха)* [СФУМ, с. 604].

Завдяки слуховому аналізатору мовець здатен зорієнтуватися в навколишньому середовищі, активізувати увагу й перетворити рецепторну інформацію на окремі фрагменти знань про світ. Національну специфіку вербалізації цього складного процесу з позиції компонентного складу характеризує такий зіставний ряд ПФО: укр. *наставляти (нацулювати, нацурювати) вуха (вуха)*; рос. *нагострить [насторожит] уши* [ФСРЯ, с. 260]; білор. *навастрыць вушы (вуха)* [СФБМ, Т.2, с. 89]; *наставиць вушы* [СФБМ, Т.2, с. 118]; *нататырваць вушы, нататырыць вушы* [СФБМ, Т.2, с. 123].

У складі ПФО на позначення процесу мовлення цілком закономірним є функціонування фонаційних фразем, наприклад: *дерти мовчачка* [СФУМ, с. 194]; *роззявляти пащеку (пельку)* [СФУМ, с. 609]; *цідити слова (слово за словом, слово по слову)* [СФУМ, с. 757]; *брати криком* [СФУМ, с. 41]; *рвати горло* [СФУМ, с. 595]; *розпускати голос* [СФУМ, с. 613]; *цідити крізь зуби* [СФУМ, с. 757]; *крізь зуби* [СФУМ, с. 274].

Культурну конотацію фонаційних ФО, які характеризують мовчання, можемо прослідкувати завдяки словам-компонентам, співвіднесеним із предметним культурним кодом, як-от: *брати язика на гапличок* [СФУМ, с. 43]; *набирати води в рот* [СФУМ, с. 415]. Мовець існує у власноствореному інформаційному середовищі – у світі предметів і явищ, які є знаками й у яких закодовано різноманітну інформацію. Наприклад, лексема *гапличок* ← *гаплик* позначає «металева зачіпка, що пришивається проти петлі до одягу і служить застібною» [ВТССУМ, с. 222], і позначає предметно-костюмний субкод культури [234, с. 122]. Інша ілюстрація фіксує лексему *вода*, що являє собою природно-стихийний субкод [234, с. 123] і засвідчує

стереотипність сприйняття дійсності. Вочевидь образ ситуацій мовчання в ПФО узгоджується зі стійким уявленням про образ дії: при наявності в роті сторонніх речовин індивід дійсно втрачає здатність говорити.

На окреме коментування заслуговують фонаційні ФО, що ілюструють гучність вимови, а саме: укр. *на високих нотах* – «підвищеним голосом від обурення, незадоволення, радості і т. ін.» [СФУМ, с. 422]; білор. *на высокіх нотах (на високай ноце)* гаварыць, пагаварываць – «вельмі гучна, нядобразычліва» [СФБМ, с. 150]. Як бачимо, аналізовані лінгвоодиниці мають ідентичну структурну композицію, проте різняться за значенням у зв'язку з набуттям українською ПФО додаткових семантичних відтінків. Співрозмовник може підвищувати голос під час переживання негативних і позитивних емоцій; у витлумаченні білоруської ФО вказано тільки недоброзичливі емоційні переживання.

Отже, досліджуваний фразеологічний матеріал свідчить, що процеси пізнання світу органами чуття є найпоказовішими для мовної концептуалізації (зір, слух), значною кількістю представлені й ПФО на позначення уваги; незначну продуктивність виявляють фонаційні ФО. В етнокультурному аспекті ці паралінгвальні сталі вислови відзначені вагомим потенціалом, імплікують національно марковані смисли, породжені особливостями оцінного сприйняття життєвих реалій, комунікативних ситуацій. У результаті зіставлення фразем близькоспоріднених мов констатуємо посилену схильність українців до емоційно-сислового переживання дійсності, подекуди простежуємо зв'язок когнітивно-емоційної сфери з формуванням рис національного характеру.

3. 3. Паралінгвальні стійкі вислови на позначення рис національного характеру

Процес розуміння й оцінювання паралінгвальних фразеологізмів як мовних знаків національної культури – це шлях до пізнання менталітету народу, осягнення національного характеру.

У науковій літературі під «національним характером» традиційно розглядають сукупність специфічних психічних рис і властивостей, притаманних тій чи тій соціально-етнічній спільноті в конкретних історико-етнічних, культурних і природних умовах її

розвитку. Риси національного характеру у своїх проявах виражають певні морально-вольові якості людей, вони є не сумою характерних рис, а внутрішньою скоригованою єдністю, що традиційно оформлена й певним чином орієнтована, зумовлена історично конкретним етапом суспільного розвитку народу [131, с. 107–108].

Поняття національного характеру є ширшим за поняття етнічного стереотипу, оскільки національний характер – це сукупність рис, а етнічний стереотип – стійке уявлення про одну з цих рис [300, с. 52].

У сучасному лінгвальному контексті риси характеру представників окремого етнічного колективу розглядаються як багатогранний ментальний феномен, що пов'язує мову з мисленням, акумулює ціннісні орієнтири, вольову сферу, історичну пам'ять народу. Логічним продовженням наукової розробки національно-культурних ознак у паралінгвальній фразеології видається вивчення цих сталих зворотів у зв'язку із репрезентацією ними рис національного характеру.

Як свідчить досліджуваний матеріал, ПФО української мови виявляють різноманітні ментальні риси українців, найвиразнішими з-поміж яких є: покірність, вольові якості, допомога іншим. Фрагментарно фіксуємо й інші особливості української вдачі, що згідно з кількісним показником проаналізованих фразем не можемо розглядати в системі ментальних властивостей. На нашу думку, окремі лінгвоодиниці репрезентують деякі вади і чесноти представників етноспільноти, а саме: улесливість (підлабузництво), погрози / підступність, упертість, жадібність, ледачість, працьовитість, гостинність.

Більшість зразків ПФО виступає на позначення негативних рис характеру, про що свідчить і думка В. Телії стосовно показовості такої ситуації для фразеологічної системи загалом.

Найчисленнішими з-поміж аналізованих паралінгвальних висловів є ті, що формують у буденній свідомості носіїв мови уявлення про **покірність**, залежність від когось. Наприклад: *держати (тримати) в кулаку (в кулаці)* [СФУМ, с. 192]; *брати в руки (до рук)* [СФУМ, с. 38]; *накладати (наложити) руку (лапу)* [СФУМ, с. 421]; *гнути (згинати) коліна* [СФУМ, с. 151].

Кількісна перевага цих ПФО пов'язана передовсім з суспільно-історичними перипетіями в долі українського народу, зокрема на поневолений дух і фізичний стан вказує компонентний склад сталих зворотів. Жестові ФО створюють підстави для «метафоризації

шляхом перенесення знаково-індексального змісту невербальної семіотичної системи з однієї концептосфери на іншу» [238, с. 37]. Наприклад: кінематичні фраземи *держати (тримати) в руках* [СФУМ, с. 192] і *держати (тримати) в шорах (в поводах)* [СФУМ, с. 192], *брати в шори* [СФУМ, с. 39] ілюструють переорієнтацію сфери візніцтва у сферу соціальних відносин. Аналогічні смислові відношення спостерігаємо й у таких ПФО, як-от: *нести [своє] ярмо* [СФУМ, с. 433]; *накидати ярмо [на [свою] шию]* [СФУМ, с. 420]; *накидати петлю [на [свою] шию]* [СФУМ, с. 420]. У наведених ілюстраціях привертає увагу лексема *ярмо* як предмет побутово-сільськогосподарського вжитку, що позначає «упряж для робочої великої рогатої худоби, зроблену з дерев'яних брусків, з'єднаних у вигляді рами, яку одягають на шию тварин і замикають занозами» [ВТССУМ, с. 1649]. Саме завдяки асоціативним зв'язкам між поведінкою тварин і соціальною діяльністю людини *ярмо* в українській етнокультурі символізує «покірність, залежність, неволю, рабство» [ЗУЕ, с. 664]. Водночас у гуцулів *ярмо* постає символом шлюбу у весільному обряді, однак у лексикографічній практиці сучасної української літературної мови жодна ФО з таким іменником не відображає цього факту.

Увиразнення поведінкових тактик мовців, що уособлюють національний характер, здійснюється за наявності у структурі ПФО тих чи тих культурних кодів. Так, зокрема, підґрунтям для функціонування жестової фраземи *простягати пазури* [СФУМ, с. 580] виступає єдність людського і тваринного життя, тому іменний компонент *пазури* ілюструє зооморфний культурний код. Мегафоричне перенесення дій тварини на поведінку індивіда дає змогу виявити смисловий рівень культури, семантика і належність аналізованої лексеми до іншої концептосфери посилює комунікативний потенціал фраземи.

Перебування під чийось впливом, залежність від інших людей репрезентують такі кінематичні ФО, як-от: *тримати під каблуком* – «беззастережно підкоряти своїй волі, робити повністю залежним від себе (перев. чоловіка від дружини)» [СФУМ, с. 723]; *держатися (триматися) за спідницю* [СФУМ, с. 194]; *держатися запаски* [СФУМ, с. 194], які позначають «не виявляти самостійності, підкорятися впливу якої-небудь жінки (про чоловіків)». Предметно-костюмний субкод, на який неодноразово зверталася увага, реалізується відповідними компонентами (*каблук, спідниця, запаска*), експлікує згорнутий культурно-гендерний смисл і цим бере участь у

культурному усвідомленні й образу ФО. Окрім того, етнокультурної виразності надає жестовому ФО іменниковий варіант *запaska* – «жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (перев. вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки» [ВТССУМ, с. 411] (порівняймо білор. *трымацца за спадніцу* [СФБМ, Т.2, с. 730], рос. *держаться за бабью юбку* [ФСРЯ, с. 138].

Досліджуваний фактичний матеріал виявляє ПФО, що вербалізують особливості міжособистісного впливу, пов'язані з дисципліною, слухняністю, а саме: *ходити [як (мов, ніби)] по струнці (по струночці, по ниточці); ходити по струні (по шнурі)* [СФУМ, с. 750]. Натрапляємо на подібну лінгвоодиницю в російській мові – *ходить по струнке [по ниточке]* [ФСРЯ, с. 462], позбавлену варіації компонентного складу, яку фіксуємо в українській фраземі (*по струночці, по шнурі*).

У проаналізованих фразеологічних номінаціях «згорнутим» є потужний культурно-маркований і культурно-значущий обсяг інформації про риси соціально найбільш релевантні для значного етапу розвитку етносу.

Таку особливість національного характеру, як *улесливість, нідлабузництво*, репрезентують ПФО на зразок: *лизати руки* [СФУМ, с. 333]; *лизати п'яти* [СФУМ, с. 333]; *лизати халяву (чоботи, черевики)* [СФУМ, с. 333]; *ходити в'юном* [СФУМ, с. 749]; *собачими очима* [СФУМ, с. 473] та ін. Значення цих паралінгвальних зворотів є вторинним від сценарію, пов'язаного з поведінкою тварин за подібністю станів як результатів моторної реакції [238, с. 36].

В українській мові побутують пантомімічні ФО для демонстрації поведінки людини, здатної прислужувати кому-небудь, підлещуватися втрачаючи людську гідність, як-от: *скакати на задніх лапках* [СФУМ, с. 654]; *ставати на двох лапках* [СФУМ, с. 687]. В інших східнослов'янських мовах натрапляємо на такі фраземи: рос. *ходить на цыпочках* [ФСРЯ, с. 509]; *ходить [стоять] на задних лапках* [ФСРЯ, с. 509]; білор. *хадзіць на пальчыках* – «далікатна абыходзіцца з кім-н., паддобрывацца да каго-н.» [СФБМ, Т.2, с. 819–820]. Як доводять наведені приклади, культурно-національна специфіка зумовлена, по-перше, різноплановістю зметафоризованих пантомімічних рухів (*скакати / ставати / ходити / стоять*), номінацією органа руху (*лапки / цыпочки / пальчыкі*); по-друге, в українській мові ПФО надає негативну оцінку подібній комунікативній взаємодії на відміну від білоруського варіанта.

Звуження семантичного діапазону спостерігаємо в українській ПФО *гнути́ся (згинати́ся) в дугу (в три погібелі)* – «плазувати, запобігати перед кимсь, виявляючи покірність», яка втратила зв'язок із відповідним пантомімічним жестом. Натомість у білоруській комунікативній практиці трапляється вислів *гнуцца ў тры пагібелі* в таких значеннях – «1) вельмі нізка нахіяляцца, згінацца; 2) перан. знач. празмерна ўгоднічаць» [СФБМ, Т.1, с. 83], позбавлений додаткового компонента (*дуга / три погібелі / тры пагібелі*).

Помірною кількістю лінгвоодиниць відображені в паралінгвальній фразеології *вольові якості* українців, що являють собою відносно сталі, незалежні від ситуації, стійкі психічні утвореннями. Вони характеризують досягнутий рівень свідомої саморегуляції особистості, здатної проявляти внутрішню силу духу, активізувати резерви власного «Я». Наприклад: *твердо (міцно) стояти на ногах (на землі)* [СФУМ, с. 697]; *бити себе [кулаком] в груди* [СФУМ, с. 29]; *розправляються плечі* [СФУМ, с. 519]; *збиратися (складатися) в [один] кулак* [СФУМ, с. 257]; *піднімати (підіймати, підносити, підводити) голову* [СФУМ, с. 510] та ін.

Уже неодноразово йшлося про відмінність ПФО у східнослов'янській групі мов на основі різноманіття чи варіативності елементів, які формують національно-культурний потенціал досліджуваних фразем. Зокрема, порівняймо, укр. *вита́гтися (витагну́тися) у нитку* [СФУМ, с. 91] – «докласти всіх зусиль, щоб зробити щось незвичайне, майже неможливе»; рос. *вытягиваться в струнку (струну)* – «становиться на вытяжку» [ФСРЯ, с. 98]. Крім того, етнокультурний зміст української лінгвоодиниці ширший, апелює до прагнень особистості, рішучості задля досягнення мети, а зіставлений з ПФО іншомовний сталий вислів констатує тільки набуття людським тілом відповідної пози.

Як свідчить фактичний матеріал, для української ментальності характерна схильність до *погроз і підступності*. Такі національні риси виражаються через підступність, зокрема заради помсти, наприклад: *підставляти ногу (ніжку)* [СФУМ, с. 513]; *встромити (дати, всадити) ніж (ножа) в спину* [СФУМ, с. 133]; *держати (тримати) камінь за пазухою* [СФУМ, с. 193] та ін. Внутрішня форма деяких жестових ФО зберігає культурно зумовлену інформацію про прагнення наживатися на чомусь, привласнюючи собі, як-от: *гріти (нагрівати) руки* [СФУМ, с. 171]; *простягати (простягнути) руки (руки)* [СФУМ, с. 580]; *гребти під себе [обома руками (обіруч)]* [СФУМ, с. 168] тощо.

Негативною рисою можна кваліфікувати й дії, спрямовані на те, щоб обдурювати інших, вербалізовані кінематичними ФО: *робити з губи (з писка) халяву* [СФУМ, с. 601]; *водити за ніс (за носа)* [СФУМ, с. 122]. У російській лексикографічній практиці натрапляємо на фраземи, що відрізняються технікою номінації, маючи еквівалентні значення в українській мові, а саме: *мазати по губам* – «обещать что-либо, не выполняя обещанного; дразнить пустыми обещаниями, внушить напрасную надежду» [ФСРЯ, с. 235]; *замазывать глаза* [ФСРЯ, с. 167].

Незначними за кількістю є репрезентанти *упертості*, що зокрема позначають й наполегливість українців: *вбивати собі в голову* [СФУМ, с. 53]; *клацати зубами* [СФУМ, с. 300]. Пантомімічні ФО на зразок *сідати каменем* [СФУМ, с. 649]; *сидіти каменем (пеньком, крячкою)* [СФУМ, с. 645] кваліфікують завзятість, а отже вказують на велику енергію, наполегливість, непохитність людей під час виконання певної справи. Зокрема друга ілюстрація функціонує в українській мові полісемантичною одиницею, а саме: «1) перебувати в нерухомому положенні; 2) наполегливо займатися чим-небудь, заглиблюватися в роботу, заняття і т. ін.; 3) перебувати де-небудь безвідлучно, нікуди не виходячи або не від'їжджаючи» [СФУМ, с. 645]. Варто звернути увагу й на компонентний склад ПФО, адже лексеми *камінь* і *пеньок* передбачають завдяки своїй внутрішній формі розуміння непорушності в роботі, яка вимагає повної віддачі власних сил. Зооморфізм *крячка* («свійська качка») постає в етнокulturі українців як «символ забарності, несили, домосідства» [ЗУЕ, с. 278]. Можемо зробити висновок, що символічна ознака повільності й неквапності об'єднує всі варіативні елементи ПФО під «спільний знаменник» образу фраземи. Поширений у російському лінгвосередовищі вислів *сидеть как пень* має на тлі українського відповідника звужений семантичний спектр з відсутністю варіантів: «неподвижно; бессмысленно, безучастно, ничего не понимая» [ФСРЯ, с. 312].

Риси національного характеру формуються у зв'язку з «проживанням» конкретних комунікативних ситуацій, яким властиві невербальні поведінкові стратегії. Одну з них яскраво ілюструє пантомімічна ФО *оббивати пороги* – «1) постійно ходити, багато разів приходити до кого-небудь, кудись; часто бувати у когось, десь; настирливо з'являтися десь, турбувати когось // перебувати подовгу десь; 2) багато разів звертатися до когось, кудись у якій-небудь справі, домагаючись її вирішення; просити когось, доводити щось»

[СФУМ, с. 444]. Значення паралінгвального фразеологізму, за розвідками М. Жуйкової, ґрунтоване на об'єктивних причинах: поперше, при вході обминути поріг, тобто потрапити в приміщення іншим шляхом, було неможливо. Тому символічний зміст *порогу* асоціювався переважно з переміщенням у внутрішній простір житла, зокрема і з візитом гостя. По-друге, як відомо з етнографічних матеріалів, у минулому східні слов'яни робили поріг при вході в хату доволі високим (там, де було багато лісу і хати будували з дерева, прохід у дім вирубали в суцільній дерев'яній стіні). При переступанні через високий поріг його постійно зачіпали ногами. Ця особливість ситуації фіксується у фраземі за допомогою дієслова *оббивати*, яке набуває тут контекстний зміст «шкодити». Цей предикат імпліцитно вказує на багатократність, високу міру повторюваності дії (тобто часте ходіння в те саме місце). Задля підсилення цього семантичного компонента обирається і форма множини іменника: *пороги*, а не поріг, хоч у референтних ситуаціях переступають не через багато різних порогів, а через один – той самий, що веде до певного приміщення [84, с. 74]. В українській мові фіксуємо й інший варіант ПФО, а саме: *обчовгувати пороги*, де процес човгання тлумачиться як «оббивати, стирати по поверхні // зношувати човганням, тертям (одяг, взуття)». Останній приклад, на нашу думку, не лише демонструє заповзятий, настирливий характер, але й за допомогою відповідного дієслова «натякає» на взаємовплив між ситуацією і комунікантом: від надмірних відвідувань обчовгуються не лише пороги, але й взуття. На противагу багатозначній українській паралінгвальній фраземі в білоруській мові побутує вислів *паабіваць парогі* в одному сконденсованому значенні – «настойлива папахадіць куды-н., просячы, дамагаючыся чого-н.» [СФБМ, с. 165].

Значно меншу частотність виявляють миремічні ПФО на позначення *жадібності*, а саме: *очі завидюці* [СФУМ, с. 476]; *вовчим оком* [СФУМ, с. 466]; *ласим оком* [СФУМ, с. 466]; *неситим оком* [СФУМ, с. 467]. Можемо припустити: у зв'язку з незначною кількістю фразеологічних репрезентантів бажання привласнити щось чуже для українців є помірно характерним.

Альтруїстичні риси характеру засвідчено в паралінгвальних фразеологізмах, що вказують на *допомогу іншим*: *підставляти плече* [СФУМ, с. 514]; *вести за руку* [СФУМ, с. 59]; *підкладати (підложити) руки* [СФУМ, с. 508]; *брати на [свої] плечі* [СФУМ, с. 42]. Варто, очевидно, звернути увагу на національну специфіку таких ПФО, порівнявши дві лінгводиниці, а саме:

українську фразу *подавати* (*давати, простягати*) [*братню, помічну*] *руку* [*допомоги*] – «підтримувати когось, допомагати кому-небудь у скрутний для нього час» [СФУМ, с. 528] і білоруську *падаваць* (*працягваць*) *руку* [*дапамогі*] – «казваць дапамогу ў цяткую хвіліну, выручаць» [СФБМ, с. 176]. Як бачимо, крім варіативного дієслівного ряду, українській лінгвоодиниці властиві факультативні елементи, виражені лексемами *братня, помічна*. Важко не помітити, що у витлумаченні ПФО на першій позиції зазначено «підтримувати когось (морально та фізично – Г. Д.)», тому, як нам видається, наявність компонента *братня* найвдаліше підкреслює важливість для українця родинних зв'язків. З огляду на етнокультурну вартісність жестових ФО слід проаналізувати поодинокі, проте не менш значущі за своїм культуросносним потенціалом, фраземи, а саме: укр. *держати* (*тримати*) *руку* – «підтримувати, обстоювати інтереси кого-небудь» [СФУМ, с. 193]; білор. *пачуццё* (*адчуванне*) *локця* – «узаємная падтрымка» [СФБМ, Т.2, с. 274]. Зіставлення реконструйованих первинних жестів-прототипів дає змогу заявити, що виконувана дія руками на знак підтримки (українська одиниця) можлива і вмотивовує значення ПФО. У білоруському відповіднику постає логічне зауваження щодо взаємності підтримки, адже фізично це неможливо, оскільки зазвичай тримання когось за лікоть передбачає домінування над цією особою.

Аналіз ПФО з семантикою неробства передбачає вибірку фразем, що узагальнено позначають фрагменти дійсності, асоційовані з бездіяльністю. З-поміж значної кількості паралінгвальних сталих фіксуємо лише дві лінгвоодиниці, що репрезентують *ледачість*: *лігма* (*лежнем, лежма*) *лежати* [СФУМ, с. 331]; *склавиши руки* [СФУМ, с. 657]; *склавиши лапки* (*крильця*) [СФУМ, с. 657]. Така обмеженість вербального вираження свідчить про те, що українська нація вирізняється працьовитістю, а байдикування і ледарство є неприйнятними в колективній взаємодії. В етнокультурному контексті є підстави розглянути компонентний склад фразем: укр. *склавиши* (*згорнувши, спустивши*) *руки* [СФУМ, с. 657]; білор. *склаўішы* (*злажсьўішы*) *рукі* сядзець, чакаць, стаяць [СФБМ, Т.2, с. 555], рос. *поджавши руки* [ФСРЯ, с. 433].

На противагу попереднім ПФО фіксуємо й фразеологізми, які демонструють *працьовитість*, а саме: *закачувати* (*засукувати*) *рукава* (*рукави*) [СФУМ, с. 244]; *гнути* (*згинати*) *спину* (*ишо, карк, хребет*) [СФУМ, с. 151]; *гнути горба* [СФУМ, с. 151]. На окремий коментар у зіставному аспекті заслуговує вислів *закачувати*

(засукувати) рукава (рукави) – «ревно братися до роботи» [СФУМ, с. 244], тоді як у російському лінгвоколективі побутує сталий зворот *засучив рукава* зі значенням «усердно, старательно, энергично (делать что-либо)» [ФСРЯ, с. 170].

Ще однією рисою характеру українського народу є *гостинність*, привітність, яку репрезентують пантомімічні ФО: *повисати на шиї (на шию)* [СФУМ, с. 525]; *взяти (схопити) на (в) оберемок* [СФУМ, с. 61]. Так, кінематичний зворот *розкривати обійми* значить «тепло, приязно, гостинно зустрічати, приймати когось» [СФУМ, с. 611] і має відмінну від російської фраземи структурну композицію, незважаючи на збіг у семантиці, а саме: *с распростертыми объятиями* – «приветливо, радушно (принимать, встречать кого-либо)» [ФСРЯ, с. 293].

Отже, паралінгвальні фразеологізми на позначення ментальних складових національної характеру демонструють найтипівіші психічні риси, чесноти і вади властиві українському етносу (покірність, улесливість, вольові якості, погрози та підступність, упертість, жадібність, допомога іншим, ледачість, працьовитість, гостинність). Мовний вияв рис національного характеру можна з'ясувати у співвідношенні з одиницями інших мов, а також шляхом аналізу компонентного складу ПФО. Ментальні якості лінгвоколективу забезпечують дотримання або порушення комунікативних приписів, засвідчених практикою спілкування, повагу до інших членів етноспільноти, традицій, ритуальних дій, які знайшли свій вияв у паралінгвальних сталих висловах.

3. 4. Комунікативне навантаження фразем, пов'язаних з нормативністю і традиційністю невербальної поведінки

Стійкою етнічною ознакою окремої лінгвоспільноти є вміння носіїв мови регулювати соціальну взаємодію згідно з загальноприйнятими нормами чи правилами, на основі рефлексивного самопізнання, у процесі життєвої практики. Певні невербальні схеми поведінки відображають своєрідну систему координат, у якій репрезентовано еталони міжособистісної взаємодії та яка категоризує фрагменти комунікації з позиції допустимості / недопустимості.

У процесі невербального контактування відбувається розгортання і трансформація певної тілесної схеми поведінки – абстрактного образу, обмеженого просторовою організацією та

часовою динамікою і якому властиве вільне відтворення. Внутрішні переживання та осмислення людиною ситуації спілкування відображаються в зовнішніх проявах, що стають засобом вираження національних стереотипів, особистих уподобань мовця. Задля емоційної розрядки, отримання морального задоволення, адекватної презентації себе людина, звертаючись до звичного уявлення про соціальний об'єкт чи явище, може використовувати автоматичні схеми реагування, які підпорядковуватимуться приписам соціальної взаємодії.

О. Морозова визначає, що невербальний етикет – це «система, яка функціонує в культурі та суспільстві й складається з невербальних етикетних знаків, відношень між ними і невербальних етикетних правил» [181, с. 70]. Дослідниця виокремлює такі його види: паралінгвальний (використання окремих звуків, типів голосу), кінесичний (правильне використання жестів рук, ніг, голови, плечей, поз), візуальний, тактильний, запаховий, застільний, проксемічний, часовий, системологічний. Однак, гадаємо, цей перелік є надто розлогим і окреслює значно більше невербальних етикетних ситуацій, ніж може продемонструвати людина за допомогою свого тіла. Тому в межах аналізованої групи фразеологізмів звертаємо увагу на репрезентанти дотримання / порушення правил поведінки, утворені за наявності соматичних елементів у структурі й пов'язані з комунікативно значущими рухами.

Формування сталих висловів, як відомо, відбувається на основі вільного словосполучення, пов'язаного з однорідними ситуаціями на зразок певної ментальної моделі. Характерною особливістю українських фразеологізмів, що виникли на основі оцінки етикетності / антиетикетності поведінки в суспільстві, є перевага серед них одиниць з негативними конотаціями.

Чимала кількість невербальних знаків репрезентує порушення норм із неоднаковим ступенем образливості для адресата, усім їм властива «груба й непристойна експресивність, що робить їх неприйнятними з погляду етикетності й культури спілкування» [222, с. 187].

Серед аналізованих сталих зворотів вирізняються такі, в основу яких покладено мотивовані асоціації щодо надмірної, настирної уваги до того, що сторонньої людини не стосується. Наприклад: *встромляти (сунути) [свого] носа ([свій] ніс)* [СФУМ, с. 134]; *совати (тикати, пхати) [свого] носа* [СФУМ, с. 675], де соматичний компонент *ніс* є символом цікавості з нівелюванням права на

приватну власність та особисте життя. У ПФО *тикати* (*тицяти*) [свого] *носа в чужий город* [СФУМ, с. 710] інтерес до справ іншої людини відповідає певному локусу, який має в етнічній картині світу сакральне навантаження. Лексема *город* репрезентує просторовий код культури і за народними уявленнями «між городами пролягають межі як символіка свого і чужого» [79, с. 148]. Можна припустити, що внутрішня форма сталого звороту сформована на особливостях невербальної поведінки людей, які можуть буквально заглядати до господи своїх сусідів, сторонніх людей, споглядаючи майно, внутрішній лад двору, що і як зростає на присадибній ділянці. При цьому показовим для цілісності образу-прототипу є уявлення про город біля хати як ділянку землі, що має межі, паркан чи тин, а отже, підпорядкований конкретній людині, як і її власне життя та вчинки. Жодна з інших реалій, пов'язаних з уявленнями українців про землю, як-от: *нива, поле, степ*, – не в змозі створити у структурі фраземи відповідного емоційно-оцінного значення у зв'язку з неосяжністю території, відсутністю матеріальних кордонів.

Особливості зорової перцепції, зміни розміру очей у комунікативно важливих ситуаціях, суспільно-побутових стосунках спричинили появу вислову *очі великі*, а саме: «хтось занадто цікавий (перев. до чужих справ); безцеремонний» [СФУМ, с. 476]. За мімічними показниками збільшення форми зорового аналізатора свідчить передусім про здивування, однак аби побачити якомога більше, особливо того, що викликає особистий інтерес, індивід змушений широко розкрити очі, звільнити їх від перешкод сприймання. Задля тлумачення ПФО вжито прикметник *безцеремонний*, який вдало підкреслює суть лінгвоодиниці й характеризує мовця-порушника соціально прийнятних норм поведінки, позбавленого поваги до інтимності чужого життя.

Неделікатне зауваження щодо рис характеру комуніканта засвідчують такі одиниці: укр. *тикати* (*штрикати, показувати*) *пальцями* (*пальцем*) – «негативно висловлюватися про кого-небудь, відкрито; засуджувати когось» [СФУМ, с. 710]; білор. *паказваць пальцам* (-і) – «адкрыта, публічна асуджаць, ганець кого-, што-н.» [СФБМ, с. 218]; рос. *показывать* [*тыкать, указывать*] *пальцем* [ФСРЯ, с. 335]. Наведені приклади ілюструють високий ступінь зіставності, проте в українському лінгвопросторі варіювання дієслівних компонентів ширше, місткіше. Доречно до несприятливої атмосфери взаємодії вжито лексему *тикати*, значення якої для фраземи пов'язане скоріше з номінацією «встромляти, втикати щось

колюче, з загостреним кінцем; короткими, різкими ударами, поштовхами торкатися когось, чогось» [ВТССУМ, с. 1449], ніж з рухом пальцями чи рукою задля вказівки на об'єкт оцінки. Це свідчить про певне переосмислення просторово-фізіологічної конфігурації жесту-прототипу, коли стрижневий елемент сталого звороту відповідає безпосередньо негативній конотації ФО, дієслово *показувати* є складовою вербалізованого руху *вказувати (показувати) пальцем* – «вказівний жест. Показує напрямом, указує на предмет, про який говорять; є неввічливим» [4, с. 66–67].

За певної тотожності номінації жестових знаків спостерігаємо й відмінності у фіксації осуду, несхвалення з грубою констатацією вад іншої людини. Порівняймо укр. *тикати (тицяти, штрикати) в очі (у вічі) [пальцем]* – «відверто, неприховано вказувати на чиїсь вади або робити комусь зауваження в гострій, недікатній формі; примусити звернути увагу на щось» [СФУМ, с. 710]; *тикати під [самий] ніс* – «уперто намагатися звернути увагу кого-небудь на щось; постійно нагадувати комусь про що-небудь» [СФУМ, с. 710]; рос. *тыкать в глаза [в нос]* – «постоянно напоминая о чем-либо; упрекать, укорять в чем-либо, указывать на что-либо, обычно в резкой, грубой форме» [ФСРЯ, с. 484]. Безсумнівно, семантичний обшир висловів схожий, однак у фразеологічній системі української мови наявні дві окремі одиниці, значення яких розрізнені й компоненти структури логічно відображають поведінкову реалію. Так, очевидно, що *тикати у вічі пальцем* і *тыкать в глаза* мають спільну сему «засуджувати, докоряти», а *тикати під ніс* і *тыкать в нос* подібні в ситуації нагадування про щось, при чому український зворот описує цю ситуацію нейтрально.

Культурно детермінованими постають у комунікативному етнопросторі й фраземи на позначення соціально неприпустимих, образливих жестів, як-от: *взяти дулю під ніс* [СФУМ, с. 61]; *показувати дулю (фігу)* [СФУМ, с. 532]. Внутрішня форма ФО зберігає відомості про *дулю* як комбінацію пальців, а саме «стулену в кулак руку так, що великий палець просовується між вказівним і середнім, як знак зневажливого ставлення до кого-небудь; з найдавнішого часу вважалася охоронним засобом проти нечистої сили» [79, с. 205]. Це один з найдавніших жестів, пов'язаних у минулому з семантикою родючості, однак протягом XVII–XIX ст. відбулася його трансформація і він набуває негативного, вульгарного значення.

Компонентний склад аналізованих експресивних висловів урізноманітнює саму жестову реалію, наприклад, укр. *дуля з маком* [під ніс] [СФУМ, с. 220]; рос. *фига* [шши, кукиш] с маслом [СФРЯ, с. 502]. Обсяг етнокультурного прототипу російського звороту репрезентовано лексемами *шши, кукиш*, не характерними для вживання в українській мові, а тому такими, що не викликають у свідомості мовця відповідних асоціацій, однак є цілком звичними для росіянина. Аналізовані вислови різняться й іншими елементами, що забезпечують їм максимальну образність і пов'язані з різними кодами культури: фігоморфний культурний код [234, с. 93–94] есплікується лексемою *мак*; харчовий культурний код [104, с. 22], відповідно, репрезентується через лексему *масло*. Український вислів *дуля з маком* [під ніс] «уживається для вираження заперечення, незгоди», використовується в зневажливому значенні «абсолютно, зовсім нічого» [СФУМ, с. 220]. Відомо, що *мак*, особливо дикий мак-самосій, видюк, був оберегом від нечистої сили; ним обсипали навколо хати, на подвір'ї перед хлівом й у хліві. За таких умов вислів *дуля з маком* отримує увиразнену семантику, а саме: «подвійна оборона від негативних, злих дій». На образ фразеологізму, як нам видається, уплинули й асоціативні зв'язки з побутовою реалією, пов'язаною з випіканням хлібин-дуль з начинкою чи з маком (ознака селянського добробуту).

Подібність негативної оцінки символічного руху зафіксовано й іншими одиницями: укр. *показувати дулю (фігу)* [СФУМ, с. 532] – «відмовити кому-небудь у чомусь, нічого не дати, не допомогти і т. ін.»; білор. *паказваць дулю (фігу, кукиш) у кішэні* – «спадцішка пагражаць каму-н., асуджаць кого-н» [СФБМ, с. 217]; *фига (кукиш) у кішэні* – «баязлівае, скрытнае праяўленне незадавальнення чым-н., неадабрэння чаго-н., пагрозы каму-, чаму-н.» [СФБМ, с. 812]; рос. *показывать кукиш в кармане* – «исподтишка угрожать кому-либо, осуждать кого-либо, не выражая явно неодобрение, неудовольствие» [ФСРЯ, с. 335]. Як бачимо, поява просторового розташування жесту, вираженого лексемами *кишеня / карман*, і відсутнього в українській номінації, модифікує й значення сталих зворотів. За таких умов ФО *показувати дулю* залишає своє первісну семантику в українському мовному середовищі, а в інших мовних ілюстраціях жест-прототип асоціюється з прихованими погрозами, засудженням адресата, небажанням чи страхом виявити своє справжнє ставлення. Подібну комунікативну реалію демонструє певною мірою така українська фразема *держати (тримати) камінь за пазухою* – «приховувати

злобу, ненависть до кого-небудь; бути готовим зробити прикрість комусь, вчинити помсту над кимсь» [СФУМ, с. 193].

Внутрішня форма сталих зворотів на кшталт *показувати поріг* (*дорогу, одвірок, одвірка, шлях*) [СФУМ, с. 534]; *показувати на двері* [СФУМ, с. 533] зафіксувала невербальну поведінку мовця у стані, не сприятливому для конструктивного та ввічливого спілкування. Про це свідчить не тільки антиетикетність відповідного просторового руху, але й наявність у значенні ФО семи «проганяти» з бажанням уникнути подальшої взаємодії, витиснути іншу людину з особистого комунікативного простору. Предметний код культури в наведених одиницях репрезентують матеріальні об'єкти, які оточують людину – *поріг, одвірок, дорога* – і мають символічне значення, відголоски язичницьких вірувань, а отже, можемо простежити зв'язок з духовним кодом. Так, етнонім *поріг* уособлює «границю хати, за якою був уже чужий світ, чужий Бог (звідси переосмислення порога як початку чого-небудь або крайньої межі чогось)» [79, с. 470]. Оптимальне збереження семантики забезпечує й лексема *одвірок* – «1) боковий або верхній брус рами дверей; 2) рама дверей // частина стіни навколо цієї рами» [ВТССУМ, с. 827]. Схожий зміст закладений і в іншу реалію українського побуту – *двері*, що «символізують вільний вихід, шлях кудись узагалі, з давніх-давен двері являють собою межу, а також оберіг від злих сил» [79, с. 169]. Українці здавна захищали межу будинку (двері, поріг) оберегами, охоронними знаками від «чужого», «лихого» [105, с. 55]. За таких умов, на нашу думку, перетнути окреслену межу для людини, з якою не бажають мати справ, означає опинитися не тільки в іншому побутово-територіальному вимірі стосовно свого співрозмовника, а й, перетнувши священний рубіж, урізати можливість повернутися. Порівняймо з білор. *наказваць на дзверы* [СФБМ, с. 218]; *наказваць парог* [СФБМ, с. 218], де компонентний склад кількісно менший.

Негативної оцінки набуває й стійкий зворот *вішатися* (*кидатися, чіплятися*) *на шию*, що означає «нав'язуватися кому-небудь, настирливо домагаючись прихильності, взаємності (про жінок у ставленні до чоловіків)» [СФУМ, с. 114], є мовною фіксацією відповідного жесту *обіймати / обняти, обхвачувати / обхватити* [*за шию* (*за плечі, за талію*)], а саме: «вираження теплого, лагідного ставлення до іншої людини (найчастіше це привітання при зустрічі, прощанні). Знак вдячності; прохання пробачити; розрада. Характерний для родинних, інтимних і дружніх стосунків» [СЯРЖ, с. 111]. Сталий зворот, утворений на основі зазначеного

полісемічного жесту, набуває соціально зумовленого несхвалення здебільшого внаслідок гендерних відмінностей. Відомо, що чоловіки можуть відчувати більшу закоханість, ніж жінки, однак закохана жінка більш емоційна у своєму ставленні до об'єкта кохання [91, с. 332]. Стійкий зворот увібрал у себе негативне ставлення до такої поведінки молодих дівчат, як настирливість, нав'язування себе чоловікові, у результаті чого жести номінація зі значенням «позитивного ставлення, бажання прихистити людину, притиснути до грудей, аби заспокоїти і ніби заховати від зовнішнього світу, від проблем» набуває протилежного характеру, виражає застереження жінці. Надмірний вияв уваги до чоловіка, прагнення викликати в нього любов, підкорити, завоювати та привласнити засуджується нормами моралі, адже будь-які посягання на свободу чоловіка сприймаються однозначно негативно.

Знаками динамічної етикетної експресії постають жести одиниці, які стосуються привітань між людьми. Традиційними в комунікативній практиці українців є зустрічі, супроводжувані на знак поваги. Низько кланяються за зроблене добре діло, а характерною рисою гостинності вважають легкий уклін; низькі поклони здійснює наречена, коли запрошує на весілля, і молоді – батькові-матері на самому весіллі [260, с.105–106].

За ПФО *знямати шапку (бріль, капелюх)* ховається символічний ритуал виражати свою повагу до кого-небудь, складати шану комусь. У вислові *шапку ламати* перед ким – спочатку догідливо кланятися, знявши головний убір, а потім принижуватися, улесливо запобігаючи в когось ласки. *Ламати* – тут «порушувати звичайний вигляд» шапки. *Ламати (шапку)*, отже, «м'яти», «перебирати руками», «згинати», «давити» – як метонімічне відображення стану прохача, людини при цьому меншої, нижчої, а в разі мовленнєвої ситуації – «принизливо просити».

На окрему увагу заслугове стійке словосполучення *підставляти стілець (стільця)*, що означає «робити кому-небудь неприємність, підлість, перешкоджати в чомусь» [СФУМ, с. 514]. Не зовсім закономірним постає семантичне наповнення вислову у зв'язку зі змістовим обсягом комунікативно значущого руху, що здебільшого виражає доброзичливе ставлення до особи, якій допомагають сісти, підносячи та підштовхуючи стілець. Цей етикетний жест зазвичай властивий і приписаний поведінці чоловіків стосовно жінок у ситуаціях, пов'язаних із сиданням за стіл, з дотриманням правил

нормативного поведження, може вказувати й на певні почуття до певної пані.

Досить часто людина змушена підпорядковувати свої вчинки загально визначеним канонам, тим самим стримуючи власне «Я» і дотримуватися умовностей у поведінці. Виразно це унормування міжособистісної взаємодії ілюструє сталий зворот *дивитися в зуби*, тобто «виявляти зайву поблажливість, церемонність, запобігливість у поведженні з ким-небудь» [СФУМ, с. 196]. Як уже згадувалося в нашому дослідженні, оголені зуби людини постають рудиментами ворожості, тому можемо припустити, що спокійне споглядання за неприкритими зубами опонента спричинило певну обережність у спілкуванні, аби запобігти сутичці. Розвиток значення відображає, мабуть, прогресивну соціалізацію стосунків між людьми, тому поведінкову модель «потурання через власну терпимість» пояснити через мімічний жест-прототип украй важко.

Реальна мовленнєва практика вказує на особливості послуговування проаналізованими лінгвоодинаціями залежно від мети, суб'єктивних та об'єктивних умов спілкування (що, з ким, де, коли, для чого говорити), а самі варіації паралінгвальних фразем з антиетикетною семантикою демонструють основні типи комунікативних невдач і помилок.

Способом організації буття суспільства, а також складовою невербального поля культури є ритуал, що виконується однією людиною, групою людей або певною спільнотою. Традиційно вони обслуговують більшість сторін життєдіяльності суспільства, а відтак усі етноспільноти мають власний набір ритуально-обрядових дій, які можуть виконуватися з різною метою: зміцнення соціокультурних зв'язків, морально-етичного виховання, демонстрації певного стану (поваги, зневаги та ін.), виконання релігійних обов'язків, культових дій тощо [39].

Ритуал присяги первісно забезпечували дотики до обрядового символу задля отримання від нього магічної сили. Такою символікою наділялися земля, камінь, стіни в печері або домі, піч, зброя, книга, серце [262, с. 52]. Вербальні еквіваленти ритуальних жестів й понині зберігають зв'язок із прототиповою ситуацією, як-от: *покласти руку на серце* зі значенням «щиро, відверто» [СФУМ, с. 535], де власне стійкий вислів тлумачить не стільки характер відповідного руху, скільки має місце актуалізація символічної складової жести, узагальнення відповідних комунікативних намірів. Торкання до руки іншої людини являло собою певне єднання соціуму, стало засобом

сакралізації деяких домовленостей, наприклад, вислів *бити по руках* означає «1) доходити згоди, домовлятися про щось (перев. при торгівлі); 2) перешкоджати чийсь діям (перев. злочинним), карати когось за що-небудь» [СФУМ, с. 28] і є увіразником невербальних дій комунікаторів. Жест *бити по руках* запозичений українцями в арабів, які виражали за його допомогою скріплення торговельної угоди, хоч нині його семантичний діапазон розширився, зазнав генералізації. В українському спілкуванні цим жестом супроводжується досягнення будь-якої домовленості.

Для кваліфікації згоди використовувалася і ФО *проставити шапку*, що має стосунок до давніх звичаїв. Так, *шапка* символізувала загальну довіру до людини, її гідність, незалежність у суспільстві, окрім того, у юридичній практиці східних слов'ян ця лексема застосовувалася у процедурах свідцтва й присяги. У давнину робити людину простоволосою означало «позбавляли її загального довір'я», отже, *зняти з кого шапку* – «зганьбити».

Окремі ситуації-прототипи описують фраземи *закидати шапками* [СФУМ, с. 244] – «уживається як хвалькувате, безпідставне запевнення без труднощів перемогти кого-небудь»; *кидати рукавичку (рукавицю)* – «вступати в боротьбу з ким-, чим-небудь; викликати когось на поєдинок» [СФУМ, с. 292].

Деякі сучасні ритуальні дії стали ґрунтом для утворення сталих зворотів, наприклад, *сідати на валізи* перед далекою дорогою, збираючись поїхати кудись. Походження такої моделі поведінки однозначно не з'ясоване, але можна припустити кілька варіантів. Перший буквально відображає ситуацію, коли, зібравши речі в сумку, людина сідає на неї перед тим, як залишити дім і наостанок має змогу зібратися з думками, згадати, чи всі потрібні речі спаковано. З іншого боку, на вокзалах і місцях очікування транспорту (від'їзду) варто було сідати зверху на особисті речі задля забезпечення їх цілісності від крадіїв, або у зв'язку з відсутністю вільних місць для сидіння. Фраземи, що демонструють таку поведінкову тактику, наявні в усіх східнослов'янських мовах, наприклад: укр. *сидіти на чемоданах* – «1) зібравши і склавши в дорогу речі, чекати від'їзду; 2) вважати тимчасовим місце своєї роботи, проживання» [СФУМ, с. 645]; білор. *сядзець на чамаданах* – «склаўшы рэчы, чакаць ад'езду» [СФБМ, Т.2, с. 684]; рос. *сидеть на чемоданах [на узлах]* – «собрав вещи, ждать отъезда» [ФСРЯ, с. 423]. Для української мови характерний подальший розвиток семантики ФО, напевне, пов'язаної не лише з ритуалізованим прощанням з домом, з очікуванням вдалої подорожі, а

й з символічним тлом цієї реальності – сидіння на валізах вимірюється незначним відтинком часу як, відповідно, й умови життя, праці, відпочинку тощо.

Ритуальні дії є маркерами ідентифікації особистості в соціумі. Оскільки ритуальна діяльність має сенс незалежно від матеріальних результатів, семантика ритуалу здебільшого реалізується на метафоричному рівні в семантиці паралінгвальних фразем.

У певних контекстах екстралінгвальна ситуація сягає давніх народних звичаїв, обрядів, пов'язаних з певними кроками людини до життя у шлюбі. Ідея зближення реальності та назви глибоко проникає у свідомість пересічного мовця, етносу, вербалізується в мовних знаках і реалізується в духовному житті [281, с. 294]. Лексема *зав'язати* органічно поєднується зі словами *дівоцтво*, *світ*, *голова*, наприклад, у вислові *зав'язати голову* – «вийти заміж» [СФУМ, с. 240]. Застарілий вислів *зав'язати косу (хустку)* – «1) взяти заміж; 2) вийти заміж, одружитися» [СФУМ, с. 240] асоціюється, у розвідках В. Ужченка, не тільки з конкретним обрядом покривання заміжній жінці волосся, а й глибинною семантикою – утратою дівочої свободи.

Занурені в комунікативний простір етносу весільні ПФО *стати під вінець* [СФУМ, с. 692]; *стати на рушник* [СФУМ, с. 691] є ілюстраторами виражальних рухів, спеціальної пози, яку має набути людське тіло під час обряду входження до шлюбу. Ключовими для увиразнення змісту постають етноніми у структурі вислову, адже *рушники* «спокоєвіку були ознакою багатства української родини, і не лише матеріального, а й духовного, бо уособлювати родовідну пам'ять [79, с. 516], а *вінець* має стосунок безпосередньо до церемонії вінчання [79, с. 98] і являє собою специфічну прикрасу для голови.

У своєму історичному розвитку український народ створив яскраві та неповторні хореографічні форми, які неодмінно підлягали фразеологізації. Реставрація першоджерел руху дає змогу досягнути і палкий національний темперамент, закорінений у танці, і відображення традицій.

Українська народна хореографічна культура спричинила появу таких сталих висловів: *ударити в закаблуки* [СФУМ, с. 733]; *садити закаблуки* [СФУМ, с. 628], де *закаблук* – «задня частина взуття, що охоплює п'яту» [ВТССУМ, с. 393] – брала на себе найбільше навантаження в танці. Лексема *гопки*, що «виражає спонукання до скакання, стрибання, тупотіння» [ВТССУМ, с. 253], репрезентує культурно-національну конотацію у сталих висловах *гопки йти* («танцювати» [ФСУМ, с. 284]), *вибрикувати гопки* – («дуже радіти»

[СФУМ, с. 63]); останній приклад, ілюструючи відповідні динамічні переміщення людського тіла у просторі, указує лише на емоційне тло фізичної реалії.

Спостерігаємо міжмовні відмінності в номінації знаків танцювальної діяльності, а саме: рос. *выкидывать кренделя* – «лихо, замысловато отплясывать» [ФСРЯ, с. 94] та укр. *викидати колінця* [СФУМ, с. 72] – «1) робити вигадливі рухи, фігури в танці; витіювато танцювати. Танцювати до одуру; 2) здійснювати, робити якийсь несподіваний, нерозумний або легковажний вчинок; 3) співати, роблячи несподівані переходи в тональності, силі і висоті звуків. З соматизмом *колінце* пов'язаний російський вислів *откальвать коленце* – «совершать, делать что-либо несуразное, необычное» [ФСРЯ, с. 302], що, однак, не фіксує специфіки руху і відповідає українській одиниці лише в її другому значенні.

Отже, паралінгвальні фразеологізми демонструють яскраві зразки невербальної поведінки, що завдяки особливостям номінації чи семантичним модифікаціям набувають етнокультурного змісту. Більшість із них пов'язана з емоційними переживаннями мовців, пізнавальною діяльністю. Через невербальні елементи у структурі висловів простежуємо й риси національного характеру, специфіку соціальних взаємин.

ВИСНОВКИ

1. Виходячи зі складної природи невербальних елементів, дослідження невербальних засобів спілкування в межах лінгвістики підпорядковане адекватному висвітленню їх функціонування в комунікативному процесі: ролі й функціонального навантаження; співвіднесення з мовленнєвою основою; семантичних, прагматичних і синтаксичних особливостей, синтагматичних і парадигматичних взаємовідношень, а також виявлення й формулювання конкретних правил невербальної поведінки та вироблення інтегрального підходу до лексикографічного представлення. Із цього погляду системний підхід до аналізу «мови тіла» є найбільш об'єктивним, оскільки враховує всі аспекти, які стосуються етноментального підґрунтя невербальної концептуалізації комунікативно важливої інформації і психоемоційних станів людини та її вербальної трансляції. Остання постає важливим засобом до цілісного розуміння природи невербальних засобів спілкування, що являють собою складну систему скорельованих фізіологічних виявів, уживання яких виявляється зумовленим національно-специфічними нормами культури спілкування й етносвітоглядними традиціями.

2. Аналіз особливостей номінації невербальних засобів спілкування виявив: найпоширенішим прийомом репрезентації елементів невербальної поведінки є стійкі мовні звороти, що пояснюється семіотичною спорідненістю паралінгвізму як «фразеологізованого» явища в невербальній мові і мовним фразеологізмом. Це пов'язано з конвенційністю значення, яким наділений невербальний знак, а тому його опис завжди прагне бути стійким і лексично закріпленим.

Фразеологізми, що відображають невербальну поведінку, кваліфікуємо як паралінгвальні фразеологічні одиниці. Цим висловом притаманні, крім універсальних ознак, характерних для більшості сталих зворотів, також національно-мовні ознаки, які знаходять відображення у специфічних значеннях, у лексично-компонентному складі, у структурних моделях і особливостях їх уживання. Водночас паралінгвальні номінації мають і суттєві відмінності від звичайних стійких висловів. Їхня специфіка полягає в тому, що в них спостерігається інше співвідношення між буквальним значенням компонентів та їхнім цілісним значенням: при вербалізації жести стійкими словосполученнями спостерігаються дві площини значення, які представляють позначення кінеми як власне фізичної дії і

значення, властиве кінемі як знаку. Тому основною особливістю невербальних номінацій вважають двоплановість семантичної структури, у якій наявність значенневих компонентів, що передають об'єктивні знання, полегшує зберігання образного змісту фразеологізмів.

3. Паралінгвальні фразеологізми становлять досить розгалужену групу української фразеосистеми, яка відзначається багатоваріантністю та складністю семантичних процесів. Це зумовлено тим, що, інтегруючись у цілісній семантиці стійких зворотів, кінетичні й фонаційні значення поєднуються зі змістом інших складників, які репрезентують культурні коди. Паралінгвальні вислови утворюють різні фразеосемантичні поля, залежно від основної стереотипної ознаки невербальних одиниць.

Виходячи з природи та функціонального навантаження відповідних невербальних одиниць як прототипів фразем і відповідно до їх семантичної класифікації, у групі кінематичних лінгвоодиниць виокремлено жестові фразеологізми (*покласти руку на серце; показати кулак; аж за голову взятися*), мімічні (*дути губи; кривити рот; губи облизувати*), миремічні (*очі хапають; метнути очима; стрибати очима*), пантомімічні (*викидати коліня; сидіти на голках; ходити півнем*), які, зі свого боку, поділяються на окремі підгрупи, що дає змогу здійснити більш ґрунтовний аналіз. Фонаційні фраземи складають найменшу групу (*рвати слова; цідити крізь зуби; цвіркати через губу*).

4. Семантика паралінгвальних фразеологізмів відображає рухову сферу, яка демонструє частину соматичного культурного коду. Це звороти зі значеннями фізичних дій, що забезпечуються знаками відповідних соматичних процесів, які пов'язані з усвідомленим вираженням певного відрізка інформації (наприклад, поваги до співрозмовника в етикетних ситуаціях, згоди чи заперечення, зацікавлення чи байдужості, співчутливого, позитивного чи нетерпимого ставлення до партнера спілкування).

5. У сучасній українській мові існує корпус специфічно організованих мовних засобів, які використовуються для позначення психоемоційних станів людини. Виходячи з особливості процесу виявлення емоцій (складності та комплексності), встановлюємо, що такі номінації вказують на емоції опосередковано, позначаючи не власне емоцію, а її переживання (вираження) людиною, представлене комплексом окремих невербальних одиниць – зовнішніх симптомів внутрішнього стану. Невербальна концептуалізація емоцій зумовлена

правилами емотивної поведінки, які залежать від соціальних і культурних чинників, що дає підстави засвідчити її належність до ідіоетнічних ознак.

6. Дослідження концептуалізації невербальної поведінки доводить, що специфіка фразеологізмів, прототипами яких є одиниці невербальної мови, визначається значною мірою світобаченням народу, особливостями його культури й побуту. Національно-культурні елементи семантики паралінгвальних фразем виявляються переважно у прямому значенні сукупного словесного комплексу, оскільки невербальні засоби спілкування є культурними реаліями і фрагментами національно-специфічної моделі світу. Досліджені фразеологічні засоби вираження невербальних засобів спілкування можуть бути інтерпретовані як продукти вияву специфіки мови та культури відповідної мовної спільноти.

7. Аналіз мовних засобів представлення невербальних знаків уможливив установлення специфічних рис української невербальної традиції, що дає змогу відтворити етноспецифічну невербальну семіотичну систему за її мовним описом. В українській етносвідомості стереотипними функціональними властивостями кінем є вираження шанобливості, терпимості, доброзичливості, здатності надати допомогу; подекуди мають місце мстивість, погрози, заподіяння зла іншим. Загалом фразеологічні одиниці виражають різноманіття у ставленні до комунікативного партнера, а також дотримання певного рівня самоповаги, і цьому підлягають усі правила використання позамовних знаків. Будь-яке інше вживання невербальних засобів розцінюється як відхилення від етикетної норми й набуває негативної оцінки, що демонструють елементи семантики фразеологізмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Н. Т. Несловесное мышление / Нина Тимофеевна Абрамова. – М. : ИФ РАН, 2002. – 236 с.
2. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова : Фразеологія [навч. посіб. для філол. фак. ун-тів] / Леонід Григорович Авксентьев. – Харків : Вища школа, 1988. – 134 с.
3. Адрианов М. С. Невербальная коммуникация : стратегическая обработка паралингвистического дискурса / М. С. Адрианов // Вопросы психологии. – 1999. – № 6. – С. 89–100.
4. Акишина А. А. Жесты и мимика в русской речи : Лингвострановедческий словарь / А. А. Акишина, Х. Кано, Т. Е. Акишина. – М. : Русский язык, 1991. – 146 с.
5. Алефиренко Н. Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры / Николай Федорович Алефиренко. – М. : Academia, 2002. – 394 с.
6. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке : [учеб. пособ.] / Николай Федорович Алефиренко. – М. : Флинта : Наука, 2005. – 416 с.
7. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / Микола Федорович Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 136 с.
8. Алефиренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм : [монография] / Николай Федорович Алефиренко. – М. : ООО Изд-во «Элпис», 2008. – 271 с.
9. Алефиренко Н. Ф. Фразеология и паремиология : [учеб. пособ. для бакалав. уровня филол. образования] / Н. Ф. Алефиренко, Н. Н. Семененко. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 344 с.
10. Анохіна Т. О. Невербальні та вербальні засоби екстеріоризації силенціального ефекту в англomовному художньому дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Т. О. Анохіна. – Запоріжжя, 2006. – 18 с.
11. Апресян В. Ю. Метафора в семантическом представлении эмоций / В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 27–35.
12. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка : попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–65.
13. Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (на материале фразеологических единиц, семантически

ориентированных на человека в английском и русском языках) / Елена Фридриховна Арсентьева. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1989. – 130 с.

14. Архипкина Л. В. Немецкие фразеологические единицы с компонентами-соматизмами в лингвокогнитивном и культурном аспектах : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Л. В. Архипкина. – М., 2007. – 24 с.

15. Аскерова І. А. Семантичне поле назв емоційно-афективних станів у польській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / І. А. Аскерова. – К., 2006. – 19 с.

16. Ахьямова И. А. Феноменология невербального общения / И. А. Ахьямова // Вестник Челябинского государственного педагогического университета : [науч. журн.]. – 2010. – Вып. 3. – С. 24–36.

17. Бабенко Л. Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке / Людмила Григорьевна Бабенко. – Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1989. – 184 с.

18. Багаутдинова Г. А. Человек во фразеологии : антропоцентрический и аксиологический аспекты : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Г. А. Багаутдинова. – Казань, 2007. – 31 с.

19. Багдасарова Н. А. Невербальные формы выражения эмоций в контексте разных культур : универсальное и национальное [Электронный ресурс] / Н. А. Багдасарова // Материалы межвузовского семинара по лингвострановедению. – М. : МГИМО МИД РФ, 2006. – Режим доступа : <http://www.mgimo.ru/publications/?id=35232>.

20. Багмут А. Й. Інтонація як засіб мовної комунікації / Алла Йосипівна Багмут. – К. : Наукова думка, 1980. – 243 с.

21. Бадраа Э. Кинематические речения русского языка в лингвокультурологическом аспекте : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Э. Бадраа. – Томск, 2006. – 27 с.

22. Баева Е. И. Особенности итальянского коммуникативного поведения (невербальный компонент) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.05 «Романские языки» / Е. И. Баева. – Воронеж, 2012. – 21 с.

23. Бакеркина В. В. О национально-культурном менталитете и его лексикографической репрезентации / В. В. Бакеркина // Язык и культура : Тезисы докладов III Междунар. конф. – К., 1994. – С. 55–56.

24. Балли Ш. Французская стилистика / Шарль Балли ; [пер. с фр. К. Долинина]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1961. – 394 с.

25. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. філол. наук. : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Я. А. Баран. – К., 1998. – 27 с.

26. Баранов А. Н. Аспекты теории фразеологии / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. – М. : Знак, 2008. – 656 с.

27. Барилова Г. К. Кореляція вербальних і невербальних складників у традиційних народних іграх (на матеріалі українських східнословобожанських говірок) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. К. Барилова. – Луганськ, 2009. – 22 с.

28. Барташева Г. І. Взаємодія невербальних та вербальних компонентів ситуації комунікативного домінування в англomовному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Г. І. Барташева. – Харків, 2004. – 20 с.

29. Белая Е. Н. Языковые репрезентации базовых эмоций человека в лингвокультурологическом аспекте / Е. Н. Белая // Вестник Омского университета. – 2009. – № 1. – С. 129–133.

30. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист ; [пер. с фр. Ю. Караулова и др.]. – М. : Прогресс, 1974. – 448 с.

31. Бирах А. Психология мимики : [метод. пособ.] / Альфред Бирах. – М. : ПЕР СЭ, 2000. – 172 с.

32. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов / Вера Биркенбил. – СПб. : Питер, 1997. – 224 с. – Режим доступа : http://www.pedlib.ru/Books/5/0178/5_0178-1.shtml.

33. Блинова А. В. Структурно-семантический анализ невербальных средств коммуникации и их отражение в языке и речи : автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. филол. наук. : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. В. Блинова. – М., 1994. – 16 с.

34. Богдан С. К. Кінесика в щоденникових та листовних текстах Ольги Кобилянської / С. К. Богдан // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки : Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – 2012. – № 1. – С. 16–23.

35. Бойко Л. Г. Культурно маркированное содержание устойчивых сравнений русского языка : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Л. Г. Бойко. – Волгоград, 2009. – 24 с.
36. Бойко Н. Вербалізація світу емоцій в українській мові : семантичний аспект / Н. Бойко // Українське мовознавство. – 2009. – № 39. – С. 26–34.
37. Большой психологический словарь / [под ред. Б. Г. Мещерякова]. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
38. Бромлей Ю. В. Этнические функции культуры и этнографии // Ю. В. Бромлей // Этноязыковые функции культуры. – М. : Наука, 1991. – С. 5–23.
39. Бурдейна Т. Семантика ритуалу в етнокультурі [Електронний ресурс] / Т. Бурдейна // Вісник Інституту розвитку дитини : [зб. наук. праць]. – 2012. – Вип. 25. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VIrd/2012_25/Pdf/1.pdf.
40. Бутовская М. Л. Язык тела : природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека) / Марина Львовна Бутовская. – М. : Научный мир, 2004. – 440 с.
41. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция / Карл Бюлер ; [пер. с нем. Т. Булыгиной.]. – М. : Прогресс, Универс, 1993. – 501 с.
42. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая ; [пер. с англ. ; отв. ред. М. Кронгауз]. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
43. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. – 1736 с.
44. Верещагин Е. М. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами (на материале русского языка) / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров // Вопросы языкознания. – 1981. – № 1. – С. 36–48.
45. Верещагин Е. М. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции : лексического фона, рече-поведенческих тактик сапиентемы / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Индрик, 2005. – 1040 с.
46. Вилсон Г. Язык жестов / Г. Вилсон, К. Макклафлин ; [пер. с англ. Е. Пестеревой]. – СПб. : Bloomsbury (Питер), 2001. – 224 с.

47. Виноградов В. В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1954. – № 1. – С. 28–30.

48. Галаган Н. І. Фонаційні невербальні засоби комунікації у німецькій і українській мовах / Н. І. Галаган // Вісник Черкаського університету : Серія : Філологічні науки. – 2008. – № 4. – С. 79–81.

49. Ганечко В. В. Лексика на позначення паравербальних дій у семантичному і функціональному аспектах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / В. В. Ганечко. – К., 2006. – 20 с.

50. Ганечко В. В. Паравербальні компоненти комунікації : історія та перспективи / В. В. Ганечко // Мова і культура : [наук. журн.]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 11. – Т. XI (123). – С. 31–35.

51. Ганина В. В. Особенности описания миремического невербального поведения человека в англоязычных художественных текстах / В. В. Ганина // Вестник гуманитарного факультета Ивановского государственного химико-технического университета. – 2007. – Вып. 2. – С. 117–121.

52. Ганина В. В. Языковые корреляты невербального поведения человека, испытывающего эмоцию удивления (на материале англоязычной художественной литературы) / В. В. Ганина // Вестник гуманитарного факультета Ивановского государственного химико-технического университета. – 2012. – Вып. 5. – С. 17–23.

53. Герасимова Д. А. К вопросу о языковых средствах глазного поведения в коммуникации / Д. А. Герасимова // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2009. – № 3. – С. 99–103.

54. Глущенко Т. С. Национально-специфические компоненты кинесического общения китайской лингвокультурной общности в свете теории лакун на фоне англо-американских и русских жестов : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Татьяна Сергеевна Глущенко. – Благовещенск, 2006. – 192 с.

55. Голованова И. А. Репрезентация невербального поведения в русских и немецких художественных текстах : сопоставительный аспект : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / И. А. Голованова. – Новосибирск, 2009. – 23 с.

56. Гончаренко С. Б. Взаимосвязь слова и жеста и развитие лексического значения (на материале устойчивых формул общения и наименований вербальных и невербальных средств установления и прерывания контакта русского языка XI–XVII веков): дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Сергей Борисович Гончаренко. – К., 1984. – 200 с.

57. Горелов И. Н. Безмолвный мысли знак: Рассказы о невербальной коммуникации / Иван Наумович Горелов. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 240 с.

58. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / Иван Наумович Горелов. – [4-е изд.] – М.: Книжный дом «Либроком», 2009. – 112 с.

59. Горелов И. Н. О вербальных и невербальных составляющих речевого поведения / И. Н. Горелов // Вопросы психолингвистики. – № 1. – 2003. – С. 13–19.

60. Горелов И. Н. Основы психолингвистики: [учеб. пособ.] / И. Н. Горелов, К. Ф. Седов. – М.: Лабиринт, 1997. – 224 с.

61. Горелов И. Н. Паралингвистика: прикладной и концептуальный аспекты / И. Н. Горелов // Национально-культурная специфика речевого поведения / ред. кол.: А. А. Леонтьев, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов. – М.: Наука, 1977. – 352 с.

62. Грейдина Н. Л. Взаимодействие вербальных и невербальных средств в коммуникативном акте (на материале английского языка): дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Надежда Леонидовна Грейдина. – Пятигорск, 1996. – 224 с.

63. Григоренко Н. Проблеми визначення мовних одиниць на позначення емоцій (на матеріалі української та англійської мов) / Н. Григоренко // Наукові записки: Серія: Філологічні науки (мовознавство): у 5-и ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – Вип. 89 (3). – С. 123–127.

64. Григорьева С. А. Словарь языка русских жестов / С. А. Григорьева, Н. В. Григорьев, Г. Е. Крейдлин. – Москва–Вена: Языки русской культуры; Венский славистический альманах, 2001. – 256 с.

65. Грозян Н. Ф. Фразеологічна мікросистема «поведінка людини» в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Ф. Грозян. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

66. Даниленко Л. І. Національно-культурні особливості семантики чеських фразеологізмів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / Л. І. Даниленко. – К., 1997. – 18 с.

67. Дарвин Ч. О выражении эмоций у человека и животных / Чарльз Дарвин ; [пер. с англ., гл. ред. В. Усманов]. – СПб : Питер, 2001. – 384 с.

68. Демиденко Г. Г. Невербальний дискурс в українському комунікативному просторі (на матеріалі миремічної фразеології) / Г. Г. Демиденко // Science and Education a New Dimension. Vol. 2 / Editors : Dr. Vámos X., Dr. Barkáts J., Dr. Tarasenkova N., Kótiš L. – BUDAPEST, 2013. – P. 92–96.

69. Дем'яненко Н. Б. Польські фразеологічні одиниці на позначення ментальних властивостей людини : структурно-семантична та формально-граматична характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / Н. Б. Дем'яненко. – К., 2003. – 23 с.

70. Дмитриева Л. И. Словарь языка жестов / Л. И. Дмитриева, Л. Н. Клокова, В. В. Павлова. – М. : Русские словари, 2003. – 318 с.

71. Добровольский Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии (I) / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37–49.

72. Добровольский Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии (II) / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1998. – № 6. – С. 48–57.

73. Додонов Б. И. В мире эмоций / Борис Игнатьевич Додонов. – К. : Политиздат, 1987. – 140 с.

74. Евсева И. В. Жестовые фразеологические единицы как репрезентанты эмоций человека / И. В. Евсева, М. Л. Ростова // Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами : сб. науч. тр. по итогам III Междунар. науч. конф. (Белгород, 19–21 марта 2013 г.) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород : ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. – С. 417–420.

75. Егорова Л. Б. Изучение фразеологического состава русского языка в невербальном контексте (на материале сатирической графики 1945–1970 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Л. Б. Егорова. – М., 1980. – 21 с.

76. Етимологічний словник української мови : у семи томах. – Т. 1 : А–Г. – К. : Наукова думка, 1982. – 632 с.; Т. 3 : *Кора–М.* – 1989. – 552 с.

77. Євграфова А. Українська фразеологія в аспекті національної ментальності / А. Євграфова // Вісник Львівського університету : Серія філологічна. – 2004. – Вип. 34. – Ч. II. – С. 359–365.

78. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–35.

79. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

80. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Віталій Вікторович Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.

81. Железанова Т. Т. Номинация паралингвистических явлений в современном немецком языке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Т. Т. Железанова. – М., 1982. – 26 с.

82. Желясков В. Я. Фразеологічні одиниці на позначення ментальних властивостей людини у мовній картині світу / В. Я. Желясков // Слов'янський збірник : [зб. наук. праць]. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. XII. – С. 218–224.

83. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации : [монографія] / Николай Иванович Жинкин. – М. : Наука, 1982. – 250 с.

84. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : [монографія] / Маргарита Василівна Жуйкова. – Луцьк : РРВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.

85. Жуков В. П. Русская фразеология / В. П. Жуков, А. В. Жуков. – М. : Высшая школа, 2006. – 408 с.

86. Забіяка В. А. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування : [практ. посіб.] / В. А. Забіяка, І. М. Забіяка. – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 304 с.

87. Зайцава Л. У. Аб структуры саматычных фразеалагызмаў-словазлучэнняў беларускай і англійскай моў / Л. У. Зайцава // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы V Междунар. науч. конф. (Гомель, 22–23 октября 2007) / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) и др. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2007. – С. 10–14.

88. Зимина Л. И. Национальная специфика фразеологической семантики (на материале фразеологизмов с наименованием частей

лица в немецком и русском языках) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Л. И. Зими́на. – Воронеж, 2007. – 20 с.

89. Зубець Н. О. Позначення злочинної поведінки людини в українській загальномовній фразеології / Н. О. Зубець // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : [зб. наук. праць]. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2010. – Вип. 6. – С. 203–208.

90. Иванова С. В. Лингвокультурологический аспект исследования языковых единиц : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 / Иванова Светлана Викторовна. – Уфа, 2003. – 364 с.

91. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Евгений Павлович Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.

92. Исследование речевого мышления в психолингвистике / [Ахутина Т. В., Горелов И. Н., Залевская А. А., Зимняя И. А. и др.] ; отв. ред. Е. Ф. Тарасов. – М. : Наука, 1985. – 241 с.

93. Інтонаційна організація мовлення / [К. К. Баришнікова, Л. О. Кадомцева, Д. Х. Баранник та ін.] ; відпов. ред. Л. А. Близначенко. – К. : Наукова думка, 1972. – 182 с.

94. Каїка Н. Є. Російсько-французькі кінесичні фразеологічні еквіваленти / Н. Є. Каїка // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского : Серия : Филология. Социальные коммуникации. – Симферополь, 2012. – Т. 25 (64). – № 1. – Ч. 1. – С. 75–78.

95. Калашник В. С. Українські вербальні символи як чинник національно-культурної самоідентифікації / В. С. Калашник, М. І. Філон // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. 9 : Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі : тематичний випуск / М-во освіти і науки України, Науково-дослідний інститут українознавства. – К. : Міленіум, 2006. – С. 114–119.

96. Калашник С. А. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць з національно-культурним компонентом у німецькій та французькій мовах [Електронний ресурс] / С. А. Калашник, О. С. Пінковська, А. В. Ришкова. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/apif/2009_3/Kalashnik.pdf.

97. Карташкова Ф. И. Невербальные компоненты коммуникации, отражающие эмоции мужчин и женщин / Ф. И. Карташкова, В. В. Ганина, О. Н. Гудкова // Гендер : язык, культура, коммуникация : сб. тез. III Междунар. конф. (Москва, 27–28 ноября 2003 г.)

/ Московский государственный лингвистический университет. – М. : МГУ, 2003. – С. 55–56.

98. Килошенко М. И. Рефлексия невербального поведения в социальной перцепции : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / М. И. Килошенко. – СПб., 1994. – 18 с.

99. Кириллова Н. Н. К вопросу о стереотипах во фразеологии / Н. Н. Кириллова // Известия РГПУ им. А. И. Герцена : Гуманитарные и общественные науки. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2002. – Вып. 2. – С. 129–140.

100. Киселюк Н. П. Вербальні та невербальні засоби актуалізації емоційного стану радості в художньому дискурсі (на матеріалі англomовної прози ХХ–ХХІ століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Н. П. Киселюк. – К., 2009. – 20 с.

101. Клименко Н. Ф. Образный обшир фразеологизмов з компонентом *голова* в українській мовній картині світу / Н. Ф. Клименко // Studia Linguistica : [зб. наук. праць]. – 2011. – Вип. 5. – С. 9–23.

102. Клобуков П. Е. Эмоции, сознание, культура (особенности отражения эмоций в языке) / П. Е. Клобуков // Язык. Сознание. Коммуникация : [сб. статей] / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М. : Филология, 1998. – Вып. 4. – С. 41–47.

103. Кобзева О. В. Вербальная репрезентация кинемы в художественном тексте : семантика и прагматика (на материале русского и французского языков) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / О. В. Кобзева. – Ростов-на-Дону, 2009. – 17 с.

104. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект) : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / М. Л. Ковшова. – М., 2009. – 48 с.

105. Кожуховська Л. Символи української мови як етнокультурний феномен / Л. Кожуховська // Наукові записки : Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 95 (1). – С. 52–56.

106. Козеренко А. Д. Тело как объект природы и тело как объект культуры (о семантике фразеологизмов, построенных на базе жестов) / А. Д. Козеренко, Г. Е. Крейдлин // Фразеология в контексте культуры. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 269–277.

107. Козяревич Л. В. Вербальні й невербальні засоби емпатизації діалогічного дискурсу (на матеріалі англomовної прози ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Л. В. Козяревич. – К., 2006. – 19 с.

108. Колеснікова І. Є. Передача невербальних елементів комунікації фразеологічними засобами (на матеріалі фразеологічних одиниць, що позначають риси характеру людини в українській і англійській мові) / І. Є. Колеснікова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского : Серия : Филология. – Симферополь, 2007. – Т. 20 (59). – № 6. – С. 73–78.

109. Колоїз Ж. В. Контамінація як різновид фраземної деривації / Ж. В. Колоїз // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : Серія : Філологія. – 2000. – № 491. – С. 328–332.

110. Колоїз Ж. В. Фразеологізація описових зворотів на позначення поняття «помирати» / Ж. В. Колоїз // *Ucrainistica* : [зб. наук. праць]. – Кривий Ріг, 2003. – С. 83–87.

111. Колшанский Г. В. Паралингвистика / Геннадий Владимирович Колшанский. – [2-е изд.]. – М. : КомКнига, 2005. – 96 с.

112. Комар О. Етнокультурна символіка національно-маркованих одиниць / О. Комар // Наукові записки : Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 95 (1). – С. 56–59.

113. Конечкая В. П. Социология коммуникации / Венера Петровна Конечкая. – М. : МУБУ, 1997. – 164 с.

114. Кононенко В. І. Мова у контексті культури : [монографія] / Віталій Іванович Кононенко. – Київ–Івано-Франківськ : Плай, 2008. – 390 с.

115. Копыленко М. М. Очерки по общей фразеологии (проблемы, методы, опыты) / М. М. Копыленко, З. Д. Попова. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1987. – 140 с.

116. Корнева Л. М. Номінація невербальної поведінки та їх функції в газетних текстах / Л. М. Корнева // Журналістика, філологія та медіа освіта : зб. наук. доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. (Полтава, 14–15 травня 2009 р.): До 95-річчя від дня заснування Полтавського держ. педаг. ун-ту ім. В. Г. Короленка : у 2-х т. – Полтава, 2009. – Т. 1. – С. 143–148.

117. Косенко Ю. В. Статус невербальних засобів комунікації в англomовному художньому діалогічному дискурсі прощання

/ Ю. В. Косенко // Функциональная лингвистика : [научн. журн.]. – 2010. – Т. 1. – С. 337–341.

118. Кость І. Я. Фразеологічна репрезентація емоційних станів тривоги, хвилювання, неспокою / І. Я. Кость // Науковий вісник Херсонського державного університету : Серія : Лінгвістика : [зб. наук. праць]. – Херсон : ХДУ, 2009. – Вип. ІХ. – С. 172–176.

119. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : [підручник] / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 424 с.

120. Кравцов С. М. Семантический анализ фразеологизмов, восходящих к жестам (на материале русского и французского языков) / С. М. Кравцов, М. В. Рябинина // Наука о языке и человек в науке : сб. науч. тр. Всерос. науч. конф. : Памяти выдающихся романистов В. Г. Гака и Л. М. Скрелиной, (Таганрог, 15–17 сентября 2010 г.). – Таганрог, 2010. – Т. 1. – С. 300–305.

121. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах : [монография] / Николай Алексеевич Красавский. – Волгоград : Перемена, 2001. – 495 с.

122. Красильникова Е. В. Жест и структура высказывания в разговорной речи / Е. В. Красильникова // Русская разговорная речь. Фонетика, морфология, лексика, жест / под ред. Е. А. Земской. – М. : Наука, 1983. – С. 214–235.

123. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія : [курс лекцій] / Вікторія Владімірівна Красних. – М. : ИТДК «Гнозис», 2002. – 284 с.

124. Красовська І. Особливості концептуалізації позитивних емоцій / І. Красовська // Наукові записки : Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 95 (1). – С. 65–68.

125. Крейдлин Г. Е. Голос, голосовые признаки и оценка речи / Г. Е. Крейдлин // Логический анализ языка. Язык речевых действий / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рябцева. – М. : Наука, 1994. – С. 141–153.

126. Крейдлин Г. Е. Жесты и речь в семиотической концептуализации тела и телесности (этнолингвистический аспект) / Г. Е. Крейдлин // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология : материалы II Междунар. науч. конф. (Екатеринбург, 8–10 сентября 2012 г.) : в 2-х ч. / редкол. Е. Л. Березович (отв. ред.) и др. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2012. – Ч. 1 – С. 27–28.

127. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика» / Г. Е. Крейдлин. – М., 2000. – 68 с.

128. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика : [монография] / Геннадий Ефимович Крейдлин. – М. : Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.

129. Крейдлин Г. Е. Невербальный этикет : невербальные приветствия и прощания / Г. Е. Крейдлин // Московский лингвистический журнал. – 2003. – Т. 7. – № 2. – С. 53–66.

130. Крейдлин Г. Е. Части тела в русском языке и русской культуре [Электронный ресурс] / Г. Е. Крейдлин, С. И. Переверзева // Проект Института лингвистики РГГУ. – Режим доступа : http://www.llsh.ru/2007/papers/Kreyd_Perev2007.pdf.

131. Кривонос І. Місце національного характеру серед інших етнопсихологічних понять / І. Кривонос // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 2. – С. 105–116.

132. Кристева Ю. Жест : практика или коммуникация? // Кристева Ю. Избранные труды : Разрушение поэтики. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 114–135.

133. Крым И. А. Жестовые компоненты речевой коммуникации (теоретико-экспериментальное исследование) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / И. А. Крым. – Кемерево, 2004. – 19 с.

134. Кузнецова Д. Ю. Эмотивний аспект номінації виразів обличчя в дискурсі / Д. Ю. Кузнецова // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки : Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – 2009. – № 17. – С. 35–38.

135. Кузнецова Д. Ю. Номінативне поле «вираз обличчя» в сучасному англомовному дискурсі : емотивний та прагматичний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Д. В. Кузнецова. – К., 2009. – 22 с.

136. Кузнецова Д. Ю. Семантика кольороназв у номінаціях виразу обличчя / Д. Ю. Кузнецова // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки : Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – 2010. – № 8. – С. 191–194.

137. Кузнецова Д. Ю. Синестезійні метафори у номінаціях мімічних експресій (на матеріалі англомовного художнього дискурсу)

/ Д. Ю. Кузнєцова // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2011. – № 9 (220). – Ч. II. – С. 193–201.

138. Куликова Э. Г. Норма в лингвистике и паралингвистике : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 / Элла Германовна Куликова. – Ростов-на-Дону, 2004. – 312 с.

139. Куличенко Ю. Н. Этнокультурная специфика мимического выражения внутреннего состояния субъекта в русском и английском коммуникативном поведении : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Ю. Н. Куличенко. – Волгоград, 2011. – 22 с.

140. Куліченко А. К. Невербальна комунікативна поведінка та її компоненти : з історії питання / А. К. Куліченко // Держава та регіони : Серія : Гуманітарні науки : [наук.-виробн. журн.]. – 2011. – № 1. – С. 78–84.

141. Куница В. Н. Межличностное общение : [учеб. для вузов] / Куница В. Н., Казаринова Н. В., Погольша Н. М. – СПб. : Питер, 2001. – 544 с.

142. Кушнір І. Загальне і національно-специфічне у фразеології емоцій / І. Кушнір // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2008. – Вип. 3. – С. 203–210.

143. Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход) / Вера Андреевна Лабунская. – Ростов-на-Дону : РГУ, 1986. – 136 с.

144. Лабунская В. А. Невербальное поведение : структура и функции / В. А. Лабунская // Социальная психология : [хрестоматия : учеб. пособ. для студ. вузов] / сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Акцент Пресс, 2003. – 475 с.

145. Лабунская В. А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание / Вера Андреевна Лабунская. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 608 с.

146. Лагун А. Е. Невербальное поведение в процессе группового фокусированного интервью / А. Е. Лагун // Социологические исследования. – 2004. – № 2. – С. 115–123.

147. Лазариди М. И. Психические состояния в полевом описании : номинативно-функциональный аспект : [монография] / Милана Исааковна Лазариди. – [4-е изд., доп.]. – Бишкек, 2011. – 356 с.

148. Левченко О. П. Специфіка вербалізації і функціонування жестових фразеологізмів / О. П. Левченко // Лінгвістика : [зб. наук. праць]. – Луганськ : ЛНПУ, 2006. – № 4 (10). – С. 56–64.

149. Левченко О. П. Фразеологічна символіка : лінгвокультурологічний аспект : [монографія] / Олена Петрівна Левченко. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.

150. Леймонченко Г. Мова міміки і жестів, відображена в художніх творах / Г. Леймонченко // Наукові записки : Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 96 (1). – С. 201–205.

151. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2-х т. / І. Я. Лепешаў. – Мінськ : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1. – 672 с. ; Т. 2. – 704 с.

152. Летучий А. Б. Часть тела / форма «кулак» : функции, концептуализация, место в системе частей тела / А. Б. Летучий // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – М. : Изд. центр РГГУ, 2008. – № 6 (10). – С. 91–108.

153. Лещинская О. Вербализация чувства радости в белорусской фразеологии / О. Лещинская // Наукові записки : Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 95 (2). – С. 17–20.

154. Лингвистический энциклопедический словарь / [глав. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

155. Литвинов О. О. Зорова поведінка мовця як функціональний компонент невербальної комунікації / О. О. Литвинов // Наукові записки : Серія : Філологічна : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. [«Міжкультурна комунікація : мова – культура – особистість»], (Острог, 22–23 квітня 2010 р.). – Острог : Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2010. – Вип. 16. – С. 168–177.

156. Ліннік Л. А. Лінгвокультурологічний аспект порівняльного дослідження фразеологічних одиниць / Л. А. Ліннік // Проблеми зіставної семантики : [зб. наук. праць]. – 2009. – Вип. 9. – С. 151–156.

157. Лозинська О. Емоції у невербальному та вербальному вираженні (на матеріалі польської мімічної фразеології) / О. Лозинська // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2008. – Вип. 57. – С. 209–221.

158. Лозинська О. Інновації-регуляції польських кінематичних фразеологізмів на позначення емоцій / О. Лозинська // Вісник Львівського університету : Серія філологічна. – 2012. – Вип. 56. – Ч. 1. – С. 189–197.

159. Лозинська О. Концептуалізація емоції радості в польській кінематичній фразеології / О. Лозинська // Проблеми слов'язнознавства : [зб. наук. праць]. – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 252–258.

160. Лозинська О. Проблеми визначення корпусу польської кінематичної фразеології / О. Лозинська // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского : Серия : Филология. – Симферополь, 2007. – Т. 20 (59). – № 6. – С. 99–105.

161. Лозинська О. Фразеологічна одиниця *kręcić posem* у корпусах текстів польської мови / О. Лозинська // Проблеми слов'язнознавства : [зб. наук. праць]. – Львів, 2009. – Вип. 58. – С. 221–230.

162. Лозова Н. Є. Слово і жест / Н. Є. Лозова // Культура слова : [респуб. зб.]. – К. : Наукова думка, 1984. – Вип. 27. – С. 53–56.

163. Лотман Ю. М. Символ в системі культури / Ю. М. Лотман // Статті по семиотике культуры и искусства / Ю. М. Лотман ; сост. Р. Г. Григорьева. – СПб. : Академический проект, 2002. – С. 211–226.

164. Луговая Н. В. Национально-культурные особенности фразеологических единиц сферы психоэмоционального состояния человека (на материале русского и французского языков) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Н. В. Луговая. – Краснодар, 2007. – 19 с.

165. Маслова В. А. Жестовые фразеологизмы как особые микромиры / В. А. Маслова // Славянская фразеология в синхронии и диахронии : [сб. науч. статей] / редкол. : В. И. Коваль (отв. ред.) и др. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – Вып. 1 – С. 264–266.

166. Маслова В. А. Культурно-национальная специфика русской фразеологии / В. А. Маслова // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 69–75.

167. Маслова В. А. Лингвокультурология : [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед.] / Валентина Авраамовна Маслова. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.

168. Маслыко Е. А. К психолингвистической природе паралингвистических явлений / Е. А. Маслыко // Материалы III Всесоюзного симпозиума по паралингвистике. – М. : МГУ, 1970. – С. 20–23.

169. Маякина М. А. Фразеологические единицы, описывающие невербальное поведение человека, как компонент развития языковой и общекультурной компетенции / М. А. Маякина // Вестник Челябинского государственного университета : Филология. Искусствоведение. – 2011. – Вып. 60. – № 33 (248). – С. 248–250.

170. Маякина М. А. Фразеологические словосочетания, описывающие невербальное поведение человека : коммуникативно-прагматический и лексикографический аспекты : (на материале англоязычных художественных текстов) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки», 10.02.19 «Теория языка» / М. А. Маякина. – Иваново, 2006. – 23 с.

171. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо? / Федір Пилипович Медведєв. – Харків : Вища школа, 1977. – 232 с.

172. Мельник Л. В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Мельник. – Донецьк, 2001. – 18 с.

173. Микаберидзе И. А. Национально-культурная специфика взаимодействия вербального и невербального компонентов коммуникации (на материале русской и еврейской лингвокультур) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / И. А. Микаберидзе. – Краснодар, 2008. – 26 с.

174. Миккин Х. Невербальные коммуникации в диадах по материалам экспертных исследований за рубежом / Х. Миккин // Труды по психологии. – М. : МГУ, 1993. – Вып. 335. – № 3. – С. 110–127.

175. Михеева Е. Н. Социально-психологическая интерпретация личности ученика по внешности и невербальному поведению в ситуации урока : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Е. Н. Михеева. – СПб., 1993. – 17 с.

176. Мишин А. В. Невербальные средства коммуникации и их отражение в художественном тексте : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Алексей Викторович Мишин. – М., 2005. – 176 с.

177. Мова і культура / [Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Гриценко П. Ю. та ін.] ; від. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1986. – 185 с.

178. Мокиенко В. М. Славянская фразеология : [учеб. пособ. для филол. спец. вузов] / Валерий Михайлович Мокиенко. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Высшая школа, 1989. – 287 с.

179. Морозов В. П. Искусство и наука общения : невербальная коммуникация / Владимир Петрович Морозов. – М. : ИП РАН, Центр «Искусство и наука», 1998. – 164 с.

180. Морозов В. П. Невербальная коммуникация : экспериментально-теоретические и прикладные аспекты / В. П. Морозов // Психологический журнал. – 1993. – № 1. – С. 18–32.

181. Морозова Е. Б. Поклон как этикетный жест / Е. Б. Морозова // Московский лингвистический журнал. – 2003. – Т. 7. – № 2. – С. 67–76.

182. Мудрая О. В. Функции невербальных компонентов в системе языка (на материале сравнения русского языка с английским) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Ольга Васильевна Мудрая. – М., 1994. – 195 с.

183. Муzychук Т. Л. Русский невербальный дискурс в языковой системе и речевой деятельности (на материале художественной прозы) : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Т. Л. Муzychук. – М., 2010. – 42 с.

184. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / О. В. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2001. – 21 с.

185. Накашидзе Н. В. Кинесика и ее вербальное выражение в характеристике персонажей художественного произведения (на материале англо-американской художественной прозы XX века) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Нино Валерьяновна Накашидзе. – М., 1981. – 156 с.

186. Николаева Т. М. Невербальные средства человеческой коммуникации и их место в преподавании языка / Т. М. Николаева // Роль и место страноведения в преподавании русского языка как иностранного. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1969. – С. 51–52.

187. Николаева Т. М. Языкознание и паралингвистика / Т. М. Николаева, Б. А. Успенский // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии / отв. ред. Т. М. Николаева. – М. : Наука, 1966. – С. 63–74.

188. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / [Апресян В. Ю., Апресян Ю. Д., Бабаева Е. Э. и др.] ; отв. ред. Апресян Ю. Д. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Москва–Вена : Языки славянской культуры : Венский славистический альманах, 2004. – 1488 с.

189. Нормальная физиология : [учебник] / под ред. А. В. Завьялова, В. М. Смирнова. – М. : МЕДпресс-информ, 2009. – 816 с.

190. Нэпп М. Невербальное общение : [учебник] / М. Нэпп, Д. Холл. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК. – 2004. – 256 с.

191. Овсянникова Е. А. Фразеологизмы, отражающие кинесическую взгляда, в русском языке / Е. А. Овсянникова // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы IV Междунар. науч. конф. (Гомель, 5–6 октября 2005 г.) / отв. ред. В. И. Коваль. – Гомель : УО ГГУ им. Ф. Скорины, 2005. – С. 183–186.

192. Овчинникова І. І. Аспекти вивчення стереотипу як загальнонаукового феномена / І. І. Овчинникова // *Studia Linguistica* : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. – Вип. 2. – С. 281–289.

193. Оконешникова А. П. Межэтническое восприятие и понимание людьми друг друга : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / А. П. Оконешникова. – Якутск, 1988. – 32 с.

194. Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К. : Радянська школа, 1991. – 400 с.

195. Ольшанский И. Г. Лексика, фразеология, текст : лингвокультурологические компоненты / И. Г. Ольшанский // *Язык и культура* : [сб. обзоров]. – М. : ИНИОН РАН, 1999. – Вып. 2. – С. 10–26.

196. Осіпова Т. Ф. Параметри вербальної та невербальної комунікації в українських пареміях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. Ф. Осіпова. – Харків, 2010. – 20 с.

197. Охріменко М. А. Взаємовідношення конститuentів у фразеосемантичному мікрополі «горе / смуток / печаль» (на матеріалі сучасних перської і української мов) / М. А. Охріменко // *Вісник Черкаського університету*. – 2012. – № 7 (220). – С. 34–38.

198. Охріменко М. Методологічні засади психолінгвістичного вивчення фразеологічних одиниць на позначення емоцій людини (на прикладі перської й української мов) / М. Охріменко // *Наукові записки* : Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – Вип. 89. – С. 145–149.

199. Охріменко М. Склад фразеосемантичного поля «емоції людини» (на матеріалі сучасних перської і української мов) / М. Охріменко // *Вісник Львівського університету* : Серія філологічна. – 2011. – Вип. 54. – С. 130–137.

200. Павлова А. Паралінгвістичні фразеологізми в українській мові / А. Павлова // *Ucrainistica* : [зб. наук. праць]. – Кривий Ріг, 2003. – С. 97–105.

201. Папулинова И. Е. Языковая манифестация жестов рук в диалогическом дискурсе (на материале русского, немецкого и английского языков : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / И. Е. Папулинова. – Тамбов, 2003. – 14 с.

202. Пасечник С. Є. Поняття «менталітет» у контексті лінгвокультурології / С. Є. Пасечник // *Новітня філологія* : [наук. журн.]. – Миколаїв, 2006. – № 4 (24). – С. 51–58.

203. Пахарь А. В. Семантика и коммуникативные функции кинесических средств общения : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Алексей Владимирович Пахарь. – М., 1999. – 255 с.

204. Петрова Е. А. Жесты в педагогическом процессе : [учеб. пособ.] / Елена Алексеевна Петрова. – М. : Изд-во Московского город. педаг. общества, 1998. – 223 с.

205. Петрова Л. И. Человеческое тело и эмоции в контексте лингвокультурологии / Л. И. Петрова // *Вестник Псковского государственного педагогического университета*. – 2007. – Вып. 1. – С. 133–144.

206. Петровська Л. Є. Відображення невербальних засобів спілкування у болгарській фразеології : дис. канд. філол. наук : 10.02.03 / Леся Євгенівна Петровська. – К., 2006. – 196 с.

207. Петровська Л. Є. Явища омонімії і полісемії у фразеології (до питання про особливості семантики кінематичних фразеологізмів болгарської мови) / Л. Є. Петровська // *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур* : Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : [зб. наук. праць]. – 2010. – Вип. 12. – С. 152–156.

208. Пиз А. Новый язык телодвижений / А. Пиз, Б. Пиз ; [пер. с англ. Т. Новиковой]. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 416 с.

209. Пирогов В. Л. Структура і семантика паремійних одиниць японської, англійської, української та російської мов : типологічний та лінгвокультурологічний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / В. Л. Пирогов. – К., 2003. – 19 с.

210. Піняжина О. В. Емоційність та засоби її реалізації / О. В. Піняжна // *Мова і культура* : науковий журнал. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 12. – Т. II (127). – С. 57–59.

211. Поваляева М. А. Невербальные средства общения / М. А. Поваляева, О. А. Рутер. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. – 352 с.
212. Попік І. П. Лексико-семантичне поле «жестикуляція» в мові та мовленні (на матеріалі англомовних словників і текстів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / І. П. Попік. – Одеса, 2004. – 23 с.
213. Попович Л. В. Жесты как невербальные и фразеологизированные вербальные диалогемы русских и сербов [Электронный ресурс] / Л. В. Попович. – Режим доступа : <http://www.ukrajinistika.edu.rs/Ukrajinistika/tekstovi/zestok.html>.
214. Потапова Р. К. Коннотативная паралингвистика / Родмонга Кондратьевна Потапова. – М. : Триада, 1997. – 347 с.
215. Потапушкин Н. А. Фразеологические единицы русского языка в лингвокультурологическом аспекте : [учеб. пособ.] / Николай Алексеевич Потапушкин. – М. : Изд-во УМУ РУДН, 2000. – 123 с.
216. Потебня А. А. Из записок по теории словесности / Александр Афанасьевич Потебня. – Харьков, 1905. – 652 с.
217. Прадид Ю. Ф. Русско-украинский и украинско-русский тематический словарь. Эмоции человека / Ю. Ф. Прадид. – Симферополь : Редотдел Крымского комитета по печати, 1994. – 244 с.
218. Пражский лингвистический кружок : [сб. статей] / сост. и ред. Н. А. Кондрашов. – М. : Прогресс, 1967. – 558 с.
219. Приходько А. И. Этнолингвистический аспект изучения фразеологии / А. И. Приходько // Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами : сб. науч. тр. по итогам III Междунар. науч. конф. (Белгород, 19–21 марта 2013 г.) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород : ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. – С. 106–109.
220. Пронников В. А. Язык мимики и жестов / В. А. Пронников, И. Д. Ладанов. – М. : Стелс, 2001. – 212 с.
221. Психологічний словник / [за ред. В. І. Войтка]. – К. : Вища школа, 1982. – 216 с.
222. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Ярослав Радевич-Винницький. – Львів : СПОЛОМ, 2001. – 223 с.
223. Радионова Е. С. Единицы невербальной семиотической системы в портретных описаниях человека : семантика и прагматика (на материале русской художественной, мемуарной, публицистической

прозы): дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Екатерина Сергеевна Радионова. – Омск, 2006. – 235 с.

224. Рамишвили Д. И. К природе некоторых видов выразительных движений / Д. И. Рамишвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1976. – 181 с.

225. Рамишвили Д. И. Неприемлемость теории первичности языка жестов / Д. И. Рамишвили // Вопросы психологии мышления и речи. – Тбилиси, 1957. – С. 8–15.

226. Рачковская А. В. Лексика и фразеология, называющие мимику, жесты и особенности фонации : закономерности семиотизации паралингвистических явлений : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / А. В. Рачковская. – Минск, 2005. – 21 с.

227. Рачковская А. В. Синестетическая метафора как способ представления невербальных компонентов во фразеологии / А. В. Рачковская // Русский язык : система и функционирование (к 80-летию профессора П. П. Шубы) : материалы III Междунар. науч. конф., (Минск, 6–7 апреля 2006 г.) : в 2-х ч. / редкол. : И. С. Ровдо (отв. ред.) и др. – Минск : РИВШ, 2006. – Ч. 1. – С. 318–321.

228. Реформатский А. А. Введение в языковедение / Александр Александрович Реформатский. – [4-е изд]. – М. : Просвещение, 1967. – 542 с.

229. Рибалко М.-М. О. Вербальный та невербальный аспекти дискурсивної поведінки обманника (на матеріалі сучасної англомовної художньої прози) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / М.-М. О. Рибалко. – К., 2008. – 20 с.

230. Ройзензон Л. И. Совмещенная омонимия в сфере фразеологии / Л. И. Ройзензон, И. В. Абрамец // Вопросы языкознания. – 1969. – № 2. – С. 54–63.

231. Романов Д. А. Языковая репрезентация эмоций : уровни, функционирование и системы исследований (на материале русского языка) : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык», 10.02.19 «Теория языка» / Д. А. Романов. – Белгород, 2004. – 48 с.

232. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2-х т. / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – Т. 2. – 328 с.

233. Румнев А. А. Пантомима и ее возможности / Александр Александрович Румнев. – М. : Знание, 1966. – 80 с.

234. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови : етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : [монографія] / Любов Василівна Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.

235. Садыкова А. Г. К вопросу о культурной коннотации во фразеологии / А. Г. Садыкова, Л. Ф. Шангараева // Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами : сб. науч. тр. по итогам III Междунар. науч. конф. (Белгород, 19–21 марта 2013 г.) / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород : ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. – С. 116–118.

236. Самойлович Л. В. Відображення кінетичних засобів невербального спілкування в українських фразеологізмах / Л. В. Самойлович // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – № 37. – С. 172–175.

237. Селезнева Е. Г. Национальная специфика фразеологической концептуализации (по материалам русской и немецкой соматической фразеологии) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Е. Г. Селезнева. – Воронеж, 2006. – 20 с.

238. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / Олена Олександрівна Селіванова. – К.–Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

239. Селіванова О. О. Основи теорії мовної комунікації : [підручник] / Олена Олександрівна Селіванова. – Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А., 2011. – 350 с.

240. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

241. Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / П. О. Селігей. – К., 2001. – 20 с.

242. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдвард Сепир ; [пер. с англ. А. Е. Кибрика]. – М. : Прогресс, 1993. – С. 204–209.

243. Серякова И. Систематизация невербальных компонентов коммуникации / И. Серякова // Наукові записки : Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – Вип. XXVI. – С. 194–203.

244. Скоробагатько Н. О. Концептуалізація фразеологічного соматичного коду в східнослов'янських і східностепових говірках :

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. О. Скоробагатько. – Луганськ, 2009. – 20 с.

245. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

246. Смирнова Н. И. Невербальные аспекты коммуникации (на материале русского и английского языков) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Общее языкознание» / Н. И. Смирнова. – М., 1973. – 32 с.

247. Снитко О. С. Коди культури у мовній об'єктивації дійсності / О. С. Снитко // *Studia Linguistica* : [зб. наук. праць]. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2008. – Вип. 1.– С. 115–121.

248. Современный язык жестов / отв. ред. В. В. Адамчик. – Минск : Харвест, 2007. – 639 с.

249. Солощук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англomовному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / Л. В. Солощук. – К., 2009. – 37 с.

250. Солощук Л. В. Невербальная коммуникация : ее место и перспективы исследования в современной лингвистике // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна* : Серія : Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – 2004. – № 635. – С. 170–173.

251. Солощук Л. В. Принцип ідентифікаційної взаємодії вербальних та невербальних компонентів комунікації в англomовному діалогічному дискурсі / Л. В. Солощук // *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. – 2005. – № 24. – С. 282–286.

252. Солощук Л. В. Принцип координативної взаємодії вербальних та невербальних компонентів комунікації / Л. В. Солощук // *Мовні і концептуальні картини світу* : [зб. наук. праць] – К. : Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2006. – № 17. – С. 353–360.

253. Сопова И. В. Фразеологические единицы : связи языка, культуры и мышления / И. В. Сопова // *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета*. – 2011. – № 1 (13). – С. 173–178.

254. Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология (синхронический и диахронический аспект) / отв. ред. Г. П. Ижакевич. – К. : Наукова думка, 1991. – 384 с.

255. Сорокин Ю. А. Соотношение речевого и неречевого компонентов в психологическом воздействии (применительно к обучению иностранцев русскому языку) / Ю. А. Сорокин // *Речевое*

воздействие. Проблемы прикладной психолингвистики / отв. ред. А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1972. – С. 136–142.

256. Станкевіч А. А. Роля фразеалагізмаў са значэннем візуальнага кантакту ў сістэме намінацый са значэннем камунікатыўнай дзейнасці чалавека / А. А. Станкевіч // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы IV Междунар. науч. конф. (Гомель, 5–6 октября 2005 г.) / отв. ред. В. И. Коваль. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2005. – С. 128–132.

257. Станкевіч А. А. Фразеалагізмы са значэнням кінемнага выражэння эмацыянальна-псіхічнага стану чалавека ў мове твораў Я. Коласа / А. А. Станкевіч // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы V Междунар. науч. конф. (Гомель, 22–23 октября 2007 г.) / отв. ред. В. И. Коваль. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2007. – С. 283–287.

258. Станкевич-Иванова В. Особливості вираження емоцій страху засобами фразеології чеської мови / В. Станкевич-Иванова // Вісник Львівського університету : Серія філологічна. – 2009. – Вип. 48. – С. 275–280.

259. Стародубцева О. А. Лексико-семантичні засоби кінетичної характеристики персонажа (на матеріалі французького роману ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 «Романські мови» / О. А. Стародубцева. – К., 2002. – 21 с.

260. Стахів М. Український комунікативний етикет : [навч.-метод. посіб.] / Марія Стахів. – К. : Знання, 2008. – 245 с.

261. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : [учеб. для вузов] / Татьяна Гавриловна Стефаненко. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 368 с.

262. Стефанский Е. Е. Ритуал в славянских лингвокультурах / Е. Е. Стефанский // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология : материалы II Междунар. науч. конф. (Екатеринбург, 8–10 сентября 2012 г.) : в 2-х ч. / редкол. : Е. Л. Березович (отв. ред.) и др. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2012. – Ч. 1 – С. 52–53.

263. Сукаленко Н. И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира : [монография] / Нонна Ивановна Сукаленко. – К. : Наукова думка, 1992. – 164 с.

264. Сучасна українська літературна мова : Лексика і Фразеологія : [підручник] / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 440 с.

265. Сучасна українська літературна мова : Стилїстика : [підручник] / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 588 с.

266. Тарасов Е. Ф. Язык как средство трансляции культуры / Е. Ф. Тарасов // Язык как средство трансляции культуры / [Я. Корженский, Г. П. Нецименко, Л. Б. Никольский и др.] ; отв. ред. М. Б. Ешич, – М. : Наука, 2000. – С. 45–54.

267. Тарасова Е. А. Эмоция гнева в зеркале метафоры / Е. А. Тарасова // Мовні і концептуальні картини світу. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – Вип. 29. – С. 298–306.

268. Телия В. Н. Деконструкция стереотипов окультуренного мировидения во фразеологических знаках / В. Н. Телия // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии : [матер. к коллект. исслед.] / отв. ред. Т. М. Николаева. – М. : Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1999. – С. 87–94.

269. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Вероника Николаевна Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

270. Телия В. Н. Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и ее прагматическая ориентация / В. Н. Телия // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М. : Наука, 1991. – С. 5–36.

271. Терещенко Т. М. Синтаксичні особливості простого речення у турецькому розмовному мовленні : взаємодія вербальних і невербальних засобів спілкування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.13 «Мова народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії» / Т. М. Терещенко. – К., 2009. – 21 с.

272. Тесля В. А. Емотивність як єдність інтелектуального та емоційного / В. А. Тесля // Мова і культура : [наук. журн.]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – Вип. 11. – Т. XIV (114). – С. 41–45.

273. Тесля О. Етикетні жести як елемент невербальної комунікації / О. Тесля // Вісник Львівського університету : Серія філологічна. – Львів, 2004. – Вип. 34. – Ч. 2. – С. 429–432.

274. Тимченко И. В. Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с компонентами-соматизмами *голова, око, вухо, ніс, язык* : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (укр. яз.)» / И. В. Тимченко. – Харьков, 1990. – 16 с.

275. Торба С. А. Психологічні класифікації емоцій крізь призму лінгвокультурології / С. А. Торба // Мовні і концептуальні картини світу. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – Вип. 31. – С. 331–336.

276. Трофімова О. В. Фразеологічні одиниці на позначення негативної емоційної дії в українській та англійській мовах / О. В. Трофімова // Філологічні трактати : [наук. журн.]. – 2010. – № 1. – С. 88–95.

277. Тхорик В. И. Паралингвистика в лингвокультурологии / Лингвокультурология и межкультурная коммуникация : [учеб. пособ.] / В. И. Тхорик, Н. Ю. Фаян. – [2-е изд.]. – М. : ГИС, 2006. – 206 с.

278. Ужченко В. Д. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку з внутрішньою формою слова / В. Д. Ужченко // Мовознавство. – 2003. – № 3. – С. 23–29.

279. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / Віктор Дмитрович Ужченко. – К. : Радянська школа, 1988. – 279 с.

280. Ужченко В. Д. Східнослов'янська фразеологія : [монографія] / Віктор Дмитрович Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 326 с.

281. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : [навч. посіб.] / В. Ужченко, Д. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

282. Урысон Е. В. Фундаментальные способности человека и наивная «анатомия» / Е. В. Урысон // Вопросы языкознания. – 1995. – № 3. – С. 3–16.

283. Фейгенберг Е. И. Некоторые аспекты исследования невербальной коммуникации : за порогом рациональности / Е. И. Фейгенберг, А. Г. Асмолов // Психологический журнал. – 1989. – № 6. – С. 58–66.

284. Филиппов А. В. Звуковой язык и «язык» жестов / А. В. Филиппов, А. С. Кутловская // Лингвистический сборник. – М. : МОПИ, 1975. – Вып. III. – С. 14–33.

285. Фірсова Ю. А. Фразеологічні одиниці з топонімічним компонентом у німецькій мові: лінгвокультурологічний аспект: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / Ю. А. Фірсова. – К., 2002. – 19 с.

286. Формановская Н. И. Речевое общение : коммуникативно-прагматический подход / Надежда Ивановна Формановская. – М. : Русский язык, 2002. – 216 с.

287. Фразеологический словарь русского языка (свыше 4000 слов. статей) / [под. ред. А. И. Молоткова]. – [2-е изд., стереот.]. – М. : Советская энциклопедия, 1968. – 543 с.

288. Харчук О. В. До питання про семантичні відношення у фразеологічних одиницях / О. В. Харчук // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя : Серія : Філологічні науки. – 2010. – Кн. 1. – С. 41–44.

289. Харчук О. В. Німецькі фразеологічні одиниці з паралінгвістичним компонентом / О. В. Харчук // Наукові записки : Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – Вип. XXVI. – С. 306–311.

290. Харчук О. В. Фразеологічні одиниці з кінесичним компонентом у сучасній німецькій мові : семантико-структурний аспект : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Оксана Вікторівна Харчук. – К., 2006. – 196 с.

291. Хлыстова В. Г. Функционально-структурная и семантическая характеристика кинематических речений, отражающих коммуникативный аспект кинесики (на материале английского языка) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / В. Г. Хлыстова. – Нижний Новгород, 2005. – 24 с.

292. Черданцева Т. З. Внутренняя форма идиом и национально-культурная специфика их мотивированности : (сопоставительный аспект описания) / Т. З. Черданцева // Лексикографическая разработка фразеологизмов для словарей различных типов для Машинного фонда русского языка (материалы к методической школе-семинару). – М., 1988. – С. 85–86.

293. Чиркова Е. И. Внимание, невербалика! Невербальные средства коммуникации при обучении иностранному языку / Елена Ивановна Чиркова. – СПб. : КАРО, 2009. – 272 с.

294. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций : [монография] / Виктор Иванович Шаховский. – М. : Гнозис, 2008. – 416 с.

295. Шелестюк Е. В. О лингвистическом исследовании символа / Е. В. Шелестюк // Вопросы языкознания. – 1997. – № 4. – С. 125–141.

296. Штангль А. Язык тела. Познание людей в профессиональной и обыденной жизни / Антон Штангль. – М. : Прогресс, 1986. – 206 с.

297. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь / Пол Экман ; [пер. с англ. В. Кузина]. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2010. – 334 с.

298. Эмирова А. М. Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. М. Эмирова. – Ташкент, 1989. – 41 с.

299. Этнопсихоллингвистика / [Ю. А. Сорокин, И. Ю. Марковина, А. Н. Крюков и др.] ; отв. ред. Ю. А. Сорокин. – М. : Наука, 1988. – 190 с.

300. Юнацька А. Б. Вербалізація національного характеру : кореляція мови і культури / А. Б. Юнацька // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету : Серія : Філологія. – 2011. – № 3. – С. 50–53.

301. Юсупов И. М. Психология взаимопонимания / Ильдар Масгудович Юсупов. – Казань : Татарское книжн. изд-во, 1991. – 192 с.

302. Якобсон Р. Да и нет в мимике / Р. Якобсон // Jacobson R. Selected writings. Vol. II : Word and Language. – The Hague – Paris : Mouton, 1971. – 752 p.

303. Янова О. А. Номінативно-комунікативний аспект позначення усмішки як компонента невербальної поведінки (на матеріалі сучасної англійської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / О. А. Янова. – К., 2002. – 19 с.

304. Яранцев Р. И. Словарь-справочник по русской фразеологии : (ок. 800 фразеологизмов) / Р. И. Яранцев. – [2-е изд., стереотип.]– М. : Русский язык, 1985. – 304 с.

305. Argyle M. Bodily communication / M. Argal. – N.–Y., 1975. – 334 p.

306. Ekman P. Facial affect scoring technique : A first validation study / P. Ekman, W. V. Friesen, S. S. Tomkins // Semiotica. – 1971. – № 3. – P. 37–58.

307. Jarzabek K. Kinetyczne formy powitań i pożegnań / J. Krystyna // Etnolingwistyka. – T. 6. – Lublin, 1994. – S. 65–83.

308. Kinesics and Context : Essays on Body Motion Communication / By Ray L. Birdwhistell. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1970. – 338 p.

309. Kozak K. Polska frazeologia gestu : od informacji somatycznej do idiomu / K. Kozak // Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury. – T. 19. – Lublin, 2007. – S. 254–265.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

білор.	білоруське
ВК	вербальна комунікація
ВТССУМ	Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. – 1736 с.
ЗУЕ	Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
ПФО	паралінгвальна фразеологічна одиниця
рос.	російське
СФУМ	Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
СЯРЖ	Григорьева С. А. Словарь языка русских жестов / С. А. Григорьева, Н. В. Григорьев, Г. Е. Крейдлин. – Москва–Вена : Языки русской культуры; Венский славистический альманах, 2001. – 256 с.
укр.	українське
ФО	фразеологічна одиниця
ФСБМ	Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2-х т. / І. Я. Лепешаў. – Мінськ : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1. – 672 с. ; Т. 2 – 704 с.
ФСРЯ	Фразеологический словарь русского языка [свыше 4000 слов. статей] / [под. ред. А. И. Молоткова]. – [2-е изд., стереот.]. – М. : Советская энциклопедия, 1968. – 543 с.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ – (в об'єктивному розумінні) – властивість ситуації, у якій на людину або тварину чинять одночасно суперечливий вплив; (у суб'єктивному розумінні) – особливість станів свідомості та загалом психічних станів, які характеризуються співіснуванням суперечливих, протилежних думок, мотивів, емоцій.

АНТРОПОЛІНГВІСТИКА – розділ мовознавства, що вивчає еволюцію людського мислення, ґрунтуючись на її відображенні у відповідній еволюції мови (передусім її лексиці).

АРХЕТИП – первинні природні образи, ідеї, переживання, властиві людині як суб'єкту колективного несвідомого.

АУСКУЛЬТАЦІЯ – наука, що є однією зі складових невербальної семіотики; вивчає слухове сприйняття звуків й аудіальну поведінку людей у процесі комунікації.

АФЕКТ – короткочасний максимальний за інтенсивністю емоційний стан (лють, жах, відчай, екстаз, екзальтація тощо), під час якого знижується ступінь самовладання: дії та вчинки здійснюються за особливою емоційною логікою, а не за логікою розуму.

ВИРАЖАЛЬНИЙ РУХ – зміна тіла (пантоміміка, жести), виразу обличчя (мімічні рухи сміху, жалю, відрази, здивування та ін.), основна мета – виражати емоційні реакції.

ВОЛЬОВІ ЯКОСТІ – це відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки, її влади над собою (мужність, цілеспрямованість, рішучість, самостійність, наполегливість, ініціативність, витримку тощо).

ГАПТИКА – наука, що є однією зі складових невербальної семіотики; до об'єктів її вивчення належить мова торкань і тактильна комунікація загалом.

ГАСТИКА – складова невербальної семіотики; наука про знакові і комунікативні функції їжі та напоїв, про прийом їжі, про культурні та комунікативні функції зілля і частувань.

ДЕЙКТИЧНИЙ ЖЕСТ – рух рукою, здійснюваний мовцем задля того, аби вказати на певний предмет чи предмет у просторі, може супроводжувати / замішувати вербальний вислів, пов'язаний з референтом у просторі й часі.

ЕКСТРАЛІНГВІСТИКА – розділ мовознавства, що вивчає сукупність етнічних суспільно-історичних, соціальних, географічних та інших факторів, пов'язаних з розвитком і функціонуванням мови.

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ – сукупність когнітивних здібностей до ідентифікації, розуміння й управління емоціями; завдяки йому здійснюється емоційна регуляція мислинневої діяльності, а емоційна активація є необхідною умовою продуктивної інтелектуальної діяльності (уведено в науковий обіг у 90-х роках ХХ ст. Д. Майєром і П. Соловєєм).

ЕМОЦІЯ – психічний стан і процес у людини і тварини, у яких реалізуються їхні ситуативні переживання.

ЕТАЛОН – міра-зразок для відтворення, збереження і передачі одиниць вимірювання з необхідною або найбільш можливою точністю; стандарт, на який орієнтуються при прийнятті рішення; основа, на якій щось будується чи до якої приєднується.

ЕТНОЛОГІЯ – наука про народи й культури світу, їхню взаємодію та систему етнічності (наявність кількох народознавчих дисциплін у різних країнах, які певною мірою можна назвати дисциплінами-двійниками, – етнографії, культурної антропології та ін. – зумовлена історичними особливостями формування науки, теоретико-методологічними розбіжностями її національних шкіл, різним окресленням предметної сфери цієї науки).

ЖЕСТ – виражальний рух рук, пальців, що використовується як допоміжний засіб спілкування.

ЖЕСТОВИЙ ФРАЗЕОЛОГІЗМ – один з різновидів паралінгвальних сталих зворотів, що характеризує особливості невербальної поведінки, пов'язаної з рухами рук та їх частин (пальців, долонь, ліктів), що мають знаковий характер.

ЗВИЧАЙ – правила поведінки, що сформувалися в суспільстві задля регулювання найбільш стійких суспільних відносин і стали обов'язковими в результаті багаторазового повторення протягом тривалого часу; здійснюються добровільно, а у разі їх порушення до правопорушників застосовуються заходи громадського впливу.

ІДІОМА – стійкий, властивий певній мові вислів, який передає єдине поняття й дослівно іншими мовами не перекладається; її зміст відмінний від прямого значення слів, що входять до її складу (наприклад, *хоч греблю гати, байдики бити*).

ІНВЕКТИВНИЙ – образливий, пов'язаний з лихослів'ям, лайкою. Це вербальний або невербальний (непристойні жести, пози) заміник фізичної агресії, своєрідний емоційний розряд, до якого люди вдаються під час сильного психологічного напруження.

ІНДЕКСАЛЬНИЙ ЗНАК (ЗНАК-ІНДЕКС) – умовні позначення предметів або ситуацій, що мають компактний, доступний

для розгляду вигляд, використовується для того, щоб виділити ці предмети і ситуації з ряду інших (наприклад, картографічні позначки, різноманітні умовні позначки у схемах, графіках, професійно-ділових текстах).

КІНЕМАТИЧНИЙ ФРАЗЕОЛОГІЗМ – стійкий зворот з паралінгвальним навантаженням, що називає усю рухову активність мовців (мімічні, жестові, пантомімічні комунікативно значущі рухи, особливості погляду, виразу очей).

КІНЕСИКА – наука про жести, жестові рухи, жестові процеси й системи, складова невербальної семіотики; сукупність рухів тіла (жестів і міміки), використовуваних у процесі міжособистісної взаємодії.

КОГНІТИВНІ ПРОЦЕСИ – сукупність процесів, що забезпечують перетворення сенсорної інформації від моменту потрапляння стимулу на рецепторні поверхні до отримання відповіді у вигляді знання.

КУЛЬТУРНИЙ КОД – це сукупність знаків і система певних правил, за допомогою яких інформація може бути представлена у вигляді набору цих знаків для передачі, обробки та зберігання.

КОНСИТУАТИВНІСТЬ – одна з диференційних ознак усної мови, «вплавлення» ситуації в комунікативний акт.

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНА КОНОТАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ – складова частина загальної конотації, що не може існувати поза зв'язком з денотативно-сигніфікативною основою фразем, ґрунтується на цій основі, утілюється в ній; це образно-асоціативна, суб'єктивна за змістом частина фразеологічного значення, що постає в результаті співвідношення звукової оболонки ідіоми з культурним кодом певної мовної спільноти, при якому імпліцитно чи експліцитно виявляється ментальність народу. Формою інтерпретації культурно-національної конотації є лінгвокультурологічний коментар.

ЛАЙЛИВИЙ ЖЕСТ – рух руками або пальцями, що має виразно забарвлений негативний, образливий, агресивний зміст; може мати різне смислове навантаження у представників різних етнокультур.

ЛІНГВІСТИКА ЕМОЦІЙ – наука, що сформувалась у ХХ ст. на ґрунті психології і традиційного мовознавства. Проте до середини 70-х років проблема вираження емоцій не була основною в лінгвістиці, сьогодні в лінгвістиці емоцій існує низка проблем, які визначають кілька головних напрямів досліджень, зокрема і комунікацію емоцій, категоризацію емоцій та емотивний семантичний простір мови.

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ КОМЕНТАР – виявлення і визначення лінгвокультурного сенсу, трансльованого окремими мовними одиницями.

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ – наука, що виникла на перетині лінгвістики й культурології; досліджує вияви культури народу, відображені та закріплені в мові; її основним завданням є експлікувати культурну значущість мовної одиниці, тобто культурні знання, на основі зіставлення прототипової ситуації фразеологізму чи іншої мовної одиниці, його символічного прочитання з тими кодами культури, які відомі чи можуть бути запропоновані носію мови лінгвістом.

МЕНТАЛЬНІСТЬ – це стійкий спосіб специфічного світосприйняття, характерний для великих груп людей (етносів, націй, соціальних прошарків), що зумовлює особливості способів їх реагування на явища навколишньої дійсності, поєднує людей у соціальні й історичні спільноти; являє собою глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, до якого належить позасвідоме, а також відносно стійка сукупність настанов і схильностей індивіда або соціальної групи, що спонукають до певного типу сприйняття, мислення та дій.

МИРЕМІЧНИЙ ФРАЗЕОЛОГІЗМ – один з різновидів паралінгвальних сталих зворотів, що характеризує особливості невербальної поведінки, пов'язаної з поглядом, виразом очей та ін.

МІМІКА – виражальні рухи м'язів обличчя, одна з форм виявлення психічних станів людини (особливо емоційних – радість, гнів, сум тощо).

МІМІЧНИЙ ФРАЗЕОЛОГІЗМ – один із різновидів паралінгвальних сталих зворотів, що характеризує особливості невербальної поведінки, пов'язаної з комунікативним потенціалом обличчя (вираз обличчя, діяльність м'язів, функціонування окремих зон, неконтрольовані зміни кольору шкіри).

МІФОЛОГЕМА – термін, що використовується для позначення міфологічних сюжетів, сцен, образів, що характеризуються глобальністю, універсальністю, поширені в культурах народів світу (наприклад, міфологема першолюдини, Світового дерева, міфологема Потопу тощо).

МОВА ТІЛА – повідомлення, якими люди обмінюються одне з одним за допомогою жестів, виразу обличчя, виразних рухів тощо.

МОВНА ПОВЕДІНКА – стереотипний мовленнєвий прояв, використання мови людьми в запропонованих обставинах, у різноманітні реальних життєвих ситуацій; сукупність мовних вчинків.

МОВНИЙ ЕТИКЕТ – це сукупність правил мовної поведінки, які репрезентуються в мікросистемі національно специфічних стійких формул і виразів, у ситуаціях установлення контакту зі співрозмовником, підтримки спілкування в доброзичливій тональності.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР – це система ставлень конкретної етнічної спільноти до різноманітних сторін навколишньої дійсності, що виявляється у стійких стереотипах їх мислення, емоційних реакціях і поведінці загалом.

НЕВЕРБАЛЬНА ІНТЕРАКЦІЯ – сукупність зв'язків і взаємовпливів людей, що складаються в їхній спільній діяльності та виявляється в системі невербальних поведінкових тактик.

НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ – це система знаків, що використовуються у процесі спілкування і відрізняються від мовних засобами та формою виявлення.

НЕВЕРБАЛЬНА ПОВЕДІНКА – соціально та біологічно зумовлений спосіб організації засвоєних індивідом невербальних засобів спілкування, перетворених в індивідуальну, конкретно-чуттєву форму дій і вчинків.

НЕВЕРБАЛЬНА СЕМІОТИКА – тілесні знаки, що позначають систему «мову тіла»; вивчає невербальну поведінку та взаємодію людей, визначає як правильно розцінювати міміку, жести, погляд партнера, його позу, дистанцію, встановлену між мовцями, темп мови, вибраний для спілкування (поняття ввів Г. Крейдлін).

НЕВЕРБАЛЬНЕ СПІЛКУВАННЯ – це засіб передачі інформації, організації взаємодії, формування власного образу, уявлення про партнера, здійснення впливу на іншу людину невербальними засобами.

НЕВЕРБАЛЬНИЙ ЕТИКЕТ – система, що функціонує в культурі та суспільстві і що складається з невербальних етикетних знаків, їх взаємодії й невербальних етикетних правил.

ОБРЯД – це десакралізований ритуал, який містить у собі традиційні дії, супроводжує важливі моменти життя й діяльності людини й людської спільноти (обряди, пов'язані з народженням, зі смертю, з переходом члена спільноти в якусь іншу якість, наприклад, обряди ініціації; сімейні, календарні обряди тощо), за допомогою чого утверджує соціальну значущість життєвих станів членів спільноти (етносу).

ОКУЛЕСИКА – наука, що є однією зі складових невербальної семіотики; вивчає мову очей і візуальну поведінку людей у процесі спілкування.

ОЛЬФАКЦІЯ – складова частина невербальної семіотики; наука про мову запахів, інформації, переданої за допомогою запахів, і ролі запахів у комунікації.

ОПИСОВИЙ ЖЕСТ – рух рукою, що дає змогу отримати про предмет або явище більш точне уявлення.

ПАНТОМІМІЧНИЙ ФРАЗЕОЛОГІЗМ – один із різновидів паралінгвальних сталих зворотів, що характеризує особливості невербальної поведінки, пов'язаної з рухами всього тіла (хода, постава, зміна положення тіла у просторі).

ПАРАЛІНГВАЛЬНИЙ ФРАЗЕОЛОГІЗМ – стійкий вислів, що репрезентує відомості мовців про невербальні елементи комунікації (жестові одиниці, мімічні дії, рухи та положення тіла, особливості інтонації, вимови тощо).

ПАРАЛІНГВІЗМИ – вербалізовані дії, елементи невербальної поведінки мовця.

ПАРАЛІНГВІСТИКА – 1) розділ мовознавства, що вивчає невербальні (немовні) засоби, залучені до мовленнєвого повідомлення, які передають разом із вербальними засобами смислову інформацію; 2) сукупність невербальних засобів, які беруть участь у мовленнєвій діяльності (фонаційні, кінетичні та графічні).

ПАРЕМІОЛОГІЧНИЙ ФОНД МОВИ – сукупність паремійних одиниць певної мови, що є важливим джерелом інтерпретації лінгвоментальних якостей представників одного етносу, адже саме прислів'я та приказки є виразниками стереотипів колективної свідомості.

ПЕРЦЕПТИВНІ ДІЇ – особливий вид дій, що суттєво відрізняються від дій, спрямованих на задоволення потреб людини; їх мета полягає не у зміні об'єктів і явищ, а одержання корисної інформації про їхні властивості й характеристики.

ПІДСИЛЮВАЛЬНИЙ ЖЕСТ – рух рукою, що репрезентує емоційний стан мовця, збільшує емоційний ефект повідомлення.

ПОВІР'Я – давні народні перекази, що ґрунтуються на містичних уявленнях про зв'язки між явищами навколишнього світу й долею людини.

ПРОКСЕМІКА – наука, що є частиною невербальної семіотики і вивчає просторові характеристики комунікації, структуру та функції взаємодії людей у просторових координатах.

РИТУАЛ – сукупність обрядів і порядок обрядових дій у правовій, політичній, релігійній, дипломатичній чи іншій сфері людської діяльності; історично зумовлена форма втілення елементів

звичаєвого права, складної символічної соціальної поведінки, що відображає певні культурні особливості та взаємозв'язки; церемонія, церемоніал.

СЕМІОТИКА – наука про функціонування інформаційних знакових систем, за допомогою яких здійснюється спілкування в людському середовищі (природна мова, система мистецьких і наукових, зокрема й формалізованих, засобів передачі думок і почуттів, система жестових, світлових, тактильних, звукових, речових та ін. сигналів побутового, обрядового, сакрального характеру тощо), а також спілкування тварин.

СИМВОЛ – цілісна ідейно-образна структура, що узагальнено відображає реальні предмети та явища.

СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ – теоретико-методологічний напрям у західній соціології та соціальній психології, що зосереджується на осмисленні та аналізі соціальних взаємодій, переважно в їх символічному змісті; ґрунтується на переконанні, що природа людини і упорядкованість суспільного життя є продуктом соціальної комунікації, повсякденної взаємодії людей, постійного взаємного пристосування.

СИНЕСТЕЗІЙНА МЕТАФОРА – один з механізмів концептуальної метафори, суть якого полягає в застосуванні знаків одних відчуттів на позначення інших (наприклад, *кисла міна*).

СИСТЕМОЛОГІЯ – складова частина невербальної семіотики; наука про системи об'єктів, якими людина оточує свій світ, про функції та сенси, які ці об'єкти виражають у процесі комунікації (термін Г. Крейдліна).

СТЕРЕОТИП – стандартизований, схематизований, спрощений, зазвичай яскраво емоційно забарвлений образ якого-небудь об'єкта, явища, процесу, що володіє значною стійкістю, але фіксує в собі лише деякі, іноді несуттєві його риси; часом неточне, ірраціональне, надмірно загальне уявлення. У широкому сенсі – це традиційний канон думки, сприйняття і поведінки, шаблонна манера поведінки.

ХРОНЕМІКА – наука про час комунікації, про його структурні, семіотичні і культурні функції; розглядається в системі інших галузей, що складають невербальну семіотику.

ФОНАЦІЙНИЙ ФРАЗЕОЛОГІЗМ – один із різновидів паралінгвальних сталих зворотів, що характеризує особливості невербальної поведінки, пов'язаної з усіма характеристиками голосового апарату людини: тембр голосу, мелодика мовлення (зміна висоти голосу), енергетичні характеристики (сила звучання та її

зміна) визначають особливості фонації, гучності, тону голосу.

ФОНАЦІЯ – звучання голосу, утворення звуків та вимова їх; голосова мовна або вокальна функція мовного апарату людини. При фонації, тобто звучанні голосу, голосові зв'язки, унаслідок повороту черпакуватих хрящів, зближаються, а голосова щілина звужується або навіть щільно змикається

ФРАЗЕОЛОГІЧНА КАРТИНА СВІТУ – це один з універсальних способів класифікації фразеологізмів, підставами для якої виступають як екстралінгвальні, так і мовні особливості. Фразеологія є фрагментом мовної картини світу, у якій містяться знання людини про світ, його уявлення про світоустрій. Особливість таких знань полягає в тому, що вони являють собою не просто акумульовані знання, а швидше результат їх образного переосмислення.

ФРУСТРАЦІЯ – психічний стан, зумовлений об'єктивними (або суб'єктивними, які сприймаються як об'єктивні) труднощами, що виникають на шляху досягнення мети або вирішення завдання; це завжди болісне переживання невдачі або суперечності, яке не піддається вирішенню; супроводжується гамою негативних емоцій: гнівом, роздратуванням, почуттям провини тощо.

Наукове видання

Ганна Демиденко

Паралінгвальні фразеологізми
в українській етнокulturі

Відповідальний редактор – Ж. В. Колоїз

Комп'ютерна верстка – Г. Г. Демиденко

Підписано до друку 14.10.2016.
Формат 60x84/16. Ум. др. арк. – 9,74
Тираж – 100 прим.

Типографія «НПП АСТЕРІКС»
вул. Степана Тільги, 35-а, оф. 101, м. Кривий Ріг
Дніпропетровська обл., 50075
Тел. (056) 404-22-75